

ॐ नमः

of L. 10

॥ श्री मङ्गलवदुष्टाय नमः ॥

श्रीसर्ववर्माचार्य विरचितं
कातंत्र व्याकरणम्
अपर नाम

कलापव्याकरणम्

पालिभाषाव्यापकेन

श्रीनारदभिक्षुणा सम्पादितम्

कलिकाता विभक्तोष लेखक

श्रीजैनसिद्धातप्रकाशक यंत्रालये

श्रीयुत पं० श्रीलालजैनकाव्यतीर्थ व्याकरणशास्त्रिणः

प्रबन्धेन मुद्रापितं चयनः

प्रथमावृत्तिः]

[१९२७ खृष्टाब्दः]

Printed

by—Shrilal Jain Kavyatirth

JAIN SIDDHANT PRAKASHAK PRESS,
9, Visvakosha Lane Baghbazar, Calcutta,

कलापसूत्रम् ।

सन्धिप्रकरणे

प्रथमः पादः

नयो गणेशाय ।

१ सिद्धो वर्णसमाग्रायः ॥ २ । तत्र चतुदंशादौ स्वराः ॥ ३ ।
दश समानाः ॥ ४ । तेषां द्वौ द्वावन्योऽन्यस्य सवर्णौ ॥ ५ । पूर्वो ह्रस्वः ॥
६ । परो दीर्घः ॥ ७ । स्वरोऽवर्णवर्जो नामी ॥ ८ । एकारादीनि
सन्ध्यक्षराणि ॥ ९ । कादीनि व्यञ्जनानि ॥ १० । ते वर्गाः पञ्च
पञ्च पञ्च ॥ ११ । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः ॥ १२ ।
घोषवन्तोऽन्ये ॥ १३ । अनुनासिका ङ्यञ्जनमाः ॥ १४ । अन्तस्था
यरलवाः ॥ १५ । उष्माणः शषसहाः ॥ १६ । अः इति विसर्ज-
नीयः ॥ १७ । क 'x' इति जिह्वामूलीयः ॥ १८ । प '∞' इत्यु-
पध्मानीयः ॥ १९ । अ इत्यनुस्वारः ॥ २० । पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ
पदम् (इति संज्ञासूत्राणि) ॥ २१ । व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् ॥
२२ । अनतिक्रमयन् विश्लेषयेत् ॥ २३ । लोकोपचाराद् ग्रहण-
सिद्धिः ।

इति सन्धौ प्रथमः पादः समाप्तः ॥

स्वरसन्धिः ।

द्वितीयः पादः ।

२४ । समानः सवर्णो दीर्घो भवति परश्च लोपम् ॥ २५ । अवर्णो
इवण ए ॥ २६ । उवर्णो ओ ॥ २७ । ऋवर्णो अर् ॥ २८ । लृवर्णो अल् ॥
२९ । एकारे ऐ ऐकारे च ॥ ३० । ओकारे औ औकारे च ॥ ३१ ।

इवर्णो यमसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ३२ । वमुवर्णाः ॥ ३३ । रमृवर्णाः ॥ ३४ । सन्लृवर्णाः ॥ ३५ । ए अय् ॥ ३६ । ऐ आय् ॥ ३७ । ओ अव् ॥ ३८ । औ आव् ॥ ३९ । अयादोनां य-व-सोपः पदान्ते न वा लोपे तु प्रकृतिः ॥ ४० । एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः ॥ ४१ । न व्यञ्जने स्वराः सन्धेयाः ॥

इति सन्धौ द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

प्रकृतिसन्धिः ।

तृतीयः पादः ।

४२ । ओदन्ता अइउआ निपाताः स्वरे प्रकृत्या ॥ ४३ । द्विवचन-
मनौ ॥ ४४ । बहुवचनमपी ॥ ४५ । अनुपदिष्टाश्च ॥

इति सन्धौ तृतीयः पादः समाप्तः ॥

व्यञ्जनसन्धिः ।

चतुर्थः पादः ।

४६ । वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥ ४७ ।
पञ्चमे पञ्चमां स्तृतीयाभवा ॥ ४८ । वर्ग प्रथमेभ्यः शकारः स्वर-य-व-
र-यरश्छकारं नवा ॥ ४९ । तेभ्य एव हकारः पूर्वचतुर्थभवा ॥ ५० ।
पररूपं तकारो ल-च-ट वर्गेषु ॥ ५१ । चं शे ॥ ५२ । क्णाना ह्रस्वो-
पधाः स्वरे द्विः ॥ ५३ । नोऽन्तश्छयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥ ५४ ।
टठयोः षकारम् ॥ ५५ । तथयोः सकारम् ॥ ५६ । ले लम् ॥ ५७ ।
ज-झ-ञ-शकारेषु ञकारम् ॥ ५८ । शिन्चौ वा ॥ ५९ । उदणपरस्तु
यकारम् ।

अनुस्वारसन्धिः ।

६० । योऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥ ६१ । वग तद्वर्गपञ्चमं वा ॥

इति सन्धौ चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

विसर्गसन्धिः ।

पञ्चमः पादः ।

६२ । विसर्जनीयश्चोक्ते वा सम ॥ ६३ । टे ठे वा ष म् ॥ ६४ ।
ते ये वा सम ॥ ६५ । क्तव्योर्जिह्वामूलीयं न वा ॥ ६६ । षफयोरुप-
ध्यानीयं न वा ॥ ६७ । शे षे से वा वा पररूपम् ॥ ६८ । उमकारयो-
र्मध्ये ॥ ६९ । अघोषवतोश्च ॥ ७० । अपरो लोप्योऽभ्यस्यरे यं वा ॥
७१ । आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥ ७२ । घोषवति लोपम् ॥ ७३ । नापि
परो रम् ॥ ७४ । घोषवतस्वरपरः ॥ ७५ । रमकुतिरनापिपरोऽपि ॥
७६ । एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ ७७ । न विसर्जनीयलोपे पुनः
सन्धिः ॥ ७८ । रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः ॥ ७९ । द्विर्भावं स्वर-
परश्चकारः ॥

इति सन्धौ पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

नाम्नि चतुष्टये

प्रथमः पादः ।

१ । धातुविभक्तिवज्ज यथैवलिङ्गम् ॥ २ । तस्मात् परा विभक्तयः
सि, औ, जस् (१या) । अम्, ओ, शस् (२या) । य, व्याप्, मिस्
(३या) । ऊ, भ्याम्, भ्यस् (४थी) । ऊसि, भ्याम्, भ्यस
(५थी) । ऊस्, ओस्, आम् (६ष्ठी) । ऊि, ओस, सुप् (७थी)
३ । पञ्चादौ घुट् ॥ ४ । जस् शसौ नपुंसके ॥ ५ । आबन्धिते स्तिः
सम्बुद्धिः ॥ ६ । आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात् परः ॥ ७ । दृती-

यादौ तु परादिः । ८ । इदुदग्निः ॥ ९ । ईदुतस्त्रयाख्यौ नदी ॥ १० ।
 आ श्रद्धा ॥ ११ । अन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ १२ । व्यञ्जनाभोऽनु-
 षङ्गः ॥ १३ । धुद्व्यञ्जनमनन्तस्यानुनासिकम् ॥ १४ । अकारो
 दीर्घः । वति ॥ १५ । जसि ॥ १६ । शसि सस्य च नः ॥ १७ ।
 अकारे लापम् ॥ १८ । भिस् ऐस् वा ॥ १९ । धुटि बहुत्वे त्वे ॥ २० ।
 ओसि च ॥ २१ । ङसिरात् ॥ २२ । ङस् स्यः ॥ २३ । इन टा ॥ २४ ।
 ङेयः ॥ २५ । स्मै सर्वनाम्नः ॥ २६ । ङसिः स्पात् ॥ २७ । ङिः
 स्मिन् ॥ २८ । विभाष्येते पूर्वादेः ॥ २९ । सुरामि सर्वतः ॥ ३० ।
 जस् सर्व इः ॥ ३१ । अल्पादेर्वा ॥ ३२ । द्वन्द्वस्थाच्च ॥ ३३ । नान्यत्
 सार्वनामिकम् ॥ ३४ । तृतीयासमासे च ॥ ३५ । बहुव्रीहौ ॥ ३६ ।
 दिशं वा ॥ ३७ । श्रद्धायाः सिलोपम् ॥ ३८ । टौसोरे ॥ ३९ ।
 सम्बुद्धौ च ॥ ४० । ह्रस्वोऽम्बार्थानाम् ॥ ४१ । औरिमि ॥ ४२ ।
 ङ्वन्ति ये-यास्-यास्-याम् ॥ ४३ । सर्वनाम्नस्तु ससवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥
 ४४ । द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥ ४५ । नद्या ऐ आस् आस् आम्
 ४६ । सम्बुद्धौ ह्रस्वः ॥ ४७ । अमशसोरादिलोपम् ॥ ४८ । ईकारा-
 न्तात्सिः ॥ ४९ । व्यञ्जनाच्च ॥ ५० । अग्नेरमोऽकारः ॥ ५१ ।
 औकारः ध्रुवम् ॥ ५२ । श्वसोऽकारः सश्च नोऽस्त्रियाम् ॥ ५३ ।
 टा ना ॥ ५४ । अदोऽमुश्च ॥ ५५ । इरेदुरोज्जसि ॥ ५६ । सम्बुद्धौ च
 ५७ । ङे ॥ ५८ । ङसिङ्सोरलोपश्च ॥ ५९ । गोश्च ॥ ६० । ङिरौ
 सपूर्वः ॥ ६१ । सखिपत्योङिः ॥ ६२ । ङसिङ्सोरुपः ॥ ६३ । ऋद-
 न्तात्सपूर्वः ॥ ६४ । आ सौ सिलोपश्च ॥ ६५ । अग्निवच्छसि ॥ ६६ ।
 अर्हौ ॥ ६७ । धुटि च ॥ ६८ । घातोस्तुशब्दस्यार् ॥ ६९ । स्वस्त्रा-
 दीनां च ॥ ७० । आ च न सम्बुद्धौ ॥ ७१ । ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः
 सिलोपम् ॥ ७२ । आमि च तुः ॥ ७३ । त्रेस्त्रयश्च ॥ ७४ । चतुरः ॥
 ७५ । संख्यायाः ष्यान्तायाः ॥ ७६ । कतेश्च जसश्चसोलु क् ॥ ७७ ।
 न्रियो ङिराम् ॥

इति नाम्नि चतुष्टये प्रथमः पादः समाप्तः ॥

द्वितीयः पादः ।

७८ । न सखिष्ठादावग्निः ॥ ७९ । पतिरसमासे ॥ ८० । स्त्री
 नदीवत् ॥ ८१ । स्रयाख्याविद्युवौ वायि ॥ ८२ । इस्वश्च ङ्वति ॥ ८३
 नपुंसकात् स्पमोर्लोपो न च तदुक्तम् ॥ ८४ । आकारादसम्बुद्धौ मुश्च
 ८५ । अन्यादेस्तु तुः ॥ ८६ । औरीम् ॥ ८७ । जसश्चसोः श्चिः ॥ ८८
 धुट्स्वराद् घुटि नुः ॥ ८९ । नायिनः स्वरे ॥ ९० । अस्थिदधिसक्-
 ध्यक्षणापनन्तष्टादौ ॥ ९१ । भाषितपुंस्कं पुंवद्वा ॥ ९२ । दीर्घमायि
 सनौ ॥ ९३ । नान्तस्य चोपधायाः ॥ ९४ । घुटि चासम्बुद्धौ ॥ ९५ ।
 सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥ ९६ । अपश्च ॥ ९७ । अन्त्वसन्तस्य चाधातोः
 सौ ॥ ९८ । इन्हनपूषार्यम्णां शौच ॥ ९९ । उशनः पुरुदंशोऽनेहसां
 सावनन्तः ॥ १०० । सख्युश्च ॥ १०१ । घुटि त्वे ॥ १०२ । दिव उद्
 व्यञ्जने ॥ १०३ । औ सौ ॥ १०४ । वाम्या ॥ १०५ । युजेरसमासे
 नुघुटि ॥ १०६ । अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ १०७ । वा नपुंसके ॥
 १०८ । तुदभादिभ्य ईकारे ॥ १०९ । हनेर्हर्घिरूपधालोपे ॥ ११० ।
 गोरौ घुटि ॥ १११ । अमशसोरा ॥ ११२ । पन्थिमन्थिऋभुक्षीणां
 सौ ॥ ११३ । अनन्तो घुटि ॥ ११४ । अघुट्स्वरे लोपम् ॥ ११५ ।
 व्यञ्जने चेषां निः ॥ ११६ । अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् ॥ ११७ । पुसोऽन-
 शब्दलोपः ॥ ११८ । चतुरो वाशब्दस्योत्वम् ॥ ११९ । अनडुहश्च
 १२० । सौ नुः ॥ १२१ । सम्बुद्धावुभयोर्ह्रस्वः ॥ १२२ । अनसः पदे
 मः ॥ १२३ । अघुट्स्वरादौ सेट्कस्यापि वन्सेर्व्वशब्दस्योत्वम् ॥ १२४
 श्वयुवमघोनाञ्च ॥ १२५ । वाहेर्वाशब्दस्यौ ॥ १२६ । अनचेरलोपः
 पूर्वस्य च दीर्घः ॥ १२७ । तिर्यङ्क्त्तिरश्चिः ॥ १२८ । उदङ् उदीचिः
 १२९ । पात् पदं समासान्तः ॥ १३० । अवयवसंयोगादनो लोपोऽलुप्त-
 वश्च पूर्वविधौ ॥ १३१ । इङ्थोर्वा ॥ १३२ । आ धातोरघुट्स्वरे ॥
 १३३ । ईदूतोरियुवौ स्वरे ॥ १३४ । सुधीः ॥ १३५ । भूरवर्षाभूरपुनर्भूः
 ॥ १३६ । अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगादयवो ॥ १३७ । भूर्धातुवत् ॥

१३८ । स्त्री च ॥ १३९ । वमशसोः ॥ १४० । भवतो वादेरुत्वं
सम्बुद्धौ ॥ १४१ । अव्ययसर्वनाम्नः स्वरादन्यात् पूर्वोऽङ्कः ॥ १४२
के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ॥

इति नाम्नि चतुष्टये द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

तृतीयः पादः ।

१४३ । युष्मदस्मदोः पदं पदात् षष्ठीचतुर्थोद्वितीयासु वसन्सौ ॥
१४४ । वानौ द्वित्वे ॥ १४५ । त्वन्यदोरेकत्वे तेमे त्वापा नु द्वितीया-
याम् ॥ १४६ । न पदादौ ॥ १४७ । चादियोगे च ॥ १४८ । एषां
विभक्तावन्तलोपः ॥ १४९ । युवावौ द्विवाचिषु ॥ १५० । अम् औ
चाम् ॥ १५१ । आन् अस् ॥ १५२ । त्वमहं सौ सविभक्तयोः ॥
१५३ । यूयं वयं जसि ॥ १५४ । तुभ्यं ममं ऊधि ॥ १५५ । तवमम
ऊसि ॥ १५६ । आत् पञ्चम्यद्वित्वे ॥ १५७ । भ्यसभ्यम् ॥ १५८ ।
सामाकम् ॥ १५९ । एत्वमस्थानिनि ॥ १६० । आत्वं व्यंजनादौ ॥
१६१ । रें ॥ १६२ । अष्टनः सर्वसु ॥ १६३ । औ तस्माज्जसृजसोः ॥
१६४ । अर्व्वनर्व्वन्तिरसावनञ् ॥ १६५ । सौ चं मघवान् मघवा वा
१६६ । जरा जरस् स्वरे वा ॥ १६७ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृषत्तष्ट
विभक्तौ ॥ १६८ । तौरं स्वरे ॥ १६९ । न नायि दोधम् ॥ १७० । नृ
वा ॥ १७१ । त्यदादीनामविभक्तौ ॥ १७२ । किम्कः ॥ १७३ । दोऽ-
द्वेभ्यः ॥ १७४ । सौ सः ॥ १७५ । तस्य च ॥ १७६ । इदमिदमयं
पुंसि ॥ १७७ । अद्व्यञ्जनेऽनक ॥ १७८ । तौसोरन ॥ १७९ । एतस्य
चान्वादेशे द्वितीयायाञ्चन ॥ १८० । तस्माद्विस्भिर् ॥ १८१ । अद-
सश्च ॥ १८२ । सावौ सिलोपश्च ॥ १८३ । उत्वं मात् ॥ १८४ । एद्
बहुत्वेत्वी ॥ १८५ । अपां भेदः ॥ १८६ । विराय-ञ्जनादिष्वनङु-
न्नहिबन्सोनाञ्च ॥ १८७ । स्रसिध्वसोश्च ॥ १८८ । इ-ञ्च-व ङाम्ते-
जादीनां ङः ॥ १८९ । दादेहस्य गः ॥ १९० । चवर्गङ्गादीनाञ्च ॥

१६१ । मुहादीनां वा ॥ १६२ । इचतुर्थान्ततस्य घातोस्तृतीयादेरादि-
चतुर्थत्वमकृतवत् ॥ १६३ । सजुषाशिषोरः ॥ १६४ । इरुरीरुरौ
१६५ । अद्भुः सः ॥ १६६ । संयोगान्तस्य लोपः ॥ १६७ । संयोगा-
देर्धुटः ॥ १६८ । लिङ्गान्तनकारस्य ॥ १६९ । न सम्बुद्धौ ॥ २०० ।
नसंयोगान्ताबलुप्तवच्च पूर्णविधौ ॥ २०१ । इसुस् दोषां घोषवति रः ॥
२०२ । घुट्यं तृतीयः ॥ २०३ । अघोषे प्रथमः ॥ २०४ । वा विरामे ॥
२०५ । रेफसोर्विसर्जनीयः ॥ २०६ । विरामव्यञ्जनादावुक्तं नपुं-
सकात् स्यमोर्लोपेऽपि ॥

इति नास्त्रि चतुष्टये तृतीयः पादः समाप्तः ॥

— — —

अथ कारकपादः ।

२०७ । अव्ययीभावादकारान्तद्विभक्तीनापमपञ्चम्याः ॥ २०८ । वा
तृतीया-सप्तम्योः ॥ २०९ । अन्यस्माल्लुक् ॥ २१० । अव्ययाच्च ॥ २११ ।
रुढानां बहुत्वेऽस्त्रियामपत्ययस्य ॥ २१२ । गगयस्कविदादीनाञ्च ॥
२१३ । भृगव्यङ्गिरः कुत्सवशिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥ २१४ । यतोऽपंति भय-
मादत्ते वा तदपादानम् ॥ २१५ । इप्सितञ्च रत्नार्थानाम् ॥ २१६ ।
यस्मै दित्सा रोचते धास्यते वा तत् सम्प्रदानम् ॥ २१७ । य आधार-
स्तदधिकरणम् ॥ २१८ । येन क्रियते तत् करणम् ॥ २१९ । यत्
क्रियते तत् कर्म ॥ २२० । यः करोति स कर्त्ता ॥ २२१ । कारयति
यः स हेतुश्च ॥ २२२ । तेषां परमुभयप्राप्तौ ॥ २२३ । प्रथमा विभक्ति-
सिङ्गार्थवचने ॥ २२४ । आमन्त्रणे च ॥ २२५ । शेषः कर्मकरणसम्प्र-
दानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ॥ २२६ । पर्यपाङ्ग्योगे पञ्चमी ॥
२२७ । दिगतरत्नेऽन्येश्च ॥ २२८ । द्वितीयैनेन ॥ २२९ । कर्मप्रवच-
नीयैश्च ॥ २३० । गत्ययंकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामन ध्वनि ॥
२३१ । मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ॥ २३२ । नमः-स्वस्ति-स्वाहा-
स्वषा-असं-वषङ्ग्योगे चतुर्थी ॥ २३३ । तादर्थ्यं ॥ २३४ । तुमर्थाच्च

भाववाचिनः ॥ २३५ । तृतीयाया सहयोगे ॥ २३६ । हेत्वर्थे ॥ २३७ । कुत्सितेऽङ्गे ॥ २३८ । विशेषणे ॥ २३९ । कर्त्तरि च ॥ २४० । कालभावयोः सप्तमी ॥ २४१ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः षष्ठी च ॥ २४२ । निर्धारणे च ॥ २४३ । षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २४४ । स्मृत्ययंकर्मणि ॥ २४५ । करोतेः प्रतियत्ने । २४६ । हिंसार्थानामज्वरेः ॥ २४७ । कतृकर्मणो कृति नित्यम् ॥ २४८ । न निष्ठादिषु ॥ २४९ । षडो णो ने ॥ २५० । मनोरनुस्वारो धुटि ॥ २५१ । वर्गे वर्गान्तः ॥ २५२ । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ ॥ २५३ । नामिकरपरः प्रत्ययविकारागमस्थः सिः षन्तु विसर्जनीयषान्तरौऽपि ॥ २५४ । रषवर्गोभ्यो नो णमनन्त्यः स्वर-ह्रस्व व कवर्ग-पवर्गान्तारौऽपि ॥ २५५ । स्त्रियापादा ॥ २५६ । नदाद्यन्चिवाह्वयनस्यन्तु सखिनान्तेभ्य ई ॥ २५७ । ईकारे स्त्रीकृते लोप्यः २५८ । स्वरो ह्रस्वो सपुं सके ॥

इति नाग्नि चतुष्टये कारकपादः समाप्तः ।

अथ समासः पादः ।

२५९ । नाम्नां समासो युक्ताथः ॥ २६० । तत्स्था लोप्या विभक्तयः ॥ २६१ । प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ २६२ । व्यञ्जनान्तस्य यत् सुभोः ॥ २६३ । पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ २६४ । संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः ॥ २६५ । तत्पुरुषाबुभौ ॥ २६६ । विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु समस्यन्ते समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥ २६७ । स्यातां यदि पदे द्वे तु यदि ब स्युर्नहून्यपि, तान्यन्यस्य पदस्यार्थं बहुव्रीहिः ॥ २६८ । विदिक् तथा ॥ २६९ । द्वन्द्वः समुच्चयो नाम्नोर्बहूनां वापि यो भवेत् ॥ २७० । अल्पस्वरतं तत्र पूर्वम् २७१ । यच्चाचितं द्वयोः ॥ २७२ । पूर्ववाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ २७३ । स नपुंसकसिङ्गं स्यात् ॥ २७४ । द्वन्द्वं कत्वम् ॥

२७५ । तथा द्विगोः ॥ २७६ । पुं वद्भाषितपुंस्कानूङ्पूरण्यादिषु स्त्रियां
तुल्याधिकरणे ॥ २७७ । संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ २७८ । कर्मधा-
रयसंज्ञे तु पुं वद्भावो विधीयते ॥ २७९ । आकारो महतः काव्यस्तुल्या-
धिकरणे पदे ॥ २८० । नस्य तत्पुरुषे लोप्यः ॥ २८१ । स्वरेऽक्षरवि-
पर्ययः ॥ २८२ । कोः क्व ॥ २८३ । का त्वीषदर्थेऽन्ते ॥ २८४ । पुरुषे
तु विभाषया ॥ २८५ । याकारौ स्त्रीकृतौ इस्वौ क्वचित् ॥ २८६ ।
इस्वस्य दीर्घता ॥ २८७ । अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥

इति नाम्नि चतुष्टये समाप्तः पादः समाप्तः ॥

तद्धितः पादः ।

२८८ । वाणपत्ये ॥ २८९ । गय गर्गादेः ॥ २९० । कुञ्जादेराय-
नण् स्मृतः ॥ २९१ । स्यञ्यादेरेयण् ॥ २९२ । इणतः ॥ २९३ ।
बाह्यादेश्च विधीयते ॥ २९४ । रागाभक्षत्रयोगाच्च समूहात् सास्य देवता,
तद्वेत्त्यधीते वा तस्येदमेवमादेरण् इष्यते ॥ २९५ । तेन दीव्यति
संसृष्टं तरतीकण् चरत्यपि, परयाच्छिल्पाभियोगाच्च कृतादेरायुधा-
दपि ॥ २९६ । नावस्ताय्य विषाद्वध्ये तुलया सम्मितेऽपि च, तत्र
साधौ यः ॥ २९७ । ईयस्तु हिते ॥ २९८ । यदुगवादितः ॥ २९९ ।
उपमाने वतिः ॥ ३०० । तत्वौ भावे ॥ ३०१ । यण् च प्रकीर्तितः ॥
३०२ । तदस्यास्तीति मन्त्स्वन्त्वीन् ॥ ३०३ । संख्यायाः पूरणे ङमौ ॥
३०४ । द्वे स्त्रीयः ॥ ३०५ । त्रेस्तु च ॥ ३०६ । अन्तस्थो ङे षोः ॥
३०७ । कतिपयात्कतेः ॥ ३०८ । विंशत्यादेस्तमट् ॥ ३०९ । नित्यं
शवादेः ॥ ३१० । षष्ठ्याद्यतत्परात् ॥ ३११ । विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया
वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ये, अद्वयादेः सर्वनाम्नस्ते बहोश्च पराः स्मृताः ॥
३१२ । तब्बेदमिः ॥ ३१३ । रथोरेतेत् ॥ ३१४ । तेषु त्वेतदकारताम् ॥
३१५ । पञ्चम्यास्तस् ॥ ३१६ । न सप्तम्याः ॥ ३१७ । इदमो इः ॥
३१८ । किमः ॥ ३१९ । अब् क च ॥ ३२० । तहोः कुः ॥ ३२१ ।

काले कंसवयदेकान्येभ्य एव दा ॥ ३२२ । इदमोः धुनादानीम् ॥
 ३२३ । दादानीमौ तदः स्पृतौ ॥ ३२४ । सद्यश्चाद्या निपात्यन्ते ॥
 ३२५ । प्रकारवचने तु था ॥ ३२६ । इदम् किम्भ्यां थमुः काय्यः ॥
 ३२७ । आख्याताच्च तमादयः ॥

(तमादिसूत्राणि)

३२८ । आख्यातकिमेकारान्ताव्ययेभ्यः क्रियागुणप्रकर्षवृत्तिभ्य
 एव तरामृतमाम् ॥ ३२९ । तथा गुणादिष्ठं यनम् वा ॥ ३३० । प्रकर्षे
 रूपः ॥ ३३१ । ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ३३२ । कुत्सितवृत्ते-
 र्नाम्न एव पाञ्चः ॥ ३३३ । भूतपूर्ववृत्तेश्चरट् ॥ ३३४ । षष्ठ्यन्ताद्भूत-
 पूर्वाऽभिधेये रूप्यश्च ॥ ३३५ । बह्वल्पायात्कारकाच्छस् वा मङ्गले गम्य-
 माने ॥ ३३६ । संख्याकार्थाभ्यां वोप्सायाम् ॥ ३३७ । कतिगण्यवन्तानां
 संख्यावत् ॥ ३३८ । वारस्य संख्यायाः कृत्वस् ॥ ३३९ । बहोरवि-
 प्रकर्षं धा च ॥ ३४० । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ ३४१ । प्रस्तुतवृत्ते र्मयट् ॥
 ३४२ । प्रकृतेर्विकारोऽवयव वा भक्षाच्छादनयोः ॥ ३४३ । एकस्वराभि-
 त्यम् ॥ ३४४ । अभूततद्भावं कृभ्वस्तिषु विकाराच्चिचः ॥ ३४५ ।
 अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजोभ्यः कृतसलोपेभ्य एवायं विधिः ॥ ३४६ ।
 अभिव्याप्तौ सम्पद्यतो च सातिर्वा ॥ ३४७ । स्वाम्यर्थादायच्चे ॥
 ३४८ । देये त्रा च ॥ ३४९ । अव्यक्तानुकरणादनेकस्वरादनितौ
 ङाच् ॥ ३५० । द्वितीयतृतीयसम्बन्धीभ्यः कृषिविषये करोतौ ॥
 ३५१ । संख्यादेश्च गुणात् ॥ ३५२ । समयाद् यापनायाम् ॥ ३५३ ।
 सप्तत्रिंशत्त्रिंशद्भाष्यतिव्ययने ॥ ३५४ । निष्कुलाभिष्कोषणे ॥ ३५५ ।
 प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये ॥ ३५६ । दुःखात्मातिकूल्ये ॥ ३५७ । शूला-
 त्वाके ॥ ३५८ । सप्तादक्षपये ॥ ३५९ । मद्रभद्राभ्यां वपने ॥

(राजादिसूत्राणि)

३६० । सप्तासान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता ॥ ३६१ ।
 राजभङ्गसत्वि ॥ ३६२ । गौरतद्धिताभिधेये ॥ ३६३ । उरः प्रधा-

नार्थम् ॥ २६४ । अनस् अइप् अयस् सरस् जातिसंज्ञयोः ॥ ३६५ ।
 ग्रामकौटाभ्यां तत्त्वन् ॥ ३६६ । अतेः श्वन् ॥ ३६७ । उपमानादप्रा-
 णिनि ॥ ३६८ । मृगपूर्वोत्तरेभ्यश्च सकृथि ॥ २६९ । अतद्धितार्थे
 द्विगोनोः ३७० । अर्द्धाच्च ॥ ३७१ । वा स्वारी ॥ ३७२ । द्वित्रिभ्या-
 मञ्जलिः ॥ ३७३ । जनपदाद् ब्रह्मन् ॥ ३७४ । कुमहद्रथां वा ॥
 ३७५ । उक्तेषु स्त्रीत्वसम्भवे नदादौ द्रष्टव्याः ॥ ३७६ । संख्याव्य-
 याद्यङ्गलिः ॥ ३७७ । अहःसर्वकदेशसंख्यातपुण्यवर्षादीर्घादिश्च रात्रिः ॥
 ३७८ । प्रागुक्तो विधिस्तत्पुरुष एव ॥ ३७९ । पन्थ्यपपुरः ॥ ३८० ।
 धुरनक्षस्य ॥ ३८१ । ऋच् ॥ ३८२ । नञ्बह्वादिश्च पाणवकचर-
 णयोः ॥ ३८३ । प्रत्यन्वेभ्यः सामलोपनी ॥ ३८४ । अचक्षुरक्षि ॥
 ३८५ । ब्रह्महस्तिराजपण्येभ्यो वचस् ॥ ३८६ । अन्धसमवेभ्यस्त
 मस् ॥ २८७ । श्वसोऽवसीयस् ॥ ३८८ । निसश्च श्रेयस् ॥ ३८९ ।
 अन्ववत्पतेभ्यो रहस् ॥ ३९० । प्रतेरुरस् आधारश्चेत् ॥ ३९१ । अनु-
 गवयायाभवति ॥ ३९२ । उपसर्गादध्वन् ॥ ३९३ । उदक्पाण्डुकृष्टेभ्यो
 भूमिः ॥ ३९४ । संख्याया नदीगोदावय्यौ च ॥ ३९५ । उक्तेषु
 स्त्रीत्वसम्भवे स्त्रियामादा ॥ ३९६ । समाहारद्वन्द्वचवर्गदषष्टान्तः ॥
 ३९७ । इतोऽव्ययीभावं ॥ ३९८ । शरद्विषाण् अयसचेतस्-मनस्-
 उपानह्-षिदः संज्ञायाम् ॥ ३९९ । हिमवन्त द्विधा ॥ ४०० । अनद्वाह
 विश-चत्वार-यदू-न्तद् ॥ ४०१ । जरा जरस् ॥ ४०२ । प्रतिसमनु-
 भ्योऽक्षि ॥ ४०३ । उप श्वन् ॥ ४०४ । सह रजस् ॥ ४०५ । अनन्तः ॥
 ४०६ । नपुंसकं वा ॥ ४०७ । धुवन्तः ॥ ४०८ । गिरिनदीपौष्-
 मासोऽग्राग्रहायणी ॥ ४०९ । इतो बहुव्रीहिः ॥ ४१० । सकृथक्षिणी
 स्वाङ्गे ॥ ४११ । दारुण्यङ्गलिः ॥ ४१२ । द्वित्रिभ्यां मूढ न् ॥
 ४१३ । उक्तेषु स्त्रीत्वसम्भवे नदादित्वादी ॥ ४१४ । पूरणीषमाण्यौ ॥
 ४१५ । अन्तर्बहिर्भ्यां लोपन् ॥ ४१६ । नक्षत्रास्तेत् ॥ ४१७ । नञ्-
 सुव्युपनिभ्यश्चत्वार ॥ ४१८ । संज्ञायां नाभिः ॥ ४१९ । नञ्सु-
 दुर्भ्यः सकृथि वा ॥ ४२० । संख्याया अषडोरन्त्यस्वरादिसोपश्च ॥

४२१ । न किमः क्षेपे ॥ ४२२ । स्वतिभ्यां पूजायां प्राग्बहुव्रीहेः ॥
 ४२३ । नवस्तत्पुरुषे ॥ ४२४ । पथो वा ॥ ४२५ । धेन्वनङ्गहादयश्च ॥
 (इति राजादिसूत्राणि) ॥ ४२६ । डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ४२७ ।
 तेर्विंशतेरपि ॥ ४२८ । इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४२९ ।
 नस्तु कचित् ॥ ४३० । उवर्णस्त्वोत्वपापाद्यः ॥ ४३१ । एयेऽकद्रास्तु
 लुप्यते ॥ ४३२ । कार्याववावावादेशावोकारौकारयोरपि ॥ ४३३ ।
 वृद्धिरादौ सणो ॥ ४३४ । न य्वोः पदाद्योर्द्विद्विरागमः ॥

इति नाग्नि चतुष्टये तद्धितः पादः समाप्तः ॥

आख्यातप्रकरणम् ।

प्रथमः पादः ।

१ । अथ परस्मैपदानि ॥ २ । नव पराख्यात्मने ॥ ३ । त्रीणि
 त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ ४ । युगपद्वचने परः पुरुषाणाम् ॥ ५ ।
 नाग्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ ६ । युष्मदि मध्यमः ॥ ७ । अस्म-
 द्युत्तमः ॥ ८ । अदाब्दाद्यौ दा ॥ ९ । क्रियाभावो धातुः ॥ १० ।
 काले ॥ ११ । सम्पति वर्त्तमाना ॥ १२ । स्मेनार्तते ॥ १३ । परोक्षा ॥
 १४ । भृतकरणवत्तश्च ॥ १५ । भविष्यति भविष्यान्ताशीः श्वस्तन्यः ॥
 १६ । तासां स्वसंज्ञाभिः कालविशेषः ॥ १७ । प्रयोगतश्च ॥ १८ ।
 पञ्चम्यनुमतौ ॥ १९ । समर्थनाशिषोश्च ॥ २० । विद्यादिषु सप्तमी च
 २१ । क्रियासप्तमिहारे सर्वकालेषु मध्यमैकवचनं पञ्चम्यः ॥ २२ ।
 यायोगेऽद्यतनी ॥ २३ । मास्पय गे ह्यस्तनी च ॥ २४ । वर्त्तमाना—
 ति, तस् अन्तिः, सि, यस्, थ; मि, वस्, मस्; ते, आते, अन्ते; से,
 आथे, ध्वे; ए, वहे, महे ॥ २५ । सप्तमी—यात्, याताम्, युस्; यास्
 यातम्, यात; याम्, याव, याम्; ईत्, ईयाताम्, ईरन; ईयास्, ईयाथाम्
 ईध्वम्; ईय, ईवहि, ईमहि ॥ २६ । पञ्चमी—तु, ताम्, अन्तु; हि, तम्,
 त; आनि, आव, आय; ताम्, आताम्, अन्ताम्; स्व, आथाम्, ध्वम्;

ऐ, आवहे, आपह ॥ २७ । हस्तनी—दि, ताम्, अन्; सि, तम्, त;
 अम्, व, म्; त, आताम्, अन्तः; थास्, आथाम्, ध्वम्; इ, वहि, महि ॥
 २८ । एवमेवाद्यतनी ॥ २९ । परोक्षा—अट्, अतुस, उस्; यस्,
 अथुस्, अ; अट्, व, म; ए, आते, इरे; से, आये, ध्वे; ए, वहे,
 महे ॥ ३० । श्वस्तनी—ता, तारौ, तारस्; तासि, तास्थम्, तास्थ;
 तास्मि, तास्वस्, तास्मस्; ता, तारौ, तारस्; तासे, तासाये,
 ताध्वे; ताहे, तास्वहे, तास्महे ॥ ३१ । आशीः—याव, यास्ताम्,
 यासुस्; यास्, यास्तस्, यास्त; यासम्, यास्व, यास्म; सीष्ट,
 सीयास्ताम्, सीरन्; सीष्ठास्, सीयास्थाम्, सीध्वम्; सीय, सीवहि,
 सीमहि ॥ ३२ । स्यसंहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती—स्यसि,
 स्यतस्, स्यन्ति; स्यसि, स्यथस्, स्यथ; स्यामि, स्यावस्,
 स्यामस्; स्यते, स्येते, स्यन्ते; स्यसे, स्येथे, स्यध्वे; स्ये, स्यावहे,
 स्यामहे ॥ ३३ । यादीनि क्रियातिपत्तिः—स्यव, स्यताम्, स्यन्;
 स्यस्, स्यतम्, स्यत; स्यम्, स्याव, स्याम; स्यत, स्येताम् स्यन्त;
 स्यथास्, स्येथाम्, स्यध्वम्; स्ये, स्यावहि स्यामहि ॥ ३४ । षडाद्याः
 सार्वधातुकम् ॥

इत्याख्याते प्रथमः पादः समाप्तः ॥

द्वितीयः पादः ।

३५ । प्रत्ययः परः ॥ ३६ । गुप्तिज् किङ्करः सन् ॥ ३७ । मानवध-
 दानश्चान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३८ । धातोर्वातुपन्तादिच्छतिनैक-
 कर्त्तृकात् ॥ ३९ । नाम्न आत्मेच्छयां यिन् ॥ ४० । काम्य च ॥
 ४१ । उपमानादाचरे ॥ ४२ । कर्त्तुरायिः सन्नोपश्च ॥ ४३ । इन्
 कारितं धत्वर्थे ॥ ४४ । धातोश्चहेतौ ॥ ४५ । चुरादेश्च ॥ ४६ । इनि
 लिङ्गस्थानेकात्तरस्यान्त्पस्वरादेर्लोपः ॥ ४७ । रषब्दश्च लघोर्ब्य-
 ङननादेः ॥ ४८ । धातोर्ब्रह्मश्च क्रीयितं क्रियासप्तभिहारे ॥ ४९ ।

गुपू-धूपू-विच्छि-पणिपनेरायः ॥ ५० । ते धातवः ॥ ५१ । चकास्-
कास् प्रत्ययान्तेभ्य आम् परोक्षायाम् ॥ ५२ । दययासश्च ॥ ५३ ।
नाभ्यादेगु रुमतोऽनृच्छः ॥ ५४ । उष विदजागृभ्यो वा ॥ ५५ । भीही-
भृहुवान्तिवश्च ॥ ५६ । आयः कृञनुप्रयुज्यते ॥ ५७ । अस् भुवौ च
परस्मै ॥ ५८ । सिजद्यतन्याम् ॥ ५९ । सणनिटः शिङन्ताभ्यामुपधा-
ददृशः ॥ ६० । श्रि-द्रु-स्त्रु कषि-कारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि ॥ ६१ ।
अणसु-वचि-ख्याति-लिपि-सिचि-ह्रः ॥ ६२ । पुषादिद्युताद्यलृकारा-
नुबन्धार्चिसतिशास्तिभ्यश्च परस्मै ॥ ६३ । इजात्मने पदेः प्रथमैकवचने ॥
६४ । भावकर्मणोश्च ॥ ६५ । सार्वधातुके यण् ॥ ६६ । अन्र विकृ-
रणः कर्त्तरि ॥ ६७ । दिवादेर्यन् ॥ ६८ । नुःस्वादेः ॥ ६९ । श्रुवः
शृ च ॥ ७० । स्वराद्रुधादेः परो नञ्बद्ः ॥ ७१ । तामादेरुः ॥ ७२ ।
ना क्रथादेः ॥ ७३ । आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ॥ ७४ । आत्मनेपदानि
भावकर्मणोः ॥ ७५ । कर्मवत् कर्मकर्त्ता ॥ ७६ । कत्तरि रुचादि-
कानुबन्धेभ्यः ॥

(अथ रुचादिसूत्राणि)

७६ । १ नेर्विशु ॥ ७६ । २ परिव्यवेभ्यः क्रीञ् ॥ ७६ । ३ वि-परा-
भ्याञ्जिः ॥ ७६ । ४ आङो दाञ् आनात्मप्रसारणे ॥ ७६ । ५ गमिन्
त्वान्तौ ॥ ७६ । ६ नुमच्छौ ॥ ७६ । ७ अनुपरिभ्याञ्च क्रीड् ॥ ७६ । ८
समोऽकूजने ॥ ७६ । ९ अपस्किरः ॥ ७६ । १० गत्यनुकरणे हृञ् ॥
७६ । ११ आश्लिषि नाथ ॥ ७६ । १२ शपथे शप ॥ ७६ । १३ प्रतिज्ञानि-
र्णयप्रकाशनेषु स्थाः ॥ ७६ । १४ समवप्रविभ्यः ॥ ७६ । १५ उदोऽनूद्ध-
चेष्टायाम् ॥ ७६ । १६ उपान्मन्त्रेण ॥ ७६ । १७ पथ्याराधनयोश्च ॥
७६ । १८ वा लिप्सायाम् ॥ ७६ । १९ अकर्मकश्च ॥ ७६ । २० समो
गमृच्छिगच्छिष्टप्रुवंश्यर्चिदृशः ॥ ७६ । २१ उपसर्गादस्यत्युशो वा ॥
७६ । २२ आङो यमङ्नौ स्वाङ्गकर्मको च ॥ ७६ । २३ वृद्धभ्यां तपः ॥

७६।२४ तपःकर्मकः ॥ ७६।२५ निसंव्युपेभ्यो वहाः ॥ ७६।२६ स्पर्द्धा-
 यामाहः ॥ ७६।२७ सूचनावत्पणसेवनसाहसयत्नकथोपयोगेषु कृञ् ॥
 ७६।२८ अघेः शक्तौ ॥ ७६।२९ वेः शब्दकर्मकः ॥ ७६।३० अकर्म-
 कश्च ॥ ७६।३१ पुजोत्प्रेषणोपनयनज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नीञ् ॥
 ७६।३२ कर्त्तृस्थामूर्त्तिकर्मकश्च ॥ ७६।३३ वृत्त्युत्साहतायनेषु क्रमः ॥
 ७६।३४ परोपाभ्याम् ॥ ७६।३५ आङो ज्योतिरुद्गमे ॥ ७६।३६ वेः
 पादाभ्याम् ॥ ७६।३७ प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ७६।३८ अनुपसर्गो वा
 ॥ ७६।३९ निह्वे ज्ञाः ७६।४० अकर्मकश्च ॥ ७६।४१ सम्प-
 तिभ्यामस्मृतौ ॥ ७६।४२ ज्ञानयत्नोपच्छन्दनेषु वदः ॥ ७६।४३
 अनोरकर्मकः ॥ ७६।४४ विमतौ ॥ ७६।४५ व्यक्तं सहोक्तौ ॥
 ७६।४६ तयोर्वा ॥ ७६।४७ अवादगिरः ॥ ७६।४८ समः प्रतिज्ञायाम्
 ७६।४९ किरादिभ्रन्थिग्रन्थिसनन्ताः कर्मकर्त्तृस्थाः ॥ ७६।५० दुहः
 ७६।५१ अद्यतन्यां स्वरान्तश्च वा ॥ ७६।५२ स्तु नमौ स्वयम् ॥
 ७६।५३ उदः सकर्मकश्चर ॥ ७६।५४ सप्तस्तृतीयायुक्तः ॥ ७६।५५
 दाण सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ७६।५६ उद्राहे उपयम ॥ ७६।५७ शदिरनि ॥
 ७६।५८ आशीरद्यतुन्योश्च मृङ् ॥ ७६।५९ अशने भुजिः ॥ ७६।६०
 समः दणुः ॥ ७६।६१ स्वराद्यन्तादुपसर्गादयज्ञपात्रेषु युजिर् ॥ ७६।६२
 हेतुकर्त्तृभीस्म्योरिन् ॥ ७६।६३ प्रलम्भने मृधिवञ्च्योः ॥ ७६।६४ पूजा-
 भिभवयोश्च लातेः ॥ ७६।६५ मिथ्याभियोगेऽभ्यासे कृञ् ॥ ७६।६६
 अनियमे चागतिहिंसाशब्दार्थहसः ॥

इति द्वाविं सूत्राणि समाप्तानि ।

७७ । चेक्रीयितान्तात् ॥ ७८ । अय्यन्ताच्च ॥ ७९ । इन्वयजा-
 देरुभयम् ॥ ८० । पूर्ववत् सनन्तात् ॥ ८१ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥

इत्याख्याते द्वितीयः पादः समाप्तः ।

तृतीयः पादः ।

८२ । द्विर्च्चनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ ८३ । स्वरदेर्द्वि-
 तीयस्य ॥ ८४ । न नवदराः संयोगादयोऽपे ॥ ८५ । पूर्वोऽभ्यासः ॥
 ८६ । द्वयमभ्यस्तम् ॥ ८७ । जज्ञादिश्च ॥ ८८ । चण् परोक्षाचेक्री-
 यितसनन्तेषु ॥ ८९ । जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥ ९० । अभ्यास-
 स्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् ॥ ९१ । शिट्परोऽघोषः ॥ ९२ । द्वितीयचतु-
 र्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥ ९३ । होजः ॥ ९४ । कवर्गस्य चवर्गः ॥ ९५ । न
 कबतेश्चेक्रीयिते ॥ ९६ । ह्रस्वः ॥ ९७ । ऋवर्णास्याकारः ॥ ९८ ।
 दीर्घङ्गः परोक्षायामगुणे ॥ ९९ । अस्यादेः सार्वत्र ॥ १०० । तस्मा-
 न्नागमः धरादिरन्नश्चेत् संयोगः ॥ १०१ । ऋकारे च ॥ १०२ । अन्नो
 तेश्च ॥ १०३ । भवतेरः ॥ १०४ । निजि-विजि विषां गुणः सार्व-
 धातुके ॥ १०५ । भृङ्-हृङ्-माङ्गमित् ॥ १०६ । अर्चिपिपत्योश्च ॥
 १०७ । सन्यवर्णस्य ॥ १०८ । उवर्णस्य जान्तस्थापवर्गपरस्यावर्णः ॥
 १०९ । गुणश्चेक्रीयिते ॥ ११० । दीर्घोऽनागमस्य ॥ १११ । वन्चिस्रन्सि
 ध्वन्सि भ्रन्सिकसिपतिपदिस्कन्दापन्तो नीः ॥ ११२ । अतोऽन्तोऽनु-
 स्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ११३ । जपादीनाञ्च ॥ ११४ । चरफलोरुच्च
 परस्यास्य ॥ ११५ । ऋमतो रीः ॥ ११६ । अलोपे समानस्य सङ्खन्वधु
 नीनि चण् परे ॥ ११७ । दीर्घो लघोः ॥ ११८ । अत् त्वरादीनाञ्च ॥
 ११९ । इतो लोपोऽभ्यासस्य ॥ १२० । सनि मि-मी-मा-दा-रभ-लभ-शक
 पतपदामिस् स्वरस्य ॥ १२१ । आप्नोतेरीः ॥ १२२ । दन्भेरिच्च ॥
 १२३ । दिगि दयतेः परोक्षायाम् ॥

इत्याख्याते तृतीयः पादः समाप्तः ।

चतुर्थः पादः ।

१२४ । स्वपरस्वरायाः सम्प्रसारणमन्तःस्थायाः ॥ १२५ । अङ्गिज्या
 वयिम्यधिवष्टिभ्यचिप्रष्टिभ्यश्चिभ्रसृजीनामगुणे ॥ १२६ । स्वपिच-

चियजादीनां यणपरोक्षाशीःषु ॥ १२७ । परोक्षायामभ्यासस्योभये-
 षाम् ॥ १२८ । व्यथेश्च ॥ १२९ । न वाश्वयोरगुणे च ॥ १३० । स्वपि-
 स्पमिव्येनां चेक्रायिते ॥ १३१ । स्वापेश्चणि ॥ १३२ । ग्रहिस्वपिप्रच्छां
 सनि ॥ १३३ । चायः क्रिश्चेक्रीयिते ॥ १३४ । प्यायः पिः परोक्षा-
 याम् ॥ १३५ । श्वयतेर्वा ॥ १३६ । कारिते च संश्रणोः ॥ १३७ ।
 ह्ययतेर्निसम् ॥ १३८ । अभ्यस्तस्य च ॥ १३९ । धुतिस्वाप्योरभ्या-
 सस्य ॥ १४० । न सम्प्रसारणे ॥ १४१ । वशेश्चेक्रीयिते ॥ १४२ ।
 प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ १४३ । सन्धयत्तरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥
 १४४ । न व्ययतेः परोक्षायाम् ॥ १४५ । मीनातिमिनोतिदीङां
 गुणवृद्धिस्थाने ॥ १४६ । सनि दीङः ॥ १४७ । स्मिजिक्रीङामिनि ॥
 १४८ । सृजिदृशोरागमोऽकारः स्वरात्परो धुटि गुणवृद्धिस्थाने ॥
 १४९ । दीङोऽन्तो यकारः स्वरादावगुणे ॥ १५० । आलोपोऽसार्व-
 धातुके ॥ १५१ । इटि च ॥ १५२ । दामागायतिपिबतिस्थास्यतिजहा-
 तीनामीकारो व्यञ्जनादो ॥ १५३ । आशिष्येकारः ॥ १५४ । अन
 उस् सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुवः ॥ १५५ । इचस्तलोपः ॥ १५६ ।
 हेरकारादहन्तेः ॥ १५७ । नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ १५८ ।
 उकाराच्च ॥ १५९ । उकारलोपो वमोर्वा ॥ १६० । करोतेर्निसम् ॥
 १६१ । ये च ॥ १६२ । अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥ १६३ । रुधादे-
 र्विकरणान्तस्य लोपः ॥ १६४ । अस्तेरादेः ॥ १६५ । अभ्यस्तानामा-
 कारस्य ॥ १६६ । क्रयादीनां विकरणस्य ॥ १६७ । उभयेषामीकारो
 व्यञ्जनादावदः ॥ १६८ । इकारो दरिद्रातेः ॥ १६९ । लोपः सप्तम्यां
 जहातेः ॥ १७० । धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥ १७१ । शासेरिदुपधाय
 अण्व्यञ्जनयोः ॥ १७२ । हन्तेर्जहौ ॥ १७३ । दास्योरेऽभ्यासलो-
 पश्च ॥ १७४ । अस्यैकव्यञ्जनमध्येऽनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ १७५ ।
 थलि च सेटि ॥ १७६ । तृफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदन्भीनां च ॥ १७७ ।
 न शसददवादिगुणिनाम् ॥ १७८ । स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य
 धातोरियुवौ ॥ १७९ । अभ्यासस्यासवर्णे ॥ १८० । नोर्विकरणस्य ॥

१८१ । य इवणस्यासंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥ १८२ । इणश्च ॥
 १८३ । नोर्वकारो विकरणस्य ॥ १८४ । जुहोतेः सार्वधातुके ॥
 १८५ । भुवो वोऽन्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥ १८६ । गोहेरुदुपधायाः ॥
 १८७ । दुषेः कारिते ॥ १८८ । मानुबन्धानां ह्रस्वः ॥ १८९ । इचि वा ॥
 १९० । जनिबध्योश्च ॥ १९१ । ओतो यिन्नायी स्वरवत् ॥ १९२ ।
 औतश्च ॥ १९३ । नाम्यन्तानां यणआयिनि आशीश्चिच्चेक्रीयितेषु
 ये दीर्घः ॥ १९४ । इणोऽनुपसृष्टस्य ॥ १९५ । ऋत ईदन्तश्चिच्चेक्री-
 यितयिन्नायिषु ॥ १९६ । इरन्यगुणो ॥ १९७ । यणाशिषोर्ये ॥
 १९८ । गुणोऽतिसंयोगाद्योः ॥ १९९ । चेक्रीयिते च ॥ २०० । घ्राध्पोरीः ॥
 २०१ । यिन्यवर्णस्य ॥ २०२ । अर्धेऽस्तु सनद्यतन्योः ॥ २०३ । वा
 परोक्षायाम् ॥ २०४ । वेअश्च वयिः ॥ २०५ । हुन्तेवधिराशिषि ॥
 २०६ । अद्यतन्यां च ॥ २०७ । इणो गा ॥ २०८ । इङ्कः परोक्षायाम् ॥
 २०९ । सनीण्डङ्कोर्गमिः ॥ २१० । अस्तेभूरसार्वधातुके ॥ २११ ।
 ऋवो वचिः ॥ २१२ । चत्तिङ्कः रुयाञ् ॥ २१३ । वा परोक्षायाम् ॥
 २१४ । अजेर्वीः ॥ २१५ । अदादेर्लुग् विकरणस्य ॥ २१६ । इणस्या-
 दापिबतिभूभ्यः सिचः परस्म ॥

इत्याख्याते ऋतुर्थः पादः समाप्तः ।

पञ्चमः पादः ।

२१७ । नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥ २१८ । नायिनश्चो-
 पधाया लघोः ॥ २१९ । अनि च विकरणे ॥ २२० । करोतेः ॥ २२१ ।
 पिदेः ॥ २२२ । अभ्यस्तानामुसि ॥ २२३ । न णकारानुबन्धचेक्रीयि-
 तयोः ॥ २२४ । अभ्यस्तस्य चोपधाया नायिनः स्वरे गुणिनि सार्व-
 धातुके ॥ २२५ । सनि चानिटि ॥ २२६ । सिजाशिषोश्चात्मने ॥
 २२७ । ऋदन्तानां च ॥ २२८ । स्थादोश्च ॥ २२९ । भुवः सिज्जुल्लिकि ॥
 २३० । सूतेः पञ्चम्याम् ॥ २३१ । दीधीवेव्योश्च ॥ २३२ । रुदबिह-

मुष्ठां सनि ॥ २३३ । नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ २३४ । सर्वेषामात्मने
 सार्वधातुकेऽनुषमे पञ्चम्याः ॥ २३५ । द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै ॥
 २३६ । परोक्षायां च ॥ २३७ । सर्वत्रात्मने ॥ ३८ । आशिषि च
 परस्मै ॥ १३६ । सप्तम्यां च ॥ २४० । हौ च ॥ २४१ । तुदादेरनि ॥
 २४२ । आपि विदेरेव ॥ २४३ । कुटादेरनिनिचट्सु ॥ २४४ । विजे-
 रिति ॥ २४५ । स्यादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥ २४६ । मुचादेरागमो
 नकारः स्वरानि विकरणे ॥ २४७ । यसृजिनशोर्धु टि ॥ २५८ ।
 रधिजभोः स्वरे ॥ २४८ । नेटि रधेरपरोक्षायाम् ॥ २५० । रभिलभोर-
 विकरणपरोक्षयोः ॥ २५१ । हुधुद्भ्यां द्वेर्धिः ॥ २५२ । अस्तेः ॥
 २५३ । आ शास्तेश्च ॥ २५४ । लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ २५५ ।
 आत्मने चानकारात् ॥ २५६ । शेतेरिरन्तेरादिः ॥ २५७ । आकारादट
 औ ॥ २५८ । ऋदन्तस्येरगुणे ॥ २५९ । उरोष्ठयोपधस्य च ॥ २६० ।
 इन्यसमानलोपोपधाया द्वस्वश्चणि ॥ २६१ । न शास्त्वदनुबन्धानाम् ॥
 २६२ । लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ २६३ । तिष्ठतेरिव ॥ २६४ ।
 जिघ्रतेर्वा ॥

इत्युख्याते पञ्चमः पादः समाप्तः ।

षष्ठः पादः ।

२६५ । अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः ॥ २६६ । नशब्दाच्च
 विकरणात् ॥ २६७ । परोक्षायामिन्धिश्चन्धिग्रन्थिदन्भीनामगुणे ॥
 २६८ । दन्शिसन्जिस्वन्जिरन्जीनामनि ॥ २६९ । अस्योपधाया दीर्घो
 वृद्धिर्नामिनामिनिचट्सु ॥ २७० । सिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥
 २७१ । व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ २७२ । अस्य च दीर्घः ॥ २७३ ।
 वदप्रजरलन्तानाम् ॥ २७४ । भिजाग्रोर्गुणः ॥ २७५ । अर्त्तिसर्त्त-
 रणि ॥ २७६ । जागर्तेः कारिते ॥ २७७ । यणाशिषोर्ये ॥ २७८ ।
 परोक्षायामगुणे ॥ २७९ । ऋतश्च संयोगादेः ॥ २८० । ऋदन्तानां

च ॥ २८१ । ऋच्छ ऋतः ॥ २८२ । शीङः सार्वधातुके ॥ २८३ ।
 अथीर्ये ॥ २८४ । आधिरिच्यादन्तानाम् ॥ २८५ । शाछासाह्याव्यावे-
 पायिनि ॥ २८६ । अत्तिह्रीब्लीरोक्रुयीक्ष्पाय्यादन्तानामन्तः पो
 यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ २८७ । पातेर्लोऽन्तः ॥ २८८ । धूष्पी-
 णात्योर्नः ॥ २८९ । स्फायेर्वादेशः ॥ २९० । शदेरगतौ तः ॥ २९१ ।
 हन्तेस्तः ॥ २९२ । हस्य हन्तेर्धिरिनिचोः ॥ २९३ । लुप्तोपधस्य च ॥
 २९४ । अभ्यासाच्च ॥ २९५ । जेर्गिः सनपरोक्षयोः ॥ २९६ । चेः कि वा ॥
 २९७ । सणोऽलोपः स्वरेऽबहुत्वे ॥ २९८ । दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ २९९ ।
 व्रश्चिपसजोर्धु टि ॥ ३०० । यन्योकारस्य ॥ ३०१ । आकारस्योसि ॥ ३०२ ।
 संध्यक्षरे च ॥ ३०३ । अस्तेः सौ ॥ ३०४ । असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ तल्लो-
 पश्च ॥ ३०५ । दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥ ३०६ । नामि व्यञ्जना-
 न्तादायेरादेः ॥ ३०७ । गमहनजनखनघसामुपधायाः स्वरदावनण्य-
 गुणे ॥ ३०८ । कारितस्यानामिङ् विकरणे ॥ ३०९ । यस्यापत्यप्रत्य-
 यस्यास्वरपूर्वस्य यिन्आयिषु ॥ ३१० । न लोपश्च ॥ ३११ । व्यञ्जना-
 दिभ्योः ॥ ३१२ ॥ यस्याननि ॥ ३१३ अस्य च लोपः ॥ ३१४ । सिचो
 धकारे ॥ ३१५ । धुटश्च धुटि ॥ ३१६ । ह्रस्वाच्चाऽनितः ॥ ३१७ । इट-
 ङ्चेटि ॥ ३१८ । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ३१९ । चवर्गस्य किरस-
 वर्णे ॥ ३२० । हो ढः ॥ ३२१ । दादेर्घः ॥ ३२२ । नद्देधः ॥ ३२३ ।
 भृजादीनां षः ॥ ३२४ । छ्योश्च ॥ ३२५ । भाषितपुंस्कं पुं वदायौ ॥
 ३२६ । आदातामाथामादेरिः ॥ ३२७ । आते आथे इति च ॥ ३२८ ।
 याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ३२९ । यामयुसोरियमियुसौ ॥ ३३० ।
 क्षमादीनां दीर्घो यनि ॥ ३३१ । छिबुकम्वाचमामनि ॥ ३३२ । क्रयः
 परस्मै ॥ ३३३ गमष्यमां छः ॥ ३३४ । पः पिबः ॥ ३३५ । घो जिघ्रः ॥
 ३३६ । ध्यो धयः ॥ ३३७ । स्थस्तिष्ठः ॥ ३३८ । ओ मनः ॥ ३३९ । दाणो
 यच्छः ॥ ३४० । दृशेः पश्यः ॥ ३४१ । अर्तेऽऋच्छः ॥ ३४२ । सर्चेर्धावः ॥
 ३४३ । शदेः शीयः ॥ ३४४ । सदेः सीदः ॥ ३४५ । जा जनेर्विकरणे ॥
 ३४६ । ञश्च ॥ ३४७ । पृषादीनां ह्रस्वः ॥ ३४८ । उतो वृद्धिर्व्यञ्जनादौ

गुणिनि सार्वधातुके ॥ ३४६ । ऊर्णो तेगु णः ॥ ३५० । हस्तन्यां च ॥
 ३५१ । तृहेरिड् विकरणात् ॥ ३५२ । अ्रुव ईड् वचनादिः ॥ ३५३ ।
 अस्तेर्दिस्योः ॥ ३५४ । सिचः ॥ ३५५ । रुदादिभ्यश्च ॥ ३५६ ।
 आदोऽट् ॥ ३५७ । सस्य सेऽसार्वधातुके तः ॥ ३५८ । अणि
 वचेरोदुपधायाः ॥ ३५९ । अस्यतेः स्योऽन्तः ॥ ३६० । पतेः पप्तिः ॥
 ३६१ । कृपे रो लः ॥ ३६२ । गिरतेऽचेक्रीयिते ॥ ३६३ । वा स्वरे ॥
 ३६४ । तृतोयादर्घढधभान्तस्य धातोरादिचतुर्थत्वं सिध्वोः ॥ ३६५ ।
 लोपे च दिस्योः ॥ ३६६ । सथोश्च दधातेः ॥

इत्याख्याते षष्ठः पादः समाप्तः ॥

सप्तमः पादः ।

३६७ । इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरयकारादेः ॥
 ३६८ । स्नुक्रमिभ्यां परस्मै ॥ ३६९ । रुदादेः सार्वधातुके ॥ ३७० ।
 ईशः से ॥ ३७१ । ईड्जनोः सध्वे च ॥ ३७२ । से गमः परस्मै ॥ ३७३ ।
 हनृदन्तात् स्ये ॥ ३७४ । अञ्जेः सिचि ॥ ३७५ । स्तुसुधुब्भ्यः परस्मै ॥
 ३७६ । यमिरपिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥ ३७७ । स्मिङ्पूङ्गन्ज-
 शूकृगृहृप्रच्छां सनि ॥ ३७८ । इटो दीर्घो ग्रहेरपरोच्चायाम् ॥ ३७९ ।
 अनिङेकस्वरादातः ॥ ३८० । इवर्णादभिश्रिडीङ्शीडः ॥ ३८१ ।
 उतोऽयुरुणुस्तुक्षुण्वः ॥ ३८२ । ऋतोऽवृङ्त्वः ॥ ३८३ । शकेः
 कात् ॥ ३८४ । पचिवचिसिचिरिचिमुच्चेत्वात् ॥ ३८५ । प्रच्छेञ्जत् ॥
 ३८६ । युजिरुजिरन्जिभुजिभजिभन्जिसन्जियजिभ्रसजियजिभस्-
 जिस्रजिनिजिबिजिस्वन्जेर्जात् ॥ ३८७ । अदितुदिनुदिक्षुदिस्विद्यति-
 विद्यतिविन्दतिविनत्तिछिदिभिदिहदिशदिसदिपदिस्कन्दिस्विदेर्दात् ॥
 ३८८ । राधिरुधिरु धिक्छुधिबन्धिथुधिसिध्यतिबुध्यतिपुधिव्यधिसा-
 धेर्धात् ॥ ३८९ । हनिमन्यतेर्नात् ॥ ३९० । आपितपितिपिस्वपिवपिष्-
 पिष्पुपिप्तिपिलिपिलुपिस्पेः पात् ॥ ३९१ । यभिरभिलभेर्भात् ॥
 ३९२ । यभिरपिनमिगधेर्मात् ॥ ३९३ । रिशिरुशिरु शिलिशिविशिदि-

क्षिष्टशिष्टृक्षिष्टृक्षिदन्त्रेः शात् ॥ ३८४ । द्विषिपुष्टयतिकृषिद्विलप्यति-
 त्विषिपिषिविषिशिषिथुषितुषिदुषेः षात् ॥ ३८५ । वसतिघसेः सात् ॥
 ३८६ । दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहिनहिवहेर्हात् ॥ ३८७ ।
 ग्रहगुहोः सनि ॥ ३८८ । उवर्णान्ताच्च ॥ ३८९ । इवन्तर्धभ्रसज्जदन्-
 भुश्रियूष्णुं भरङ्गपिसनितनिपतिदरिद्रां वा ॥ ४०० । भुवः सिजलुकि ॥
 ४०१ । स्रष्टृभृस्तुद्रुश्रुस्तुव एव परोक्षायाम् ॥ ४०२ । थल्य कारात् ॥
 ४०३ । कृञोऽसुटः ॥ ४०४ । सुङ् भूषणे सम्पद्युं पात् ॥

इत्याख्याते सप्तमः पादः समाप्तः ॥

अष्टमः पादः ।

४०५ । पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ ४०६ । रसकारयोर्व्विसृष्टः ॥ ४०७ ।
 घदधभेभ्यस्तथोर्धोऽधः ॥ ४०८ । षढोः कः से ॥ ४०९ । तवर्गस्य षट्-
 वर्गाटवर्गः ॥ ४१० । डेढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ ४११ । सहिवहोरोद-
 वर्णस्य ॥ ४१२ । धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ४१३ । अघोशेष्वक्षिटां प्रथमः ॥
 ४१४ । भृजः स्वरात् स्वरे द्विः ॥ ४१५ । अस्य वयोर्दीर्घः ॥ ४१६ ।
 स्वरान्तानां सनि ॥ ४१७ । हनिङ्गमोरुपधायाः ॥ ४१८ । नाभिनोव्वो-
 रकुङ्कुं रोव्यञ्जने ॥ ४१९ । सस्य हस्तन्यां दौतः ॥ ४२० । अद्धा-
 त्वादिहस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ॥ ४२१ । स्वरादीनां वृद्धिरादेः ॥
 ४२२ । अवर्णास्याकारः ॥ ४२३ । अस्तेः ॥ ४२४ । एतेर्ये ॥ ४२५ ।
 न या-मास्मयोगे ॥ ४२६ । नाम्यन्ताधातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो
 ढः ॥ ४२७ । मज्जो मज्जिः ॥ ४२८ । धात्वादेः षः सः ॥ ४२९ । णो
 नः ॥ ४३० । निमिच्छात् प्रत्ययविकारागमस्थः सः षत्वम् ॥ ४३१ ।
 शासि-वसि-घसीनाञ्च ॥ ४३२ । स्तोतीनन्तयोरेव सनि ॥ ४३३ । लु-
 ष्लोपे न प्रत्यय-कृतम् ॥ ४३४ । स्वरविधिः स्वरं द्विर्वचननिमित्ते कृते
 द्विर्वचने ॥ ४३५ । योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥ ४३६ । क्षिडिति शादयः ॥
 ४३७ । संपसारणं यद्वतोऽन्तस्थानिमित्ताः ॥ ४३८ । अर् पूर्व द्वे
 सम्भ्यन्तरे च गुणः ॥ ४३९ । आरुत्तरे च वृद्धिः ॥

इत्याख्याते अष्टमः पादः समाप्तः ।

कृत्प्रकरणम् ।

प्रथमः पादः ।

१ । सिद्धिरिज्वञ् अणानुबन्धे ॥ २ । हन्तेस्तः ॥ ३ । न सेटोऽय-
 न्तस्यावप्ति-कपि-चमाम् ॥ ४ । प्रत्ययलुकाञ्चानाम् ॥ ५ । सार्वधा-
 तुकवच्छे ॥ ६ । ङे न गुणः ॥ ७ । के यणवच्च योक्तवर्जम् ॥ ८ ।
 जागुः कृत्यशन्तृङ् व्योः ॥ ९ । गुणी क्त्वा सेडुरुदादिन्नुधकुषक्लिप्त-
 गुधमृडिमृदवदवस ग्रहाम् ॥ १० । स्कन्दस्यन्दोः क्त्वा ॥ ११ । व्यञ्ज-
 नादेव्यु पथस्यावोवा ॥ १२ । तृषिमृषिकृशिवञ्चिलुञ्चिताञ्च ॥ १३ ।
 थ- फान्तानाञ्चानुषङ्गिनाम् ॥ १४ । जान्तनशामनिटाम् ॥ १५ । शीङ्-
 पूङ्-दृश्चिद्विदिस्विदिमिदां निष्ठा सेट् ॥ १६ । मृषः क्षमायाम् ॥ १७ ।
 भावादिकर्मणोर्वोदुपधात् ॥ १८ । ह्लादो ह्रस्वः ॥ १९ । छदेर्घेस्
 मन्त्रनक्षिप् सु च ॥ २० । दीर्घस्योपपदस्यानव्ययस्य खानुबन्धे ॥ २१ ।
 नायिनोऽन्त्ययवच्चैकस्वरस्य ॥ २२ । ह्रस्वारुषोर्नोऽन्तः ॥ २३ ।
 ससागदास्तृनां कारे ॥ २४ । गिलेऽगिलस्य ॥ २५ । उपसर्गादसुदुभ्या
 सभेः प्राग्भात् खलघुव्योः ॥ २६ । आङो यि ॥ २७ । उपात् प्रशंसा-
 याम् ॥ २८ । वा कृति रात्रेः ॥ २९ । पुरन्दरवाचंयमसव्वसहद्विषन्त-
 पाश्च ॥ ३० । धातोस्तोऽन्तः पानुबन्धे ॥ ३१ । ओदौद्रिघां कृद्यः
 स्वरवत् ॥ ३२ । जिह्वयोः शक्ये ॥ ३३ । क्रीडस्तदर्थे ॥ ३४ । वेलोपोऽ-
 वृक्तस्य ॥ ३५ । व्योर्व्यञ्जनेऽये ॥ ३६ । निष्ठे टीनः ॥ ३७ । नाल्वि-
 ष्वावाय्यान्तेल्लुषु ॥ ३८ । सधुपूव्वोऽय्यपि ॥ ३९ । मीनात्यादिदा-
 दीनाषा ॥ ४० । क्षेदीर्घः ॥ ४१ । निष्ठायाञ्च ॥ ४२ । स्फायः स्फीः ॥
 ४३ । प्यायः पीः स्वाङ्गे ॥ ४४ । कृतं पाके ॥ ४५ । प्रस्त्यः संप्रसार-
 णम् ॥ ४६ । द्रवधनस्पशंयोः ड्यः ॥ ४७ । प्रतेश्च ॥ ४८ । वाभ्यवा-
 भ्याम् ॥ ४९ । नवेज्योर्यपि ॥ ५० । व्येवश्च ॥ ५१ । सम्परिभ्यां
 वा ॥ ५२ । तद्दीर्घमन्त्यम् ॥ ५३ । वः कौ ॥ ५४ । धाप्योः ॥ ५५ ।
 ऋचमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ५६ । छवोः श्रूटौ पञ्चये च ॥ ५७ ।

श्रि-व्यवि-मविज्वरि-स्वरामुपधायाः ॥ ५८ ॥ रास्त्रोप्यौ । ५९ ॥ वनतित-
 नोत्यादि-प्रतिषिद्धे टां धुटि पञ्चमोऽच्चातः ॥ ६० ॥ यपि च ॥ ६१ ॥
 बापः ॥ ६२ ॥ न तिकि दीर्घश्च ॥ ६३ ॥ उन्देर्धनि ॥ ६४ ॥ घञीन्धेः ॥
 ६५ ॥ स्यदो जवे ॥ ६६ ॥ रनजेर्भावकरणयोः ॥ ६७ ॥ बुष्घिनिणोश्च
 ६८ ॥ वृहेः स्वरेऽनिति वा ॥ ६९ ॥ यम-मन-तनगमां कौ ॥ ७० ॥ विङ्-
 वनोरा ॥ ७१ ॥ धुटि खनिसनिजनाम् ॥ ७२ ॥ ये वा ॥ ७३ ॥ सनस्ति
 कि वा ॥ ७४ ॥ स्फुरिस्फुल्योर्धज्योतः ॥ ७५ ॥ इज्जहातेः क्त्वि ॥
 ७६ ॥ घतिस्यतिमास्थां त्यगुणे ॥ ७७ ॥ वाच्छाशोः ॥ ७८ ॥ दधातेर्हिः
 ७९ ॥ चरफलोरुदस्य ॥ ८० ॥ दददोऽधः ॥ ८१ ॥ स्वरादुपसर्गात् तः ॥
 ८२ ॥ यपि चादो जग्धिः ॥ ८३ ॥ घञलोर्धसलृः ॥ ८४ ॥ क्तक्तवन्तु
 निष्ठा ॥

इति कृतसु प्रथमः पादः समाप्तः ॥

द्वितीयः पादः ।

८५ ॥ षातोः ॥ ८६ ॥ सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥ ८७ ॥ तत् प्राङ्नाम
 चेत् ॥ ८८ ॥ तस्य तेन समासः ॥ ८९ ॥ नाव्ययेनानुमा ॥ ९० ॥ तृती-
 यादीनां वा ॥ ९१ ॥ कृत् ॥ ९२ ॥ वाऽसरुपोऽस्त्रयाम् ॥ ९३ ॥ तव्या-
 नीर्यौ ॥ ९४ ॥ स्वरादयः ॥ ९५ ॥ शक्तिसहिपवर्गान्ताच्च ॥ ९६ ॥ आत्-
 खनोरिच्च ॥ ९७ ॥ यमिमदिगदान्वनुपसर्गं ॥ ९८ ॥ चरेराङि चा-
 गुरौ ॥ ९९ ॥ पश्यावद्यवर्याविक्रं यगर्हानिरोधेषु ॥ १०० ॥ वक्षं करणे
 १०१ ॥ अर्य्यः स्वाभिवंश्ययोः ॥ १०२ ॥ उपसर्या काल्या प्रजने ॥
 १०३ ॥ अजय्य संगते च ॥ १०४ ॥ नास्मि वदः वयप् च ॥ १०५ ॥
 भावे भुवः ॥ १०६ ॥ इनस्त च ॥ १०७ ॥ वृष्-वृ-जुषीणशामुस्तुगुर्हां
 वयप् ॥ १०८ ॥ ऋदुपधाच्चाकूलपिचृतेः ॥ १०९ ॥ भृजोऽसंज्ञायाम् ॥
 ११० ॥ ग्रहोऽपि-प्रतिभ्यां वा ॥ १११ ॥ पदपक्षयोश्च ॥ ११२ ॥ वो नीपू-
 ऋभ्यां कल्कमुज्जयोः ॥ ११३ ॥ कृष्टि-मुजां वा ॥ ११४ ॥ सूर्य-रु-

ष्याव्यध्याः कर्त्तरि ॥ ११५ । भिद्योद्धयौ नदे ॥ ११६ । पुष्यसिध्यौ
 नक्षत्रे ॥ ११७ । युग्यं पत्रे ॥ ११८ । कृष्ट-पच्यकुप्ये संज्ञायाम् ॥
 ११९ । ऋवर्णाव्यञ्जनान्ताद् घ्यण् ॥ १२० । आसु-यु-वपि-रपि-लपि-
 त्रपि-दभि-चमाञ्च ॥ १२१ । उवर्णादावश्यके ॥ १२२ । पाधोर्मानसा-
 मिधेन्योः ॥ १२३ । प्राडोर्नियोऽसम्मतानिसयोः स्वरवत् ॥ १२४ ।
 सञ्चिकुरण्डपः क्रतौ ॥ १२५ । राजसूयश्च ॥ १२६ । सान्नाय्यनि-
 काय्यौ इविर्निवासयोः ॥ १२७ । परिचाय्योपचायथावर्जौ ॥ १२८ ।
 चित्ताग्निचित्ये च ॥ १२९ । अपावस्या वा ॥ १३० । ते कृत्वाः ॥ १३१ ।
 वुण्णतृचौ ॥ १३२ । अच् पचादिभ्यश्च ॥ १३३ । नन्द्यादेयुः ॥ १३४ ।
 ग्रहादेर्णिन् ॥ १३५ । नाम्युपधमीकृद्गङ्गां कः ॥ १३६ । उपसर्गे त्वातो डः ॥
 १३७ । धेदृदृशिपाघ्राध्मः शः ॥ १३८ । साहिसातिवेद्युदेजितेतिधारि-
 पारिलिम्पविन्दां त्वनुपसर्गे ॥ १३९ । वा ज्वलादिदुनीभुवो णः ॥
 १४० । सम्राडो स्त्रुवः ॥ १४१ । अवे ह्रसोः ॥ १४२ । दिहिलिहिष्ठि-
 विश्वसिव्यध्यतोऽश्यातां च ॥ १४३ । ग्रहेर्वा ॥ १४४ । गेहेत्वक् ॥
 १४५ । शिल्पिनि वुष् ॥ १४६ । गस्थकः ॥ १४७ । शयु ट् च ॥
 १४८ । हः कालव्रीहोः ॥ १४९ । आशिष्यकः ॥ १५० । प्रुस्त्रुस्त्र्वां
 साधुकारिणि ॥

इति कृतसु द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

तृतीयः पादः ।

१५१ । कर्मण्यण् ॥ १५२ । हावायश्च ॥ १५३ । शीलिकापिभक्ष्या-
 चरिभ्यो णः ॥ १५४ । आतोऽनुपसर्गात् कः ॥ १५५ । नान्नि स्थश्च ॥
 १५६ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ १५७ । प्रे दाङ्गः ॥ १५८ ।
 सपि रव्यः ॥ १५९ । गः ष्टक् ॥ १६० । सुरासीध्वोः पिबतेः ॥ १६१ ।
 ह्रवोऽज् वयोऽनुयमनयोः ॥ १६२ । आङि ताच्छील्ये ॥ १६३ । अहंश्च ॥
 १६४ । धृजः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥ १६५ । धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गसा-
 र्कुक्षयष्टितोषरेषु ग्रहेर्वा ॥ १६६ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १६७ ।
 शम्भूषंभ्य संज्ञायाम् ॥ १६८ । शीलोऽधिकरणे च ॥ १६९ । चरेष्टः ॥

१७० । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः ॥ १७१ । पूर्वं कर्त्तरि ॥ १७२ । कृञो
 हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुमूवमन्वपदेषु ॥
 १७३ । तदाद्याद्यन्तानन्तकारचहुवाहृदिवाविभानिशाप्रभाभाश्चि-
 कर्त्तृनान्दीकिलिपिलिविलिभक्तिदेवजङ्गाधनुररुःसंख्यासु च ॥
 १७४ । भृतौ कर्मशब्दे ॥ १७५ । इः स्तम्बशकृतोः ॥ १७६ । हरतेर्ह-
 तिनाथयोः पञ्चौ ॥ १७७ । फलेमलरजःसु ग्रहेः ॥ १७८ । देववातयो-
 रापेः ॥ १७९ । आत्मोदरकुक्षिषु भृवः खिः ॥ १८० । एजेः खश् ॥
 १८१ । शुनीस्तनमुज्जकूलास्य पुष्पेषु धेदः ॥ १८२ । नाडीकरमुष्टि-
 पाणिनासिकासु ध्वश्च ॥ १८३ । विध्वरुस्तिलेषु तुदः ॥ १८४ ।
 असूर्य्योग्रयोर्दृशः ॥ १८५ । ललाटे तपः ॥ १८६ । पितनखपरिमाणेषु
 पचः ॥ १८७ । कूलउद्गु जोद्वहोः ॥ १८८ । वहंलिहाभ्रं लिहपरन्त-
 पेरस्मदाश्च ॥ १८९ । वदेः खः प्रियवशयोः ॥ १९० । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु
 कषः ॥ १९१ । भयर्त्तिषेधेषु कृञः ॥ १९२ । क्षेमप्रियमद्रेष्वण् च ॥
 १९३ । भावकरणयोस्स्वाशिते भुवः ॥ १९४ । नास्त्रि तृभृट्जिधारि-
 तपिदयिसहं संज्ञायाम् ॥ १९५ । गमश्च ॥ १९६ । उरोविहायसोरु-
 रविहौ च ॥ १९७ । डोऽसंज्ञायामपि ॥ १९८ । विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥
 १९९ । अन्यतोऽपि च ॥ २०० । हन्तेः कर्मण्यार्शोर्गयोः ॥ २०१ ॥
 अपात् क्लेशतमसोः ॥ २०२ । कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ २०३ । टग् लक्षणे
 जायापयोः ॥ २०४ । अपनुष्यकर्त्तृकेऽपि च ॥ २०५ । हस्तिबाहुक-
 पाटेषु शक्तौ ॥ २०६ । पाणिघटादघौ शिल्पिनि ॥ २०७ । नग्नपलित-
 प्रियान्वस्थूलसुभगाढ्येष्वभूततद्भावे कृञः ख्युट् करणे ॥ २०८ । भुवः
 खिष्णुखुक्यौ कर्त्तरि ॥ २०९ । भजो विण् ॥ २१० । सहश्छन्दसि ॥
 २११ । वहश्च ॥ २१२ । अनसि डश्च ॥ २१३ । दुहः को घश्च ॥ २१४ ।
 बिट् क्रमिगमिखनिसनिजनाम् ॥ २१५ । मन्त्रे श्वेतबहुकथशंसपुरोडा-
 श्चावयजिभ्यो विण् ॥ २१६ । आतो मन् कनिब्वनिब्विचः ॥ २१७ । अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ २१८ । क्तिप् च ॥ २१९ । वहे षञ्चम्यां भ्रंशेः ॥
 २२० । स्पृशोऽनुदके ॥ २२१ । अदोऽनञ् ॥ २२२ । क्रव्ये च ॥ २२३ ।

ऋत्विग्दधृक्स्वर्गदिगुष्णिहश्च ॥ २२४ । सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिद-
 छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि ॥ २२५ । कर्मण्युपमाने सदादौ दृशष्टक्-
 सकौ च ॥ २२६ । नाम्न्यजातौ णिनिस्ताच्छोल्ये ॥ २२७ । कर्तय्यु-
 पमाने ॥ १२८ । व्रताभीक्ष्णयोश्च ॥ २२९ । मनः पुं वच्चात्र ॥ २३० ।
 त्वश्चात्मने ॥ २३१ । करणेऽतीते यजः ॥ २३२ । कर्मणि हनः कुत्सा-
 याम् ॥ २३३ । क्विब्रह्मभ्रूणावृत्रेषु ॥ २३४ । कृञः सुपुण्यपापकर्म-
 मन्त्रपदेषु ॥ २३५ । सोमे सुञः ॥ २३६ । चेरग्नौ ॥ २३७ । विक्रिय इन्
 कुत्सायाम् ॥ २३८ । दृशेः कनिप् ॥ २३९ । सहस्राद्भोर्युधः ॥ २४० ।
 कृञश्च ॥ २४१ । सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्दः ॥ २४२ । अन्यत्रापि च ॥
 २४३ । निष्ठा ॥ २४४ । ड्वनिप् सुयजोः ॥ २४५ । जीय्यतेरन्तन् ॥

इति कृत्यसु तृतीयः पादः समाप्तः ॥

चतुर्थः पादः ।

२४६ । कन्सुकानौ परोक्षावच्च ॥ २४७ । वर्त्तमाने शन्तृङानश्वा-
 वप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोः ॥ २४८ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥
 २४९ । वेत्तेः शन्त्तुर्वनसुः ॥ २५० । आनोऽत्रात्मने ॥ २५१ । ई तस्या-
 सः ॥ २५२ । आनमोऽन्त आने ॥ २५३ । पूङ्यजोः शानङ् ॥ २५४ ।
 शक्तिव्यस्ताच्छोल्ये ॥ २५५ । इङ्धारिभ्यां शन्तृङ्ङकुच्छे ॥ २५६ ।
 द्विषः शत्रौ ॥ २५७ । सूञो यज्ञसंयोगे ॥ २५८ । अङ्गैः प्रशंसायाम् ॥
 २५९ । तच्छोलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वाक्तेः ॥ २६० । तृन् ॥ २६१ ।
 आण्यलंकृब्भूसहिरुचिचरिप्रजनापत्रपेनामिष्णुच् ॥ २६२ । यदि-
 पतिपचामुदि ॥ २६३ । जिभुवोः स्नुक् ॥ २६४ । ग्लाम्सास्यान्तिपचि-
 परिमृजां स्नुः ॥ २६५ । असिमृधिधृषित्तिपां क्रुः ॥ २६६ । श्रमाषष्ठा-
 नां घिनिण् ॥ २६७ । युजभजभुजद्विषद्रुहदुहदुषाङ्क्रोडयजानुरुषाङ्-
 यमाङ्यसरनजाभ्याङ्ङनाञ्च ॥ २६८ । सपि सृजिपृचिच्चरि-
 त्वराम् ॥ २६९ । बौ विचकत्यस्त्रभुकषल षाम् ॥ २७० । प्रं-
 द्रमथदवसलपाम् ॥ २७१ । परौ सृदहोः ॥ २७२ । क्षिपरदवदादि-
 देविभ्यो बुण् च ॥ २७३ । निन्दहिंसक्लिशस्वादानेकस्वरविनाश्व्या-

भाषासूयां बुम् ॥ २७४ । देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ २७५ । क्रुधिपरिह-
 चलिस्त्रन्दाथेभ्यो युः ॥ २७६ । रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥ २७७ । जुचं-
 क्रम्यदं द्रम्यसृष्टिज्वलश्रुचलष(स)पतपदाम् ॥ २७८ । न यान्तसूद-
 दीपदीप्त्याम् ॥ २७९ । शृ-कमगमहनवृषभूस्थालषपतपदामुकम् ॥ २८० ।
 वृङ्भृत्तिलुण्टिजल्पिकुट्टां षाकः ॥ २८१ । प्रे जुसुवोरिन् ॥ २८२ ।
 जीनृदन्तिविश्रिपरिभूवपाभ्यमाव्यथाञ्च ॥ २८३ । दयिपतिगृहिसृ-
 हिश्रद्धातन्द्रानिद्राभ्य आलुः ॥ २८४ । शदिसदिधेङ्दासिभ्यो रुः ॥
 २८५ । श्रदिघसां मरक् ॥ २८६ । मिदिभासि-भनृजां घुरः ॥ २८७ ।
 छिदिमिदिविदां कुरः ॥ २८८ । जागुरुकः ॥ २८९ । चेक्रीयितान्तानां
 यजि जपिदन्निवदाम् ॥ २९० । तस्य लुगचि ॥ २९१ । ततो याते-
 व्वरः ॥ २९२ । कसिपिसि[ष]भासीश्लस्थापमदाञ्च ॥ २९३ । सृजी-
 णानशां करप् ॥ २९४ । गमस्त च ॥ २९५ । दीपिकम्यजसिहिसि-
 कपिस्मिनमां रः ॥ २९६ । सनन्ताशंसिभिन्नामुः ॥ २९७ । विन्दिच्छ
 च ॥ २९८ । आहवर्णोपधालोपिनां किर्द्वे च ॥ २९९ । तृषिधृषिस्वर्णां
 नजिङ् ॥ ३०० । इवन्द्योराहः ॥ ३०१ । भियोरुक्लुकौ च ॥ ३०२ ।
 किब्भ्राजिपुधुर्वीभासाम् ॥ ३०३ । द्युति गयोर्द्वे च ॥ ३०४ । मुबोडुर्वि-
 शंभे पु ॥ ३०५ । कर्मणि घेटः छन् ॥ ३०६ । नीदापस्सुयुयुजस्त्तुतुद-
 सिसिचमिहपतदन्शनहां करणे ॥ ३०७ । हलशूकरयोः पुवः ॥ ३०८ ।
 अर्चिलुधूमूखनिसहिचरिभ्य इत्रन् ॥ ३०९ । पुवः संज्ञायाम् ॥ ३१० ।
 ऋषिदेवतयोः कर्त्तरि ॥ ३११ । अथानुबन्ध-मति-बुद्धिपूजायैभ्यः क्तः
 ३१२ । उणादयोः भूतेऽपि ॥ ३१३ । भविष्यति गम्यादयः ॥ ३१४ ।
 बुल्लुतुषौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ३१५ । भाववाचिनश्च ॥ ३१६ ।
 कर्मणि चाण् ॥ ३१७ । शन्नानौ स्यसंहितौ शेषे च ॥

इति कृत्स्तु चतुर्थः पादः समाप्तः ।

पञ्चमः पादः ।

३१८ । पदरुजविस्सृष्टोर्चा घम् ॥ ३१९ । स-स्थिरव्याधयोः ॥
 ३२० । भावं ॥ ३२१ । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३२२ । सर्व्व-

स्नात परिमाणे ॥ ३२३ । इडाभ्याञ्च ॥ ३२४ । उपसर्गं रुवः ॥ ३२५ ।
 समि दुवः ॥ ३२६ । युद्रुवोरुदि च ॥ ३२७ । भिनीभूभ्योऽनुपसर्गे ॥
 ३२८ । क्षुभ्रभ्यां वौ ॥ ३२९ । स्त्रश्च पथनेऽशब्दे ॥ ३३० । प्रे चायङ्गे ।
 ३३१ । छन्दो नास्ति च ॥ ३३२ । प्रेद्रु-स्तुश्रुश्रुवः ॥ ३३३ । नियोऽवो-
 दोः ॥ ३३४ । निरभ्योः पृल्वाः ॥ ३३५ । यङ्गे समि स्तुवः ॥ ३३६ ।
 उन्न्यागिरः ॥ ३३७ । किरो धान्ये ॥ ३३८ । नौ वृवः ॥ ३३९ । लदि
 श्रि-पुवोः ॥ ३४० । ग्रहेश्च ॥ ३४१ । अवन्योराक्रोशे ॥ ३४२ । प्रे
 लिप्सायाम् ॥ ३४३ । समि मुष्टौ ॥ ३४४ । परो यङ्गे ॥ ३४५ । वाऽवे
 वर्षप्रतिवन्द्ये ॥ ३४६ । प्रेरश्मौ ॥ ३४७ । वणिजाञ्च ॥ ३४८ । वृणो-
 तेराच्छादने ॥ ३४९ । आङि रुःप्लुवोः ॥ ३५० । परा भुवोऽवज्ञाने ॥
 ३५१ । चेस्तु हस्तादाने ॥ ३५२ । शरीरनिवासयोः कश्चादेः ॥ ३५३ ।
 संघे चानौत्तराधर्मे ॥ ३५४ । परित्योर्नीणोद्यूताभ्रो षयोः ॥ ३५५ ।
 व्युपयोः श्लेतेः पर्याये ॥ ३५६ । अभिविधौ भावे इनुण् ॥ ३५७ ।
 कर्मव्यतीहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ३५८ । स्वर-वृ-द-गमि-ग्रहामल् ॥
 ३५९ । उपसर्गेऽदेः ॥ ३६० । नौ ण च ॥ ३६१ । मदेः प्रसमो हर्षे ॥
 ३६२ । व्यधिजपोश्चानुपसर्गं ॥ ३६३ । स्वनहसोर्वा ॥ ३६४ । यमः
 सन्न्युपविषु च ॥ ३६५ । नौ गदनदपठस्वनाम् ॥ ३६६ । कणो वीणा-
 यांच ॥ ३६७ । पणः परिमाणे नित्यम् ॥ ३६८ । समुदोरजःप्रथुषु ॥
 ३६९ । ग्लहोऽक्षेषु ॥ ३७० । सत्तेः प्रजने ॥ ३७१ । हो दुश्चाभ्युपनि-
 विषु च ॥ ३७२ । आङि युद्धे ॥ ३७३ । भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ३७४ ।
 हन्तेर्बधिश्च ॥ ३७५ । मूर्त्तौ घनिश्च ॥ ३७६ । प्रादृष्टैकदेशे घञ् च ॥
 ३७७ । अन्तर्घनोदूघनौ दक्षात्याधानयोः ॥ ३७८ । करणेऽयो-विद्गुषु ।
 ३७९ । परो ङः ॥ ३८० । नो निर्मिते ॥ ३८१ । समुदोगंण-प्रशंसयोः ॥
 ३८२ । उपात् क आश्रये ॥ ३८३ । स्तंबेऽच्च ॥ ३८४ । त्वनुबन्धादथुः ॥
 ३८५ । ह्वनुबन्धात्त्रिमक् तेन निर्वृत्ते ॥ ३८६ । याचिविच्छि-
 मच्छियजिस्वपिरक्षियतां नङ् ॥ ३८७ । उपसर्गे दः किः ॥ ३८८ ।
 कर्मण्यधिकरणे च ॥ ३८९ । स्त्रियां क्तिः ॥ ३९० । सातिहेतियूति-

जूतयश्च ॥ ३६१ । भावे पचिगापास्थाभ्यः ॥ ३६२ । व्रज्यजोः क्यप्
 ॥ ३६३ । समजासनिसदनिपतिशोङ् सुविद्यटिचरिभनिभृविणां
 संज्ञायाम् ॥ ३६४ । कृञः श च ॥ ३६५ । सत्तेर्यश्च ॥ ३६६ ।
 इच्छ ॥ ३६७ । शंसिप्रत्ययादः ॥ ३६८ । गुरोश्च निष्ठासेटः ॥
 ३६९ । षानुबन्धभिदादिभ्यत्वङ् ॥ ४०० । भीषिचिन्तिपृजि-
 कथिकुम्बचर्चिस्पृहितोलिदोलिभ्यश्च ॥ ४०१ । आतश्चोपसर्गे ॥
 ४०२ । ईषिभ्रन्ध्यासिबन्दिबिदिकारितान्तेभ्यो युः ॥ ४०३ । कीर्त्तौषोः
 क्तिश्च ॥ ४०४ । रोगाख्यायां वुञ् ॥ ४०५ । संज्ञायां च ॥ ४०६ ।
 पर्य्यायार्थेषु च ॥ ४०७ । प्रश्नाख्यानयोरिञ् च वा ॥ ४०८ । नज्य-
 न्याक्रोशे ॥ ४०९ । कृत्तयुटोऽन्यत्रापि च ॥ ४१० । नपुंसके भावे क्तः
 ४११ । युट् च ॥ ४१२ । करणाधिकरणयोश्च ॥ ४१३ । पुंसि संज्ञायां
 घः ॥ ४१४ । गोचरसञ्चरवह्व्रजव्यजक्रमापणनिगमाश्च ॥ ४१५ ।
 अवेतृस्त्रोघेञ् ॥ ४१६ । व्यञ्जनाच्च ॥ ४१७ । उदङ्कोऽनुदके ॥ ४१८ ।
 जालमानायः ॥ ४१९ । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ ४२० ।
 कर्तृकर्मणोश्च भूकृत्वोः ॥ ४२१ । आद्भ्यो य्वदरिद्रातेः ॥ ४२२ ।
 श्वासुयुधिदृशिपृषिमृषां वा ॥ ४२३ । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु तुम् ॥
 ४२४ । कालसमयवेलाशक्त्यर्थेषु च ॥ ४२५ । अर्हंतौ तृच् ॥ ४२६ ।
 शक्ति च कृत्याः ॥ ४२७ । प्रप्यातिसर्गप्राप्तकालेषु ॥ ४२८ । आव-
 श्यकाधमणयोर्णिन् ॥ ४२९ । तिक्कृतौ संज्ञायामाशिषि ॥ ४३० ।
 धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥

इति कृतसु पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

षष्ठः पादः ।

४३१ । अलङ्कृत्योः प्रतिषेधयोः क्त्वा वा ॥ ४३२ । षेढः ॥ ४३३ ।
 एककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ४३४ । परावरयोगे च ॥ ४३५ । णम्
 चाभीक्ष्यये द्विश्च पदम् ॥ ४३६ । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ ४३७ ।
 कर्मण्याक्रोशे कृञः खमिन् ॥ ४३८ । स्वादौ च ॥ ४३९ । अन्वयैवङ्

यमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ ४४० । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥
 ४४१ । दृशो णम् साकल्ये ॥ ४४२ । यावति विन्दजीवोः ॥ ४४३ ।
 चर्पोदरयोः पूरेः ॥ ४४४ । वर्षप्रमाणे ऊलोपश्च वा ॥ ४४५ । चेत्तार्थे
 क्रोपेः ॥ ४४६ । निमूलसमूलयोः कषः ॥ ४४७ । शुष्कचूर्णरूक्षेषु
 पिषः ॥ ४४८ । जीवे ग्रहेः ॥ ४४९ । अकृते कृञः ॥ ४५० । समूले
 हन्तेः ॥ ४५१ । करणे ॥ ४५२ । हस्तार्थे ग्रहवर्तिष्ठताम् ॥ ४५३ ।
 स्वार्थे पुषः ॥ ४५४ । स्नेहने पिषः ॥ ४५५ । बन्धोऽधिकरणे ॥
 ४५६ । संज्ञायां च ॥ ४५७ । कर्त्रोर्जीविपुरुषयोर्नञिबहिर्भ्याम् ॥
 ४५८ । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४५९ । कर्मणि चोपमाने ॥ ४६० । कषा-
 दिषु तरेवानुप्रयोगः ॥ ४६१ । तृतीयायामुपदेशेः ॥ ४६२ । द्विसार्था-
 च्चैककर्मकात् ॥ ४६३ । सप्तम्यां च प्रमाणासत्त्योः ॥ ४६४ । उपपीड-
 रुषकर्षश्च ॥ ४६५ । अपादाने परोपसायाम् ॥ ४६६ । द्वितीयायां च ॥
 स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ४६८ । परिक्रिश्यमाने च ॥ ४६९ । विशिष्यतिपदि-
 स्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ४७० । तृष्यस्वोः क्रियान्तरे
 कालेषु ॥ ४७१ । नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ४७२ । कृञोऽव्ययेऽयथेष्टा-
 ख्याने क्त्वा च ॥ ४७३ । तिर्यच्यपवर्गं ॥ ४७४ । स्वाङ्गेतसि ॥
 ४७५ । भुवस्तूष्णीषि च ॥ ४७६ । कर्तरि कृतः ॥ ४७७ । भावक-
 र्माणोः कृत्यक्तखलर्याः ॥ ४७८ । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ४७९ ।
 गत्यर्थकर्मकश्चिषश्चोऽस्यासवसजनरुहजीयतिभ्यश्च ॥ ४८० । दाञ्च-
 गोघ्नौ सम्प्रदाने ॥ ४८१ । भोमादयोऽपादाने ॥ ४८२ । ताभ्याम-
 ण्यत्रोणादयः ॥ ४८३ । क्तोऽधिकरणे ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः
 ४८४ । युवुष्मापनाकान्ताः ॥ ४८५ । समासे भाविन्यनञः क्त्वो यप् ॥
 ४८६ । चजोः कर्गौ धुङ्घानुबन्धयोः ॥ ४८७ । न्यङ्कादीनां हश्च
 षः ॥ ४८८ । न कवर्गादिब्रज्यजाम् ॥ ४८९ । घ्यण्यावश्यके ॥
 ४९० । प्रवचिर्विचियाचित्यजाम् ॥ ४९१ । वचोऽशब्दे ॥ ४९२ ।
 निमाभ्यां युजः शक्ये ॥ ४९३ । भुजोऽच् ॥ ४९४ । भुजन्युव्जौ
 पाणिरोगयोः ॥ ४९५ । दृग्दृशदृक्षेषु समानस्य सः ॥ ४९६ । इदमो ॥

४६७ । किम् की ॥ ४६८ । अदोऽमूः ॥ ४६९ । आ सर्वनाम्नः ॥
 ५०० । विष्वग्देवयोश्चान्त्यस्वरादेरद्रयञ्चतौ कौ ॥ ५०१ । सः सन्ति-
 रसां सधिसमितिरयः ॥ ५०२ । रुहेर्धौ वा ॥ ५०३ । यो नो धातोः ॥
 ५०४ । वपोश्च ॥ ५०५ । स्वरे धातुरनात् ॥ ५०६ । अर्ताण्यसकस्व-
 रातामिद् वनसौ ॥ ५०७ । गमहनविदविशदृशौ वा ॥ ५०८ । दाहान्
 साहान् मीढवांश्च ॥ ५०९ । न श्रुचवर्णवृतां कानुबन्धे ॥ ५१० । घोष
 वन्धोश्च कृति ॥ ५११ । वेषुसहलुभरुषविषां ति ॥ ५१२ । रधादि-
 भ्यश्च ॥ ५१३ । स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुबन्धात् ॥ ५१४ । उदनुबन्ध-
 पूक्रिशां क्ति ॥ ५१५ । जृत्रश्चोरिद् ॥ ५१६ । लुभो विमोहने ॥
 ५१७ । लुधिवसोश्च ॥ ५१८ । निष्ठायां च ॥ ५१९ । पूक्रिशोर्वा ॥
 ५२० । न ङीष्दीदनुबन्धवेटापतिनिष्कुषोः ॥ ५२१ । आदनुबन्धाच्च ॥
 ५२२ । भावादिकर्मणोर्वा ॥ ५२३ । लुभिवाहिस्वनिध्वनिफणिकषि
 घुषां क्ते नेङ् मन्थभृशमनस्तमोऽनायासकृच्छ्राविशब्दनेषु ॥ ५२४ ।
 लग्नम्लिष्टविरिन्धाः सक्ताविस्पष्टस्वरेषु ॥ ५२५ । परिवृद्धद्वौ प्रभु-
 बलवतोः ॥ ५२६ । सनिविभ्योऽर्देः ॥ ५२७ । सामीप्येऽमेः ॥ ५२८ ।
 वा रूप्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ ५२९ । हृषेर्लोपसु ॥ ५३० । दान्त-
 श्रान्तपृणदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञाश्च नन्ताः ॥ ५३१ । राशिष्ठातो नोऽपृमू-
 छिमदिग्ल्याध्याभ्यः ॥ ५३२ । दाद् दस्य च ॥ ५३३ । आतोऽन्तः-
 स्यासंयुक्तात् ॥ ५३४ । ल्वाद्योदनुबन्धाच्च ॥ ५३५ । व्रश्चोः क च ॥
 ५३६ । जेदीर्घात् ॥ ५३७ । श्योऽस्पर्शे ॥ ५३८ । अनपादानेऽनृचेः ॥
 ५३९ । अविजिगीषायां दिवः ॥ ५४० । ह्रीघ्रात्रोन्दनुदविन्दां वा ॥
 ५४१ । त्रौद्युषिषचां मकवाः ॥ ५४२ । वा प्रस्त्यो मः ॥ ५४३ ।
 निर्वाणोऽवाते ॥ ५४४ । भित्तर्णवित्ताः शकलाधर्मर्णभोगेषु ॥ ५४५ ।
 अनुपसर्गात् फुल्लत्वीबकृशोस्त्राघाः ॥ ५४६ । अवर्णादृटो वृद्धिः ॥

इति श्रीमत्तद्वामहोपाध्याय-काल्यायनकृतेषु कृतसु

षष्ठः पादः समाप्तः ॥

अथ
श्रीदुर्गसिंहविरचितवृत्तिसहितं

कातन्त्रम् ।

सन्धिवृत्तिः

प्रथमः पादः

॥ गणेशाय नमः ॥

देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् ।

कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं श्रावणवर्षिकम् ॥

१ । सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥

सिद्धः क्षुद्र वर्णानां समाम्नायो वेदितव्यः, न पुनरन्यथोपदेश्य
इत्यर्थः । सिद्धशब्दोऽत्र नित्यार्थो निष्पन्नार्थः प्रसिद्धार्थो वा । यथा
सिद्धमात्राशम्, सिद्धमन्त्रम्, काम्बिल्यः सिद्ध इति । वर्णा अकारा-
व्याः, तेषां समाम्नायः पाठक्रमः ॥

२ । तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥

तस्मिन्वर्णसमाम्नायविषये आदौ ये चतुर्दश वर्णास्ते स्वरसंज्ञा
भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ । यथाबुकरणे
ह्रस्व लृकारोऽस्ति तथा दीर्घोऽप्यस्तीति मतम् । स्वरप्रदेशाः—“ह्र-
स्वोऽवर्णवर्जो नामी” इत्येवमादयः ॥

३ । दश समानाः ॥

तस्मिन्वर्णसमाम्नायविषये आदौ ये दश वर्णास्ते समानसंज्ञा
भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ । समानप्रदेशाः—“समानः
सवर्णो दीर्घो भवति परश्च लोपम्” इत्येवमादयः ॥

४ । तेषां द्वौ द्वावन्योन्यस्य सवर्णौ ॥

तेषामेव दशानां यौ द्वौ द्वौ वर्णौ तावन्म्योन्यस्य सवर्णसंज्ञको भवतः । अ अा इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ । तेषां ग्रहणं व्यवस्यर्धम्, तेन ह्रस्वयोर्द्वयोर्दीर्घयोश्च सवर्णसंज्ञा सिद्धेति । सवर्णप्रदेशाः—“समानः सवर्णे दीर्घो भवति परश्च लोपम्” इत्येवमादयः ॥

५ । पूर्वो ह्रस्वः ॥

द्वयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्यो यः पूर्वो वर्णः स ह्रस्वसंज्ञो भवति । अ इ उ ऋ लृ । ह्रस्वप्रदेशः—“स्वरो ह्रस्वो नपुंसके” इत्येवमादयः ॥

६ । परो दीर्घः ॥

द्वयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्यो यः परो वर्णः स स दीर्घसंज्ञो भवति । अा ई ऊ ऋ लृ । ह्रस्वो लघुर्दीर्घो गुरुर्लघुवारणवशाद्भवति । तथा संयोगे सति ह्रस्वाऽपि गुरुः, गुरुमतोऽनृच्छ इति वर्जनाच्च । दीर्घ-प्रदेशाः—“रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः” इत्येवमादयः ॥

७ । स्वरोऽवर्णवर्जो नामी ॥

अवर्णवर्जस्वरो नामिसंज्ञो भवति । इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ । नामिप्रदेशाः—“नामिपरो रम्” इत्येवमादयः ॥

८ । एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥

एकारादीनि स्वरनामानि सन्ध्यक्षराणि भवन्ति । ए ऐ ओ औ । सन्ध्यक्षरप्रदेशाः—“सन्ध्यक्षरे क” इत्येवमादयः ॥

९ । कादीनि व्यञ्जनानि ॥

एकारादीनि एकारपर्यन्तानि व्यञ्जनसंज्ञकानि भवन्ति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह । व्यञ्जनप्रदेशाः—“व्यञ्जनमस्वरं णरं वर्णं नयेत्” इत्येवमादयः ॥

१० । ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥

ते कादयो मावसाना वर्णाः पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चवते वर्गसंज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न व फ ब भ म । वर्गप्रदेशाः—“वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः” इत्येवमादयः ॥

११ । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णाः शषसाश्चाघोषसंज्ञा भवन्ति । क ख च छ ट ठ त थ प फ श ष स । अघोषप्रदेशाः—“अघोषे प्रथमः” इत्येवमादयः ॥

१२ । घोषवन्तोऽन्ये ॥

अघोषेभ्यां येऽन्येऽवशिष्टा गादयस्ते घोषवत्संज्ञा भवन्ति । व घ ङ ज झ ञ ड ढ ण द ध न ब भ म य र ल व ह । घोष-वत्प्रदेशाः—“घोषवति लोपम्” इत्येवमादयः ॥

१३ । अनुनासिका ङ्जणनमाः ॥

क ख ङ न म इत्येते वर्णा अनुनासिकसंज्ञा भवन्ति । अनुनासि-कप्रदेशाः—“ङ् ङ् अङ्गनमनस्तःस्थानुनासिकम्” इत्येवमादयः ॥

१४ । अन्तःस्था यरलवाः ॥

य र ल व इत्येते वर्णा अन्तःस्थासंज्ञा भवन्ति । अन्तःस्थाप्रदेशाः—“वर्णस्य जातःस्थापवर्गपरस्यावर्णे” इत्येवमादयः ॥

१५ । ऊष्माणः शषसहाः ॥

श ष स इ इत्येते वर्णा ऊष्मसंज्ञा भवन्ति । शिङित्ति शादयः इति पुनर्लघुसंज्ञा । एताः पूर्वार्थप्रसिद्धा व्यम्बर्था इह काप्यन्ते ॥

१६ । अः इति विसर्जनीयः ॥

अकार इहोच्चारणार्थः । ‘ः’ इति कुमारीस्तनयुगाकृतिर्वर्णो विसर्ज-

नीयसंज्ञो भवति । विसर्जनीयप्रदेशः—“विसर्जनीयश्चेद्धे वा शम्” इत्येषमादयः ॥

१७ । क × इति जिह्वामूलीयः ॥

ककार इहोच्चारणार्थः । ‘×’ इति वज्रकृष्णभाकृतिर्विशो जिह्वामूलीयसंज्ञो भवति । जिह्वामूलीयप्रदेशः—“रुक्मयो जिह्वामूलीयं न वा” इत्येषमादयः ॥

१८ । प ∞ इत्युपध्मानीयः ॥

पकार इहोच्चारणार्थः । ‘∞’ इति गजकुम्भाकृतिर्विशो उपध्मानीयसंज्ञो भवति । उपध्मानीयप्रदेशः—“पफयोऽपध्मानीयं न वा” इत्येषमादयः ॥

१९ । अं इत्यनुस्वारः ॥

अकार इहोच्चारणार्थः । ‘०’ इति विन्दुमात्रो व्यञ्जोऽनुस्वारसंज्ञो भवति । अनुस्वारप्रदेशः—“मोऽनुस्वारं व्यञ्जने” इत्येषमादयः ॥

२० । पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥

पूर्वपरयोः प्रकृतिविभक्तयोरर्थोपलब्धौ सत्यां समुदायः पदसंज्ञो भवति । ते ऽ न, यञ्जन्ते ऽत्र । उपलब्धिप्रदत्तं विभक्त्यर्थम् । पदप्रदेशः—“पदोत्पदः पदान्ते लोपमकारः” इत्येषमादयः ॥

२१ । व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् ॥

व्यञ्जनं परं वर्णं नयेत् । न तु स्वरम्, व्यञ्जनमप्येवम् । स्वरः स्वयं राजते हि । तद्वच्छ्रुति, षड्भ्र । क × खनन्ति, क ‘∞’ फलसीति योगवाहत्वात् स्वरूपमेतत् ॥

२२ । अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत् ॥

वर्णान् संघटितान् संनिकृष्टान् अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत्, विघटयेदित्यर्थः । वैयकारकः, उच्चकैः । असंमोहाद्योऽयं बोधः ॥

२३ । लोकोपचाराद् ग्रहणसिद्धिः ॥

लोकानामुपचारो व्यसहाः, तस्मादनुक्तस्यापि ग्रहणस्य सिद्धि-
र्बोद्धव्येति । निपाताद्ययोपसर्गकारकाक्षसंख्यालोपादयः । तथा
वरणा इति नगरस्यापि संज्ञा, पञ्चाला वरणा इति जनपदस्यापि, पञ्चा-
ला वरणा इति योगो न दृश्यते संज्ञाशब्दात् । इरीतक्यः कक्षाबीडि
फलेष्वपि स्त्रियां वृत्तिः । एवमन्येऽपि । संज्ञाशब्दा इव तद्धिता लोभतः
सिद्धाः । खलतिकं वनानीति तेषां वनानामेकवचनान्तमेष नाम ।
शब्दानामेकार्थेऽपि लिङ्गवचनभेदः । यथा— आपो जलम्, दागः कलत्रं
माय्येति ॥ वैदिका लौकिकैश्च ये यथोक्तास्तथैव ते । निर्णीतार्थास्तु
विज्ञेया लोकात्तेषामसंग्रहः ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ सन्धौ प्रथमः पादः समाप्तः ॥

२४ । समानः सवर्णे दीर्घो भवति परश्च लोपम् ॥

समानसंज्ञको वर्णः सवर्णे परे दीर्घो भवति परश्च लोपमापद्यते ।
दण्डाग्रम्, सागता, दधीदम्, नदीहते, मधूदकम्, वधूदम्, पितृषमः,
कृकारः, क्लृकारेण । होतृकार इति वक्तव्यम् । समानप्रमाणमभ्युतादपि
दीर्घासमानाः सवर्णस्य लोपार्थम्, तेन—बुद्धाः ॥

२५ । अवर्ण इवर्णे ए ॥

अवर्ण इवर्णे परे ए भवति परश्च लोपमापद्यते । वर्णग्रहणे सवर्ण-
ग्रहणम् । तवेहा, सेयम् । अकाराधिकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन—
कचित्पूर्वोऽपि लुप्यते,—इजीषा, लाङ्गलीषा, मनस ईषा—मनीषा ॥

२६ । उवर्णे ओ ॥

अवर्ण उवर्णे परे ओ भवति परश्च लोपमापद्यते । तकोदकम्,
गङ्गोदकम् ॥

२७ । ऋवर्णे अरू ॥

अवर्णं ऋवर्णे परे अर्भवति परञ्च लोपमापद्यते । तबकारः, सर्कारेण । ऋण प्रवसन वत्सतर कम्बल दशानामृणे कश्चिदरोऽपि दीर्घता,— ऋणार्थम्, प्रार्णमित्येवमादयः । ऋते न तृतीयासमासे,—शीतेन ऋतः—शीतार्थः । ऋति धातोरुपसर्गस्य—प्राङ्छति । नामधातोर्वा—प्रार्थमीयति, प्रर्वमीयति ॥

२८ । लृवर्णे अलृ ॥

अवर्णं लृवर्णे परे अलृभवति परञ्च लोपमापद्यते । तबल्कारः सल्कारेण । उपसर्गस्य वा लृति धातोरलो दीर्घः,—उपाङ्कारीयति, उपल्कारीयति ॥

२९ । एकारे ऐ ऐकारे च ॥

अवर्णं एकारे ऐकारे च परे ऐर्भवति परञ्च लोपमापद्यते । तवैवा, सैन्द्री । चकाराधिकारात् कचिपूवोऽपि लुप्यते एवै चानियोने,—अद्येव, इहेव । नियागे तु—अद्यैव गच्छ, इहेव निष्ठ । स्वस्यादैत्वमीरे-रिणोरपि वक्तव्यम्,—स्वैरम्, स्वैरी ॥

३० । ओकारे औ औकारे च ॥

अवर्णं ओकारे औकारे च परे और्भवति परञ्च लोपमापद्यते । तवौदनम्, सौपगवी । चकाराधिकारादुपसर्गावर्णालोपो धातोरेदोतोः,—प्रेक्षति, परोक्षति । इण्येधस्योर्न—इपैति, उपैद्यते । नामधातोर्वा—उपेकीयति, उपेकीयति, प्रोषधीयति, प्रोषधीयति । ओष्ठोत्थोः समासे वा—बिम्बोष्ठः, बिम्बोष्ठः । स्थूलोतुः, स्थूलौतुः । समास इति किम् ? हे छात्रौष्ठं पश्य, अद्यौतुं पश्य । ओमि च नित्यम्,—अद्यौम्, सौमित्य-बोचत् । अक्षस्योत्वमूहिष्याम्—अक्षौहिषी सेना । प्रत्याङ्ग्योश्च,—प्रौङ्, प्रौङ् । एवैययोरेतं लागस्यापवादः—प्रेक्षः, प्रेष्यः । ईवेस्तु—प्रेक्षः, प्रेष्यः ॥

३१ । इवर्णो यमसवर्णे न च परो लोप्यः ॥

इवर्णो यमापद्यतेऽसवर्णे न च परो लोप्यः । इध्यन्, नद्येष्वा । इवर्णे
इति किम् ? पचति । असवर्णे इति किम् ? इधि ॥

३२ । वमुवर्णः ॥

उवर्णो यमापद्यते ऽ सवर्णे न च परो लोप्यः । मध्वन्, बध्वास्त-
नम् ॥

३३ । रमृवर्णः ॥

ऋवर्णो रमापद्यतेऽसवर्णे न च परो लोप्यः । पित्र्यः, क्रयः ॥

३४ । लम्लृवर्णः ॥

लृवर्णो लमापद्यते ऽ सवर्णे न च परो लोप्यः । लनुक्कन्, ल-
ङाकृतिः ॥

३५ । ए अय् ॥

एकारो अय् भवति न च परो लोप्यः । नयति, अग्नये ॥

३६ । ऐ आय् ॥

ऐकार आय् भवतिऽसवर्णे न च परो लोप्यः । नायकः, रायैन्द्रो ॥

३७ । ओ अव् ॥

ओकारो अव् भवतिऽसवर्णे न च परो लोप्यः । अवजम्,
पटवोतुः ॥

३८ । औ आव् ॥

औकार आव् भवतिऽसवर्णे न च परो लोप्यः । गावौ, गावः ।
एतेषु सन्धिविः पृथग्योगश्च स्वर्णार्थः, विवक्षितश्च सन्धिर्भवति—
गवाजिनम् गोऽ जिनमिति स्वरे विभाषा । गवाक्षः, गवेन्द्र इति नित्य-
मकारवर्णानाम् ॥

३९ । अयादीनां यवलोपः पदान्ते नवा लोपे तु प्रकृतिः ॥

अय् इत्येवमादीनां पदान्ते वर्त्तमानानां यवयोलोपो भवति न वा ।
लोपे तु प्रकृतिः स्वभावो भवति । त आहुः, तयहुः । तस्या आसनम्,
तस्यायासनम् । पट इह, पटविह । असा इन्दुः, असाविन्दुः । अयादी-
नामिति किम् ? दृष्यत्र, मृष्यत्र । पदान्त इति किम् ? नयनम्, नायकः,
जावकः ॥

४० । एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः ॥

एदोऽङ्ग्या परोऽकारः पदान्ते वर्त्तमानो लोपमः पद्यते । तेऽत्र, पटो-
ऽत्र । एदोऽङ्ग्यामिति किम् ? तावत्र । एकस्तत्र इहं पदान्ताधिकार-
निवृत्त्यर्थम्, तेन—चितम्, स्तुतम् ॥

४१ । न व्यञ्जने स्वराः संधेयाः ॥

न खलु व्यञ्जने परे स्वराः संधानीया भवन्ति । देखीगृहम्, पटु-
हस्तम्, मातृमण्डलम्, जले पद्मम्, रैधृतिः, वायो गतिः, नौयावम् ।
नञ्चा निर्दिष्टमनित्यम्, तेन—पिड्यम्, गभ्यूतिः, अघ्नमाने सङ्क्षेपम् ।
इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ सङ्घौ द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

४२ । ओदन्ता अ इ उ आ निपाताः स्वरे प्रकृत्या ॥

ओदन्तानिपाता अ इ उ आश्च केवलाः स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति ।
नो अत्र, अहो आश्चर्य्यम्, अथो एषम्, अ अपेहि, इ इन्द्रं पश्य, उ
उत्तिष्ठ, आ एवं किं मग्यसे, आ एवं नु तत् । एषमिति किम् ? न वा
उ । अन्तप्रत्ययमकारादीनां केवलार्थम्, तेन—चेतीतीह, नन्विति
वेति । निपाता इति किम् ? पट इह, पटविह ईषतुः, ऊषतुः, अ टतुः ॥

४३ । द्विवचनमनौ ॥

द्विवचनं यदनौभूतं तत्स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति । औकाररूपं परि-

त्यस्य रूपावतरं प्राप्तमित्यर्थः । इमी एतौ, पट्ट इमौ, शाने एते, माते इमे । द्विवचनमिति किम् ? चिन्वत्र । पर्युदासः किम् ? अयत्राव छावाम्, देवयोरत्र । अनौभूतमिति किम् ? तावत्र ॥

४४ । बहुवचनममी ॥

बहुवचनं यदमीरूपं तत् स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति । अमी अश्वाः, अमी पङ्काः । बहुवचनमिति किम् ? अस्यत्र । अमीरूपमिति किम् ? तयाहुः ॥

४५ । अनुपदिष्टाश्च ॥

ये आक्षरसमाज्ञायविषये व्यक्त्या नोपदिष्टा जाता तु स्वरसंज्ञिताः प्लुतास्ते स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति । आगच्छ भो देवदत्त अत्र, तिष्ठ भो यज्ञदत्त इह । दुराह्णाने गाने रोदने च प्लुतास्ते लोकाः सिद्धाः ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ सन्धौ तृतीयः पादः समाप्तः ॥

४६ । वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयानापद्यन्ते । वागत्र, बङ्गच्छन्ति । वर्गप्रथमा इति किम् ? भवानाह । पदान्ता इति किम् ? शक्नीयम् । स्वरघोषवत्स्विति किम् ? वाक् पूताः, षट्कुर्वन्ति ॥

४७ । पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान् वा ॥

वर्गप्रथमाः पदान्ताः पञ्चमे परे पञ्चमानापद्यन्ते तृतीयान् वा । वाङ्मती, वाङ्मती । वामुखानि, षड्मुखानि । तन्नयनम्, तद्वनयनम्, त्रिष्टुमिनोति, तिष्टुमिनांति । पदान्ते ध्रुटां प्रथमे सति—इशन्नयनम्, ज्ञानभुञ्जाथो वा । अक्षयितविभाषया प्रत्ययपञ्चमे नित्यं पञ्चमो भाषावाम्,—वाङ्मयम्, यन्मात्रम् ॥

वृजत्र, पञ्चमत्र । ऊहना इति किम् ? किमत्र । पदान्ता इति किम् ?
वृजद्वयो । इस्वोपधा इति किम् ? प्राडास्ते ॥

५३ । नोऽन्तश्चछयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥

नकारः पदान्तश्चछयोः परयोः शकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम् ।
भवांश्चरति, भवांश्चद्वयति, भवांश्च्यवसे, भवांश्च्यति । व्यवस्थित-
वास्वरणात् प्रशाश्चरति, पवमुत्तरत्रापि । तथाग्तो विरतिरिति, तेन—
त्वस्तरसि ॥

५४ । टठयोः षकारम् ॥

नकारः पदान्तष्टठयोः परयोः षकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम् । भवां-
ष्टीकते, भवांष्टकारेण ॥

५५ । तथयोः सकारम् ॥

नकारः पदान्तस्तथयोः परयोः सकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम् ।
भवांस्तरति, भवांस्थुडति । पुंस्कोकिलः, पुंस्खननम्, पुंश्चक्रोरः, पुंश्च-
क्रम्, पुंष्टिष्टिमः, सुपुंश्चरति । पुंसोऽशिष्ठघोषविषये संयोगान्तलोप-
स्यानित्यत्वात् यथा प्राप्तमेव । अशिटीति किम् ? पुंसरः ॥

५६ । ले लम् ॥

नकारः पदान्तो ले परे लमापद्यतेऽनुस्वारहीनम् । भवांस्लुनाति,
भवांस्लिजति । कारहीनत्वादनुनासिकम् ॥

५७ । जझञशकारेषु ञकारम् ॥

नकारः पदान्तो जझञशकारेषु परतो ञकारमापद्यते । भवाञ्ज-
यति, भवाञ्ज्जयति, भवाञ्ज्जकारेण, भवाञ्ज्जोते । पदमध्ये ख टञ
र्गादेश इति जझञेषु ञकारविधानम् ॥

५८ । शि न्वौ वा ॥

नकारः पदान्तः शि परे न्वौ वा प्राप्नोति ञकारं वा भवाञ्ज्ज्वरः,

भवाञ्चशूरः, भवाञ्चशूरः, कुर्वञ्चशूरः, कुर्वञ्चशूरः, कुर्वञ्चशूरः,
प्रशाञ्चशयनम्, प्रशाञ्चशयनम्, प्रशाञ्चशयनम् । त्वं गत्वं च न
स्यात्, अनुस्वारो वर्गान्तश्च स्यादेव । वाच समुच्चये ॥

५९ । डढणपरस्तु णकारम् ॥

डढणः परे ऽस्मादिति डढणपरः । डढणपरो नकारो जमपाद्यते ।
भवागडीनम्, भवागढौकते, भवाणकारेण । तुशब्दो वानिवृत्त्यर्थः ॥

६० । मोऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥

मकारः पुनरन्तो व्यञ्जने परेऽनुस्वारमापद्यते । त्वं यासि, त्वं
रमसे । अन्त इति किम् ? गम्यते । अनुस्वार इति संज्ञापूर्वको विधिर-
नित्यः, तेन—सम्राट्, सम्राजौ ॥

६१ । वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥

अन्तोऽनुस्वारो वर्गे परे तद्वर्गपञ्चमं वापद्यते । त्वङ्करोषि, त्वं
करोषि । त्वञ्चरसि, त्वं चरसि । पुम्याम्, पुंभ्याम् । वर्ग इति किम् ?
त्वं लुनासि ॥

इति दौर्गसिद्ध्या वृत्तौ सन्धौ चतुर्थः पादः समाप्तः ।

६२ । विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥

विसर्जनीयश्चे वा छे वा परे शमापद्यते । कश्चरति । कश्चादयति ॥

६३ । टे ठे वा षम् ॥

विसर्जनीयष्टे वा ठे वा परे षमापद्यते । कष्टीकते, कष्टकारेण ।
प्रत्येकं वाच समुच्चये बाह्यावबोधार्थः ॥

६४ । ते थे वा सम् ॥

विसर्जनीयस्ते वा थे वा परे सम्पापद्यते । कस्तरति, कस्युडति ।
कारस्करादय इति संज्ञाशब्दो ज्ञोक्तः सिद्धाः ॥

६५ । कखयोजिह्वामूलीयं न वा ॥

विसर्जनीयः कखयोः परयोजिह्वामूलीयमापद्यते न वा । क × करोति, कः करोति । क × खनति, कः खनति ॥

६६ । पफयोरुपध्मानीयं न वा ॥

विसर्जनीयः पफयोः परयोरुपध्मानीयमापद्यते न वा । क ∞ पचति, कः पचति । क ∞ फलति, कः फलति । व्यवस्थितविभाषयाघोषे शिखरे न शादयः । पुरुषः तसरुक्, वासः तौमम्, अग्निः त्सातम् ॥

६७ । शे षे से वा वा पररूपम् ॥

विसर्जनीयः शे वा षे वा से वा परे पररूपमापद्यते न वा । कश्चो-
ते, कः शेते । कषयडः, कः षयडः । कस्साधुः, कः साधुः । चटता-
नित्यकरणाद् विसर्जनीयादेशस्याघोषे प्रथमो न स्यात्, कश्चरतीत्यादि-
ष्वप्येषम् ॥

६८ । उमकारयोर्मध्ये ॥

द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । कोऽत्र, कोऽर्थः । पुनर-
त्रेति रप्रकृतिः इति परत्वादेकः स्यात् ॥

६९ । अघोषवतोश्च ॥

अकारघोषवतोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । को गच्छति, को
वावति । अघोषवतोरिति किम् ? कः शेते ॥

७० । अपरो लोप्योऽन्यस्वरे यं वा ॥

अकारात्परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति उक्तान्यस्वरे यं वापद्यते ।
क इह, कयिह । क उपरि, कयुपरि । अपर इति किम् ? अग्निरस ।
वात्र समुच्चये । ईषत्स्पृष्टतरोऽत्र यकारः ॥

७१ । आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥

आकारभोभ्याभ्यां परो विसर्जनीय एवमेव भवति स्वरे परे ।

देवा आहुः देवायाहुः । भो अत्र, भोयत्र । भो इत्यामन्त्रणौकारोपलक्षणं
केचित्—भगो अत्र, भगोयत्र । अघो अत्र, अघोयत्र । आदीषत्स्पृष्टा-
औकारादीषत्स्पृष्टतरोऽत्र यकारः । एवमेवग्रहणं नित्यलोपनि-
सार्थम् ॥

७२ । घोषवति लोपम् ॥

आकारभोशब्दाभ्यां परो विसर्जनीयो लोपमापद्यते घोषवति परे ।
देवा गताः, भो यासि, भगो व्रज, अघो यज । लोपग्रहणं यं वेति
निवृत्त्यर्थम् ॥

७३ । नामिपरो रम् ॥

नामिनः परो विसर्जनीयो रमापद्यते निरपेक्षः । सुपीः, सुतः ।
ईकरर्थं वचनमिदम् ॥

७४ । घोषवत्स्वरपरः ॥

नामिनः परो विसर्जनीयो घोषवत्स्वरपरो रमापद्यते । अग्निर्ग-
च्छति, अग्निरत्र, पदुर्वदति, पदुरत्र । घोषवत्स्वरपर इति किम् ? अग्निः
शेते ॥

७५ । रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥

रेफप्रकृतिर्विसर्जनीयो नामिनः परोऽनामिनः परोऽपि घोषवत्स्वर-
परोऽघोषवत्स्वरपरोऽपि रमापद्यते । गीर्पतिः, गीः पतिर्वा, धूर्पतिः, धूः
पतिर्वा । स्वरघोषवतान्नित्यम्—पितरत्र, पितर्यातः । अरेफप्रकृतिरपि—
हे प्रचेता राजन्, हे प्रचेतो राजन्निति वा । उषर्बुधः । अहोऽरेफे—आ-
र्पतिः, अहर्गणः, अहरत्र । रेफे तु—अहोरात्रम्, अहोरूपम्, अहोरथ-
स्तरं साम ॥

७६ । एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥

एषसाभ्यां परो विसर्जनीयो लोप्यो मवति व्यञ्जने परे । एष

चरति, स टीकते, एष शेते, स पचति । परत्वात्पूर्वान् बाधते । अप्य-
धिकारात्, स्वरूपग्रहणाद्वा—एषकः करोति, सकः करोति । अनेषो
गच्छति असौ गच्छति । अकि नञ्समासे न स्यात् ॥

७७ । न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः ॥

विसर्जनीयलोपे कृते पुनः सन्धिर्न भवति । ग्रन्थलोपे तु भवत्येष ।
क इह, देवा आहुः; भो अत्र । विसर्जनीयाधिकारे पुनर्विसर्जनीय-
ग्रन्थमुत्तरत्र विसर्जनीयाधिकारनिवृत्त्यर्थम्, तेन—एष च्छात्रेण, द्वि-
र्भावः सिद्धः ॥

७८ । रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः ॥

रो रे परे लोपमापद्यते, स्वरश्च पूर्वो दीर्घो भवति । अग्री रथेन,
पुना रात्रिः, वच्चै रौति ॥

७९ । द्विर्भावं स्वरपरश्छकारः ॥

स्वरपरश्छकारो द्विर्भावमापद्यते । वृक्षच्छाया, इच्छति, अप्यधि-
कारादीर्घात्पदान्ताद्वा—कुटीच्छाया, कुटीच्छाया । आह्माभ्यां नित्यम्—
आश्वाया, माच्छिद्यत् ॥

इति दौर्गसिद्धां वृक्षौ सन्धौ पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

अथ चतुष्टयवृत्तिः

नामप्रकरणम्

१ । धातुविभक्तिवर्जमर्थवलिङ्गम् ॥

अर्थोऽभिधेयम् । धातुविभक्तिवर्जमर्थवलिङ्गसंज्ञं भवति । वृक्षः,
कुबहम्, कुमारी, हित्यः, राजपुरुषः, औपगवः, कारकः । धातुविभक्ति-
वर्जमिति किम् ? ग्रहन्, वृक्षान् । अर्थवदिति किम् ? वृक्ष इति वृक्षक
षामेकैकशो माभूत्, राजन्नित्युन्मत्तवचनस्य च । लिङ्गप्रवेशाः—“लिङ्गा
स्तनकारस्य” इत्येवमादयः ॥

२ । तस्मात्परा विभक्तयः ॥

तस्मादर्धवतो लिङ्गात्पराः स्यादयो विभक्तयो भवन्ति । सि, औ, अस्र् । अम्, औ, शस् । टा, भ्याम्, भिस्र् । डे, भ्याम्, भ्यस् । ऊसि, भ्याम्, भ्यस् । ऊस्, ओस्, ग्राम् । डि, ओस्, सुप् । दशत्, दशद्, दशदौ, दशदः । दशदम्, दशदौ, दशदः । दशदा, दश-
ज्ज्याम्, दशज्जिरित्यादि । एवं कुमारी, कुमार्यौ, कुमार्यः । खट्वा, खट्वे, खट्वाः । अर्धस्य विभज्जनाद्विभक्तय इति ॥

३ । पञ्चादौ घुट् ॥

स्यादीनामादौ पञ्च वचनानि घुट् संबन्धानि भवन्ति । सि, औ, अस्र्, अम्, औ । घुट् प्रदेशः—“घुटि वासंबुद्धौ” इत्येवमादयः ॥

४ । जस्शसौ नपुंसके ॥

नपुंसकलिङ्गे अस्र्शसौ घुट् संबन्धौ भवतः । सामानि तिष्ठन्ति, सामानि पश्य । नपुंसके असेवघुडिति नियमाद्—वारिणी, जतुनी ॥

५ । आमन्विते सिः संबुद्धिः ॥

सिद्धस्याभिमुख्यकरणमामन्वितम् । तस्मिन्नर्थे विहितः सिः संबुद्धि-
संबन्धो भवति । हे अम्ब ! हे वृक्ष ! संबुद्धिप्रदेशः—“संबुद्धौ च” इत्येव-
मादयः ॥

६ । आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात्परः ॥

प्रकृतिप्रत्यययोरनुपधाती आगमः । आगम उदनुबन्धो ऽ स्यात्-
स्वरात्परः परिभाष्यते । पञ्चानि, पयांसि । आगम इति किम् ? विधु-
त्वाच्च । उदनुबन्ध आगमस्य लिङ्गम् ॥

७ । तृतीयादौ तु परादिः ॥

आगम उदनुबन्धस्तृतीयादौ विभक्तौ परादिर्भवति । सर्वस्यै,
सर्वेषाम्, वृत्ताणाम् । तुशब्दस्तृतीयाद्यधिकारनिवृत्त्यर्थः ॥

८ । इदुदमिः ॥

इकार उकारश्चाग्निसंज्ञो भवति । अग्निम्, पटुम् । इदुदिति किम् ? सेनाग्न्यम्, यवन्त्वम् । अग्निप्रदेशः—“अग्नेरमोऽकारः” इत्येवमादयः ॥

९ । ईदूत् स्त्र्याख्यौ नदी ॥

ईदुदित्येव स्त्र्याख्यौ नदीसंज्ञकौ भवतः । नद्ये, वष्ये । तत्पर-करणमसन्देहार्थम् । स्त्र्याख्याधिति किम् ? सेनाग्न्ये, यवन्त्वे । नदीप्रदेशः—“नद्या पे आसासाम्” इत्येवमादयः ॥

१० । आ श्रद्धा ॥

आकारो यः स्त्र्याख्यः स श्रद्धासंज्ञो भवति । श्रद्धा, माला । स्त्र्याख्य इति किम् ? कीजालयाः । श्रद्धाप्रदेशः—“श्रद्धायाः सिलो-पम्” इत्येवमादयः ॥

११ । अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥

लिङ्गस्य धातोर्वाग्न्याङ्गर्णाद्यः पूर्वो वर्णः स उपधासंज्ञो भवति । राजन्-प्रकारः, भिदु-इकारः, वृत्-ऋकारः । उपधाप्रदेशः—“अस्यो-पधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनि ञटछु” इत्येवमादयः ॥

१२ । व्यञ्जनान्नोऽनुषङ्गः ॥

लिङ्गस्य धातोर्वाग्न्याङ्ग्यञ्जनाद्यः पूर्वो नकारः सोऽनुषङ्गसंज्ञो भवति । विदुषः, भ्रस्यते । न इति किम् ? ऊर्गभ्याम् । अनुषङ्गप्रदेशः—“अनुषङ्गश्चाकुञ्चेत्” इत्येवमादयः ॥

१३ । धुद् व्यञ्जनमनन्त स्थानुनासिकम् ॥

अन्तस्थानुनासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुद्संज्ञं भवति । पर्यासि, अपक्व । अन्तस्थानुनासिकवर्जमिति किम् ? चत्वारि, अमंस्त । धुद्-प्रदेशः—“धुटश्च धुटिः” इत्येवमादयः ॥

१४। अकारो दीर्घं घोषवति ॥

अकारो लिङ्गान्तो घोषवति विभक्तौ दीर्घमापद्यते । आभ्याम्, वृक्षात्, वृक्षाभ्याम् । घोषवतीति किम् ? वृक्षः ॥

१५। जसि ॥

अकारो लिङ्गान्तो जसि परे दीर्घमापद्यते । वृक्षाः । अकारे लोपे प्राप्ते वचनम् ॥

१६। शसि सस्य च नः ॥

अकारो लिङ्गान्तः शसि परे दीर्घमापद्यते, सस्य च नो भवति । वृक्षान् । स्याद्यधिकारः किम् ? अल्पशः ॥

१७। अकारे लोपम् ॥

विभक्तौ लिङ्गस्याकारो लोपमापद्यते, अकारे सामान्ये । वृक्षम्, शुष्मत्, यः, सः, वृक्षना ॥

१८। भिसेस् वा ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परो भिस् पेस् वा भवति । वृक्षैः । आशब्दः पक्षान्तरं सूचयति—पस् पेस् वा । पेस्करणदिति जरसैरिति केचित् ॥

१९। धुटि बहुत्वे त्वे ॥

अकारो लिङ्गान्तो बहुत्वे धुटि परे अकारो भवति । एधु, वृक्षेभ्यः । परस्वादेशः स्यात् । धुटीति किम् ? वृक्षाभ्याम् । तुशब्दो विभाषानि-वृत्त्यर्थः ॥

२०। ओसि च ॥

अकारो लिङ्गान्त ओसि परे अकारो भवति । वृक्षयोः ॥

२१। ङसिरात् ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परो ङसिर् आद् भवति । वृक्षात् । दीर्घोच्चार-णादिति जरसात् ॥

२२ । इस् स्यः ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परो ऊस् स्यो भवति । वृत्तस्य ॥

२३ । इन टा ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परष्टा इनो भवति । वृत्तेण । टेनेति सिद्धे इनो-
च्चारणमग्रत इन एव । तेन—अतिअरसिन कुलेन । पृथग्योगो
वाञ्छावबोधनार्थः ॥

२४ । डेर्यः ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परस्य डेवचनस्य य आदेशो भवति । वृत्ताय ॥

२५ । स्मै सर्वनाम्नः ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परस्य डेवचनस्य स्मै भवति । सर्वस्मै,
विश्वस्मै । सर्वेषां नामेति किम् ? विश्वं नाम कश्चित्, विश्वमतिक्रा-
न्ताय विश्वाय, अतिविश्वाय । तीयाद्वा वक्तव्यम्—द्वितीयस्मै, द्विती-
याय । तृतीयस्मै, तृतीयाय । किं तत्सर्वनाम् ? सर्व विश्व उभ इभय
अन्य अन्यतर इतर इतर इतम वृत् त्व नेम सम सिम पूर्वापरावर
दक्षिणांशपरपराधराणि । व्यवस्थायामसंज्ञायाम्, स्वमज्ञातिधनास्या-
याम्, अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः, वृत् । त्यद् तद् यद् एतद् अदस
इदम् किम् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवन्तः ॥

२६ । ऊसिः स्मात् ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो ऊसिः स्माद्भवति । सर्वस्मात्,
विश्वस्मात् । अकारान्तादिति किम् ? भवतः ॥

२७ । डिः स्मिन् ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो डिः स्मिन्भवति । सर्वस्मिन्,
विश्वस्मिन् । सर्वेषां नामेति किम् ? समे देशे यजति ॥

२८ । विभाष्येते पूर्वादेः ॥

पूर्वादेशेणात्परयोर्देशसङ्गः । स्थाने स्मात्स्मिनो विभाष्येते प्राप्ते

विभाषा । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । तीयाद्वा । षकञ्चम्—
द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन्, द्वितीये । तृतीयस्मात्, तृतीयात्,
तृतीयस्मिन्, तृतीये ॥

२९ । सुरामि सर्वतः ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्सर्वत आमि परे सुरागमो भवति ।
सर्वेषाम्, विश्वेषाम्, यासाम्, तासाम् । उकारः परादित्वार्थः । प्रति-
पदोक्तग्रहणात्—रवाम्, युवाम् ॥

३० । जस् सर्व इः ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्तरो जस् सर्व इ भवति । सर्वे, विश्वे ।
अकारान्तदिति किम् ? सर्वाः ॥

३१ । अल्पादेर्वा ॥

अल्पादेर्गणात्परो जस् सर्व इ भवति वा । अल्पे, अल्पाः, प्रथमे,
प्रथमाः । उभय इति नित्यं भाषायाम् । भक्ष्य प्रथम खरम तय अय
कृतिपय नेम अर्धे पूर्वादयश्च ॥

३२ । द्वन्द्वस्थश्च ॥

द्वन्द्वस्थश्च सर्वनाम्नो लिङ्गादकारान्तात्परो जस् सर्व इ भवति
वा । कतरकतमे, कतरकतमाः । द्वन्द्वकतमे, द्वन्द्वकतमाः ॥

३३ । नान्यत् सार्वनामिकम् ॥

चकारोऽनुवर्त्तते । द्वन्द्वस्थस्य सर्वनाम्नो लिङ्गस्योक्तमन्यच्च
सार्वनामिकं कार्यं न भवति । पूर्वापराय । पूर्वापरात् । दक्षिणोत्तर-
पूर्वाणाम् ॥

३४ । तृतीयासमासे च ॥

तृतीयायाः समासेऽसमासे चोक्तमन्यच्च सार्वनामिकं कार्यं न
भवति । मासेन पूर्वाय, मासपूर्वाय । मासेनावराः, मासावराः ।

भुतत्वात्सर्वनामैव समासे इह स्यादक—त्वयकाकृतम्, मयका-
कृतम् ॥

३५ । बहुव्रीहौ ॥

बहुव्रीहौ समासे सार्वनामिकं कार्यं न भवति । त्वत्कपितृको,
मत्कपितृकः—अक न स्यात् । वस्त्राग्निरवसनान्तराः—अप्रधानादेव
द्वन्द्वस्थाश्च इति वा न स्यात् ॥

३६ । दिशां वा ॥

दिशां बहुव्रीहौ समासे सार्वनामिकं कार्यं न भवति वा । उत्तर-
पूर्वस्थै, उत्तरपूर्वायै । दिशां बहुव्रीहौ इति किम् ? दक्षिणपूर्वायै
सुग्रायै ॥

३७ । श्रद्धायाः सिलोपम् ॥

श्रद्धासंज्ञकात्परः सिलोपमापद्यते । श्रद्धा, माता । श्रद्धाया इति
किम् ? कीलालपाः । सिरदिति कुते जरा जरस् स्यात् ।

३८ । टौसोरे ॥

टौसोः परयोः श्रद्धाया पत्वं भवति । तुलथा, तुलयोः ॥

३९ । सम्बुद्धौ च ॥

श्रद्धायाः सम्बुद्धौ चैत्वं भवति । हे श्रद्धे ! हे माते !

४० । ह्रस्वोऽम्बार्थानाम् ॥

अम्बार्थानां श्रद्धासंज्ञकानां सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अम्ब ! हे
अम्ब ! । अम्बार्थानामिति सिद्धे ह्रस्व इति संज्ञापूर्वकत्वात्सुबार्थम् ।
बहुस्वरत्वाद्भुलकवतां न स्यात्—हे अम्बादे ! हे अम्बाले ! हे अम्बिके ! ॥

४१ । औरिम् ॥

श्रद्धायाः पर औरिमापद्यते । श्रद्धे ! माते ! दीर्घः किम् ? जरसी
इति केचित् ॥

४२ । ड्वन्ति यै यास् यास् याम् ॥

श्रद्धायाः पराणि ड्वन्ति वचनानि यै यास् यास् यामिति यथा-
संख्यं भवन्ति । माज्ञायै, माज्ञायाः, माज्ञायाः, माज्ञायाम् ॥

४३ । सर्वनाम्नस्तु ससवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥

सर्वनाम्नः श्रद्धायाः पराणि ड्वन्ति वचनानि यै यास् यास् यामिति यथासंख्यं सह सुना भवन्ति । ह्रस्वपूर्वाश्च । उदनुबन्धः परादिस्त्वार्षः । सर्वस्यै, सर्वस्याः, सर्वस्याः, सर्वस्याम् । तुशब्दः स्वाण-
माधिकारनिवृत्त्यर्थः ॥

४४ । द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥

यप्राप्ते विभाषा । द्वितीयातृतीयाभ्यां पराणि ड्वन्ति वचनानि यै यास् यास् यामिति यथासंख्यं सह सुना भवन्ति ह्रस्वपूर्वाश्च वा । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । तृतीयस्यै, तृतीयायै । तीयाद्वेति सिद्धे द्विती-
यातृतीयाभ्यामिति स्मृत्यर्थम् ॥

४५ । नद्या ऐ आस् आस् आम् ॥

नदीसंज्ञकात्पराणि ड्वन्ति वचनानि ऐ आस् आस् आमिति यथासंख्यं भवन्ति । वा न स्मर्य्यते । नद्यै, नद्याः, नद्याः, नद्याम् । वच्चे, वच्चाः, वच्चाः, वच्चाम् ॥

४६ । सम्बुद्धौ ह्रस्वः ॥

नद्याः सम्बुद्धौ ह्रस्वः भवति । हे नदि, हे बधु । नद्या इति क्रियः । हे प्रामथीः, हे खलपूः ॥

४७ । अमृशसोरादिलोपम् ॥

नद्याः परयोरमृशसोरादिलोपमापद्यते । नदीम्, नदीः । बधूम्, बधुः ।

४८ । ईकारान्तात्तिः ॥

नदीसंज्ञकेकारान्तात्परः सिलोपमापद्यते । नदी, मदी । ईकारोऽणतो यस्यादिति किम् ? जहमीः ॥

४९ । व्यञ्जनाच्च ॥

व्यञ्जनसंज्ञकात्परः सिलोपमापद्यते । वाक्, तडित् । संयोगान्तलोपे सिद्धं चेत् नादर्धुटो लोपः स्यात् । लिङ्गं चानुवर्त्तते ॥

५० । अग्नेरमौकारः ॥

अग्निसंज्ञकात्परोऽमोऽकारो लोपमापद्यते । अग्निम्, पटुम्, बुद्धिम्, धेनुम् ॥

५१ । औकारः पूर्वम् ॥

अग्नेः पर औकारः पूर्वस्वरमापद्यते । अग्नी, पटू, बुद्धी, धेनू ॥

५२ । शसोऽकारः सञ्च नोऽस्त्रियाम् ॥

अग्नेः परः शसोऽकारः पूर्वस्वरमापद्यते, सञ्च नो भवति अस्त्रियाम् । अग्नीन्, पटून् । अस्त्रियामिति किम् ? बुद्धीः धेनुः ॥

५३ । टा ना ॥

अग्नेः परस्य टावचनस्य नादेशो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना, पटुना । अस्त्रियामिति किम् ? बुद्ध्या, धेनवा ॥

५४ । अदोऽमुश्च ॥

अदोऽमुरादेशो भवति टावचनस्य च नादेशः अस्त्रियाम् । अमुना । अस्त्रियामिति किम् ? अमुया ॥

५५ । इरेदुरोजसि ॥

लिङ्गस्य इरेद् भवति इरोज् जसि परे । अज्जयः, पटयः, बुद्धयः, धेनवः ॥

५६ । सम्बुद्धौ च ॥

संबुद्धौ च लिङ्गस्य इरेद्भवति उरोच्च । हे अग्ने ! हे धेनो !
अग्नेः सम्बुद्धावित्येके—हे नदि ! हे वधु !

५७ । हे ॥

ऊयि परतो लिङ्गस्य इरेद्भवति उरोच्च । अग्नये, पटवे, बुद्धये,
धेनवे । ऊ इत्यविकृतनिर्देशात्—बुद्धये, धेनवे ॥

५८ । ङसिङ्सोरलोपश्च ॥

अग्नेः परस्य ङसिङ्सोरकारस्य लोपो भवति इरेद्भवति । उरोच्च,
अग्नेः, अग्नेः, धेनोः, धेनोः ॥

५९ । गोश्च ॥

गोशब्दादयस्य ङसिङ्सोरस्य लोपो भवति । गोः, गोः ॥

६० । ङिरौ सपूर्वः ॥

अग्निसङ्कात्यरो ङिः सह पूर्वञ्च स्वरेण प्रीर्भवति । अग्नौ, धेनौ ॥

६१ । सखिपत्योर्ङिः ॥

सखिपत्तिभ्यां परो ङिरौर्भवति । सख्यौ, पत्यौ । पुनर्ङिप्रद्वयं
सपूर्वनिवृत्त्यर्थम् ॥

६२ । ङसिङ्सोरुमः ॥

सखिपत्तिभ्यां परो ङसिङ्सोरकार उमापद्यते । सख्युः, सख्युः,
पत्युः, पत्युः । अग्रद्वयं यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

६३ । ऋदन्तात्सपूर्वः ॥

ऋदन्ताद्विज्ञापरतो ङसिङ्सोरकार उमापद्यते सह पूर्वञ्च स्वरेण ।
पितुः, पितुः, मातुः, मातुः । ऋदन्तादिति किम् ? स्त्रो धातोः ॥

६४ । आ सौ सिलोपश्च ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्य आ भवति सौ परे सिलोपश्च । पिता, माता ॥

६५ । अग्निवच्छसि ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्याग्निवद्भवति शसि परे । पितृन् । तत्रास्त्रिया-
मिति प्रतिषेधात्—मातृः ॥

६६ । अहौ ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्य अर्भवति ऊँ परे । पितरि, मातरि । योगविभा-
गात् पितरस्तर्पयामास ॥

६७ । घुटि च ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्य अर्भवति घुटि परे । पितरौ, पितरः । घुटीति
किम् ? पितृन् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

६८ । धातोस्तृशब्दस्यार ॥

धातोर्विहितस्य तृशब्दस्य ऋत आर्भवति घुटि परे । अरोऽपवादः ।
कर्तारौ, कर्तारः । धातोर्विहितस्येति किम् ? यातरौ, यातरः—यत
ऋद्वीर्धश्च । तृशब्दस्येति किम् ? ननान्दरौ, ननान्दरः । नञि च नन्देः ।
कुशेस्तुन् घुटि स्त्रियां च नास्त्यौणादिकत्वात् । क्रोष्टा, क्रोष्ट्री—तृक्षा
सिद्धम् । शसादौ तु—तृज्जन्तस्य तुज्जन्तस्य च प्रयोगः । क्रोष्टृन्,
क्रोष्टृन् । क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना इत्येवमादयः ॥

६९ । स्वसादीनां च ॥

स्वसादीनां च ऋत आर्भवति घुटि परे । स्वसारौ, नसारौ ।
स्वसा नसा च नेष्टा च त्वष्टा क्षप्ता तथैव च । होता पोता प्रशास्ता च
अष्टौ स्वसादयः स्मृताः ॥

७० । आ च न सम्बुद्धौ ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्य सम्बुद्धाकार आ च न भवति अर्थादरेव ।
हे कर्तः, हे स्वसः ॥

७१ । ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः सिलोपम् ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः परः संबुद्धिः सिलोपमापद्यते । हे कुक्ष ! हे

अग्ने ! हे वेनो ! हे नदि ! हे वधु ! हे अस्त्रे ! माळे ! सम्बुद्धिरिति
किम् ? वृक्षः । नदीभ्रष्टाग्रहणमुत्तरार्थमिदार्थं च ॥

७२ । आमि च नुः ॥

ह्रस्वनदीभ्रष्टाभ्यः पर आमि परे नुरागमो भवति । वृक्षाणाम्,
अग्नीनाम्, घेनूनाम्, नदीनाम्, वधूनाम्, अस्त्राणाम्, माळानाम् । भ्रष्टा-
सहचरितस्यामो ग्रहणाद्वा—नद्याम्, युवाम् ॥

७३ । त्रेस्त्रयश्च ॥

त्रेस्त्रयादेशो भवति नुरागमश्च आमि परे । त्रयाणाम्, परमत्र-
याणाम् ॥

७४ । चतुरः ।

चत्वार इत्येतस्य आमि परे नुरागमो भवति । चतुर्णाम् । अग्र-
धानादेव । अतिचतुराम् ॥

७५ । संख्यायाः षणान्तायाः ॥

संख्यायाः षकारनकारान्ताया आमि परे नुरागमो भवति ।
षण्णाम्, पञ्चानाम् । अन्तग्रहणाद् भूतपूर्वनाम्नाया अपि—अष्टा-
नाम् । संख्याया इति किम् ? विप्रणाम्, यज्वणाम् ॥

७६ । कतेश्च जस्रशसोर्लुक् ॥

कतेः संख्याया षकारनकारान्तायाश्च अस्रशसोर्लुग्भवति ।
कति, कति, षट् षट् पञ्च, पञ्च ॥

७७ । नियो ङिराम् ॥

नियः परो ङिराम् भवति । नियाम्, ग्रामश्याम् ॥

इति बौर्गसिद्धा वृत्तौ नास्ति चतुष्टये प्रथमः पादः समाप्तः ॥

७८ । न सखिष्ठादावग्निः ॥

सखिस्थः सखिष्ठादौ स्वरे नाग्निर्भवति । सख्या, सख्ये ॥

७९ । पतिरसमासे ॥

पतिस्थः पतिष्ठादौ स्वरे नाग्निर्भवति असमासे । पत्या, पत्ये ।
असमास इति किम् ? नरपतिना ॥

८० । स्त्री नदीवत् ॥

स्त्रीशब्दः नदीवद्भवति विभक्तौ । हे स्त्रि ! स्त्रियै, स्त्रीणाम् ।
विकल्पमपि बाधते ॥

८१ । स्त्र्याख्यावियुवौ वामि ॥

स्त्र्याख्यावियुवस्थानावामि परे नदीवद्भवतो वा । स्त्रीणाम्,
स्त्रियाम्, स्त्रूणाम्, स्त्रुवाम् ॥ स्त्र्याख्याविति किम् ? यवक्रियाम्,
कटप्रुवाम् ॥

८२ । इस्वश्च ऊवति ॥

इस्व इदुवेव स्त्र्याख्यावियुवस्थानौ च ऊवति परे नदीवद्भवतो
वा । इदुव्ये, इदुव्ये । वेनवे, वेनवे । स्त्रियै, स्त्रिये । स्त्रुवै, स्त्रुवे । पट्वै,
पट्वे स्त्रियै वेति केचित् । ऊवतीति किम् ? हे स्त्रीः, हे स्त्रुः । अत्र-
सिद्धमुपमेयमिति ॥

८३ । नपुंसकात् स्यमोलोपो न च तदुक्तम् ॥

नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोलोपो भवति तदुक्तं च कार्यं न
भवति । पयः, पयः । तत्, तत् । सुसखि, सुसखि । नपुंसकाविति
किम् ? सुपया गोः ॥

८४ । अकारादसम्बुद्धौ मुश्च ॥

अकारात्तावन् नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोलोपो भवति मुरागमश्च
असम्बुद्धौ । कुवडम्, अतिजरस् । असम्बुद्धाविति किम् ? हे कुवड ॥

८५ । अन्यादेस्तु तुः ॥

अन्यादेर्गणान्पुंसकलिङ्गात्परयोः स्वमोर्लोपो भवति नुरागमश्च ।
अग्यत्, अग्यतरत्, इतरत्, कतरत्, कतमत् । तुशब्दोऽसम्बुद्धिनि-
वृत्त्यर्थः । हे अग्यत् ॥

८६ । औरीम् ॥

सर्वस्मान्पुंसकलिङ्गात्पर औरीमापद्यते । कुण्डे, पयसी ॥

८७ । जसशसोः शिः ॥

सर्वस्मान्पुंसकलिङ्गात्परयोर्जसशसोः स्थाने शिर्भवति । पश्यानि
पयांसि ॥

८८ । धुदस्वराद् घुटि नुः ॥

धुटः पूर्वः स्वरात्परो नपुंसकलिङ्गस्य घुटि परे नुरागमो भवति ।
पयांसि, पश्यानि, सुकृत्तृणि, सुसखीनि । कथं सुकृत्तृणि, गोमन्ति,
सुबन्ति ? धुटो व्यवहितत्वात् । गोरङ्क्षीति धुङ्ङातिस्वाददोषः ।
बहुजि, बहुजीति वा वक्तव्यम् ॥

८९ । नामिनः स्वरे ॥

नाम्यन्तान्पुंसकलिङ्गात् स्वरे परे नुरागमो भवति । बारिबी,
बारियो । नामिनः स्वर इति किम् ? कुजयोः ॥

९० । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामन्नन्तष्टादौ ॥

नाम्यन्तानां नपुंसकलिङ्गानामस्थयाक्षीनां टादौ स्वरेऽन्तोऽव-
भवति । अस्थना, दध्ना, सक्थ्ना, अक्ष्णा, अत्यस्थना, अतिदध्ना
क्षेत्रेण । अकारोच्चारणं किम् ? अस्थिन, अस्थनि वा स्यात् ॥

९१ । भाषितपुंस्कं पुंवद्वा ॥

भाषितपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे पुंवद्भवति वा ।
कर्त्रा, कर्तृणा कुलेन । मृदवे, मृदुने वक्ष्यामि । भाषितपुंस्कमिति

किम् ? वारिणे । नाग्यन्तमिति किम् ? सोमपेन कुनेन । नपुंसकमिति
किम् ? कस्याण्यै । भाषितपुंस्कोऽर्थ इति किम् ? पोलुने फलाय ॥

९२ । दीर्घमामि सनौ ॥

नाग्यन्तं लिङ्गं सनावामि परे दीर्घमापद्यते । अग्नीनाम्, धेनू-
नाम्, कर्तृणाम् । सनौग्रहणमुत्तरार्थमिह कृते च न्वागमे दीर्घार्थं च ॥

९३ । नान्तस्य चोपधायाः ॥

नान्तस्य लिङ्गस्योपधाया दीर्घो भवति सनावामि परे । पञ्चानाम्,
सप्तानाम् । सनाविति किम् ? वर्मणाम् ॥

९४ । घुटि चासम्बुद्धौ ॥

नान्तस्य लिङ्गस्योपधाया दीर्घो भवति घुटि परे असम्बुद्धौ ।
राजा, राजानौ, सामानि । नान्तस्येति किम् ? जनम्, जनौ । अस-
म्बुद्धाविति किम् ? हे राजन् ॥

९५ । सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥

सान्तमहत् इत्येतयोर्नकारस्योपधाया दीर्घो भवति घुट्यसम्बुद्धौ ।
भेयान्, भेयांसौ, महान्, महान्तौ । असम्बुद्धाविति किम् ? हे भेयन्,
हे महन् । सान्तस्येति किम् ? हंसम्, हंसौ । महतः साहचर्याद्
धातोर्न स्याद्—सुहिन, सुहिसौ ॥

९६ । अपश्च ॥

अप् इत्येतस्य नोपधाया अनोपधायाश्च दीर्घो भवति घुट्यसम्बुद्धौ ।
आपः, स्वाप्ति, तद्भागानि । असम्बुद्धाविति किम् ? हे शुच्यप् ॥

९७ । अन्त्वसन्तस्य चाधातोः सौ ॥

अन्तु अस इत्येवमन्तस्याधातोः श्रुतस्यातः सावसम्बुद्धौ दीर्घो
भवति । भवान्, गोमान्, सुभोताः । पुंस्वपि—दीर्घाहो निदासः ।

अघातोरिति किम् ? पिण्डप्रः, चर्मवः । असम्बुद्धाविति किम् ? हे सुभोतः ॥

९८ । इन् हन् पूषार्य्यम्णां शौ च ॥

इन् इन् पूषन् अर्य्यमन् इत्येतेषामुपधाया दीर्घो भवति शौ सौ च परे असम्बुद्धौ । सुदण्डानि, सुवृत्रहाणि, सुपूषाणि, स्वर्य्यमाणि । दण्डौ, वृत्रहा, पूषा, अर्य्यमा । असम्बुद्धाविति किम् ? हे दण्डिन् । शौ सावेवेति नियमात्—दण्डिनौ, वृत्रहणौ, पूषणौ, अर्य्यमणौ । अस्मादेव हन् उपधाया दीर्घात् किपि न दीर्घः ॥

९९ । उशनः पुरुदंशोऽनेहसां सावनन्तः ॥

उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येषामन्तोऽन् भवति सावसम्बुद्धौ । उशना, पुरुदंशा, अनेहा । असम्बुद्धाविति किम् ? हे उशनः, हे पुवदंशः, हे अनेहः । हे उशनन्, हे उशन नञोऽनित्यत्वात् । अकार उत्तरार्थः ॥

१०० । सख्युश्च ॥

सख्युरन्तोऽन् भवति सावसंबुद्धौ । सखा । असंबुद्धाविति किम् ? हे सखे । ॥

१०१ । घुटि त्वे ॥

सख्युरन्त ये भवति घुटि परे । सखायौ, सखायः । सखायम्, सखायौ । घुटीति किम् ? सखीन् । तुशब्द उत्तरत्रासंबुद्धिनिवृत्त्यर्थः ॥

१०२ । दिव उद् व्यञ्जने ॥

दिबो वकारस्य उद् भवति व्यञ्जने परे । द्युभ्याम्, द्युभु, द्युगतः, द्युत्वम् । ये न स्यात्—दिव्यम् ॥

१०३ । औ सौ ॥

दिबो वकारस्य औ भवति सौ परे । द्यौः, हे द्यौः ॥

१०४ । वाम्या ॥

दिबो वकारस्य आ भवति वा अमि परे । घाम्, दिवम्, अति-
घाम्, अतिदिवम् ॥

१०५ । युजेरसमासे नुर्घुटि ॥

युजिरः किवश्लस्यासमासे नुर्भवति घुटि परे । युङ्, युञ्जौ, युञ्जः ।
असमास इति किम् ? अश्वयुक् ॥

१०६ । अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥

द्वयमभ्यस्तं जज्ञादिभ्येति वक्ष्यति । अभ्यस्ताःपरोऽन्तिरनकारको
भवति घुटि परे । ददत्, दधत्, जज्ञत्, जाग्रत् । अभ्यस्तादिति
किम् ? लिङ् ॥

१०७ । वा नपुंसके ॥

अभ्यस्ताःपरोऽन्तिरनकारको भवति वा नपुंसके घुटि परे ।
ददति, ददति । जाग्रति, जाग्रति कुक्षानि ॥

१०८ । तुदभादिभ्य ईकारे ॥

तुद इत्यदन्तोऽनुक्रियते । तुदभादिभ्यः परोऽन्तिरनकारको भवति
वा ईकारे परे । तुदती, तुदन्ती स्त्री, तुदती, तुदन्ती कुले । भाती,
भाती स्त्री । भाती, भान्ती कुले । तुदभादिभ्य इति किम् ? पञ्चमी,
दीव्यन्ती ॥

१०९ । हनेर्हर्षिरुपधालोपे ॥

हनेरुपधाया लोपे कृते हेः स्थाने घिर्भवति । वृत्रघ्नः, वृत्रघ्ना ।
उपधालोप इति किम् ? वृत्रघ्नयति ॥

११० । गोरौ घुटि ॥

गोर्घुणस्य घौर्भवति घुटि परे । गौः, गावौ, गावः । गोर्घुटीति
किम् ? हे चित्रगो । हे चित्रगवः ॥

१११ । अमृशसोरा ॥

गोशब्दस्यान्त आभवति अमृशसोः परयोः । गाम्, गाः । दीर्घः
किम् ? पुंसि स्त्रियाम् आद् भा न स्यात् ॥

११२ । पन्थिमन्थुमुक्षीणां सौ ॥

पथ्यादीनामन्त आ भवति सौ परे । पन्थाः, हे पन्थाः । मन्थाः,
हे मन्थाः । अमुक्षाः हे अमुक्षाः ॥

११३ । अनन्तो घुटि ॥

पथ्यादीनामन्तोऽन् भवति घुटि परे । पन्थानौ, मन्थानौ, अमु-
क्षावौ ।

११४ । अघुदस्वरे लोपम् ॥

पथ्यादीनामन्तोऽघुदस्वरे लोपमापद्यते । पथः, पथा । मथः, मथा ।
अमुक्षः, अमुक्षाः ॥

११५ । व्यञ्जने चेषां निः ॥

एषां पथ्यादीनाम् अघुदस्वरे व्यञ्जने च निर्लोपमापद्यते । पथः,
पथिकः, पथयति । मथः, मथिकः, मथयति । पथिभ्याम्, पथिस्वम् ।
मथिभ्याम्, मथिस्वम् । एषां प्रदणमघुदस्वरव्यञ्जनमात्रे निर्लोपार्थम्
तेन—पथिगतः, पथ्युत्तमः । मथिगतः, मथ्युत्तमः ॥

११६ । अनुषंगश्चाकुञ्चेत् ॥

कुञ्जश्च इव कूञ्चेदिति लुप्तविभक्तिकं पदम् । अनुषङ्गसंबन्धो
नकारो लोपमापद्यते अघुदस्वरव्यञ्जनयोः । कूञ्चेरिदनुबन्धस्य च न
भवति । विदुषः, विदुषा, विदुषी, वैदुष्यम् । महतः, महता, मह-
त्त्वम्, महत्सु, महता । अकूञ्चेदिति किम् ? कूञ्जः, कूञ्ज्याम्,
सुकंसः, सुकवभ्याम् ॥

११७ । पुंसोऽन्शब्दलोपः ॥

पुमन्शब्द इत्येतस्य अन्शब्दस्य लोपो भवति अघुदस्वरव्यञ्जनयोः ।
पुंसः, पुसा, पुण्याम्, पुस्तम्, पौजम् । अघुदस्वरव्यञ्जनयोरिति
किम् ? पुमांसौ ॥

११८ । चतुरो वाशब्दस्योत्वम् ॥

चत्वार इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्वं भवति अघुदस्वरव्यञ्जनयोः ।
चतुरः, चातुरिकः, चतुर्थः, प्रियचतयति, चतुर्मिः, चातुर्ष्यम् ॥

११९ । अनङ्गुहश्च ॥

अनङ्गुहा इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्वं भवति अघुदस्वरव्यञ्जनयोः ।
अनङ्गुहः, अनङ्गुहा, अनङ्गुहिकः, अनङ्गुह्याम्, अनङ्गुह्याम्, अनङ्गुही,
अनङ्गुहाही । स्त्री वेत्येके ॥

१२० । सौ नुः ॥

अनङ्गुहा इत्येतस्य सौ पदै नुरागमो भवति । अनङ्गुहान् ।
साविति किम् ? अनङ्गुहाहौ ॥

१२१ । सम्बुद्धावुभयोर्ह्रस्वः ॥

उभयोश्चतुरनङ्गुहोः संबुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे प्रियवत्सवः, हे अन-
ङ्गुहन् ॥

१२२ । अदसः पदे मः ॥

अदसः पदे सति दस्य मो भवति विभक्तौ । अनुभाम्, अनु-
भिन् । विभक्ताविति किम् ? अदस्यति, अदस्त्वम्, अदः पुनः ।
अवमुयङ्, अनुव्रणङ्, अनुमुयङ्, अवव्रणङ्किति वक्तव्यम् ॥

१२३ । अघुदस्वरादौ सेद कस्यापि वन्सेर्व- शब्दस्योत्वम् ॥

अघुट्स्वरादौ प्रत्यये परे सेट्कस्याप्यल्लोटकस्यापि वन्सेर्बशब्दस्य
वृत्त्वं भवति । पेक्षुषः, पेक्षुषा, पेक्षुषी, पैक्षुषम् । विदुषः, विदुषा,
विदुषी, वैदुषम् । ये च वक्तव्यम्—पैक्षुष्यम्, वैदुष्यम् ॥

१२४ । श्रयुषमघोनां च ॥

श्रयन् युषन् मघवन् इत्येतेषां वृत्तशब्दस्य उत्वं भवति अघुट्स्वरादौ
प्रत्यये परे । शुनः, शुना, शुनी । यूनः, यूना, यूनी । मघोनः, मघोना,
मघोनी । अप्यधिकारात्—शौचनं मांसम्, यौचनं वर्तते, प्राचयनः
स्वालीपाकः । तद्धिते लङ्गतः—उपशुनम्, शुनः सङ्कोचः—शौचः ॥

१२५ । वाहेर्वाशिब्दस्यौ ॥

वाहेर्वाशिब्दस्यौर्भवति अघुट्स्वरादौ प्रत्यये परे । प्रष्टौहः, प्रष्टौहा,
प्रष्टौही, प्राष्टौह्यम् ॥

१२६ । अन्चेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥

अन्चेरकारस्य लोपो भवति अघुट्स्वरादौ प्रत्यये परे पूर्वस्य च
दीर्घः आन्तरतम्यात् । प्रतीचः, प्रतीचा, प्रतीची, प्रातीच्यम् । गोचः,
गोचा, गोची, गौच्यम् ॥

१२७ । तिर्यङ् तिरश्चिः ॥

तिर्यङ् इत्यब् तिरश्चिर्भवति अघुट्स्वरादौ । तिरङ्गः, तिरङ्गा,
तिरङ्गी, तैरङ्ग्यम् ॥

१२८ । उदङ् उदीचिः ॥

उदङ् इत्ययम् उदीचिर्भवति अघुट्स्वरादौ । उदीचः, उदीचा,
उदीची, औदीच्यम् ॥

१२९ । पात्पदं समासान्तः ॥

समासस्यान्तः पाठकृद्ः पदमापद्यते अघुट्स्वरादौ । व्याघ्रपदः,
व्याघ्रपदा, व्याघ्रपदी, वैयाघ्रपद्यम्, पक्षपदः, सुपदः, कुम्भपदी । अस्त-

मासाश्च इत्यपि—पद्ः पश्य । पादसमानार्थः पादप्यस्तीति मतम् ॥

१३० । अवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥

अनोऽकारस्य लोपो भवति अघुट्स्वरादौ स चेद्व्यमन्तात्संयोगा-
त्परे न भवति स चालुप्तवद्भवति, पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्त्तव्ये ।
राक्षः, राक्ष्वा, दध्मः, दध्ना, प्रतिदीप्तिः, प्रतिदीप्तिना । अवमसंयोगादिति
किम् ? पर्वण्यः, चर्मण्यः ॥

१३१ । ईडन्योर्वा ॥

ईडौ इत्येतयोः परयोरवमसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो भवति
वा, स वा लुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्त्तव्ये । साक्षी,
सामनी, राक्षि, राक्षनि । डेः साहचर्याद् राक्षीति नित्यम् । अवमसं-
योगादिति किम् ? पर्वण्यौ, चर्मण्यौ ॥

१३२ । आ धातोरघुदस्वरे ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति अघुट्स्वरे । कीळाजपः, कीळा-
जपा । पुनरघुट्स्वरग्रहणं सम्प्रन्धाधिकारनिवृत्त्यर्थम्, तेन—शङ्खधमः,
शङ्खधमा ॥

१३३ । ईदूतोरियुवौ स्वरे ॥

धातोरीदूतोरियुवौ भवतः विभक्तिस्वरे यथासंख्यम् । नियौ, नियः,
लुबौ, लुवः । विभक्तिस्वर इति किम् ? न्यर्थः, ल्वर्थः । स्वायम्भुवमिति
वक्तव्यम् ॥

१३४ । सुधीः ॥

सुधीशब्द इयं प्राप्नोति विभक्तिस्वरे । सुधियौ, सुधियः । सुधी-
रिति किम् ? प्रथ्यौ, प्रथ्यः ॥

१३५ । भूरवर्षाभूरपुनर्भूः ॥

भूवः' प्राप्नोति विभक्तिस्वरे अवर्षाभूरपुनर्भूः । मित्रभुवौ, मित्र-
भुवः । अतिभुवौ, अतिभुवः । अवर्षाभूरपुनर्भूरिति किम् ? वर्षाभौ,
पुनर्भौ ॥

१३६ । अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्यवौ ॥

अनेकाक्षरयोर्लिङ्गयोर्धावीदृतौ तयोर्धातोरसंयोगात्परयोर्धवौ
भवतः विभक्तिस्वरे यथासंख्यम् । प्रामथ्यौ, प्रामथ्यः । यवद्वौ,
यवद्वः । अनेकाक्षरयोरिति किम् ? नियौ, लुवौ । असंयोगादिति
किम् ? ययक्रियौ, कटप्रुवौ । अठयकारकाभ्यामेवायं विधिः ।

१३७ । भ्रूयातुवत् ॥

भ्रूयाद्वो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे । भ्रुवौ, भ्रुवः । अतिदेशो-
ऽयम् ॥

१३८ । स्त्री च ॥

स्त्रीशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे । स्त्रियौ, स्त्रियः ॥

१३९ । वामशसोः ॥

स्त्रीशब्दोऽमशसोः परयोर्धातुवद्भवति वा । स्त्रियम्, स्त्रीम् ।
स्त्रियः, स्त्रीः ।

१४० । भवतो वादेरुत्वं संबुद्धौ ॥

भवतोऽवयवस्य वादेरुत्वं भवति वा सम्बुद्धौ । हे भोः, हे
भवन् । सञ्जिपातलक्षणान् संबुद्धेल्लोपो न स्यात् ।

१४१ । अव्ययसर्वनाम्नः स्वरादन्त्यात्पूर्वोऽक् कः ॥

अव्यायानां सर्वनाम्नां ज्ञान्यात् स्वरात् पूर्वोऽकप्रत्ययो भवति वा,
कप्रत्ययश्च बहुलम् । उच्चकैः, उच्चैः । नीचकैः, नीचैः । सर्वकः, सर्वः ।
विश्वकः, विश्वः, युष्मकाभिः युष्माभिः । अस्मकाभिः, अस्माभिः ।
विभक्तेश्च पूर्वं इष्यते—त्ववका, मयका । प्राक्कृतस्य च—एववकि,

पवति, भिन्नुकि, भिन्नु । कप्रत्ययश्च—यावकः, मणिकः । अद्याने
कुत्सायां च—अवकः । दद्यायाम्—वत्सकः । पवकिः, पदि । इह तु ते
धानाकाः, गृहाद् वूरं मा गाः ॥ अरूपे—तैजकम्, इत्वे—वृत्तकः ।
संवायाम्—देवदत्तकः ॥

१४२ । के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ॥

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारमापद्यते । सर्विका,
हष्टिका, पाखिका, पाठिका । क इति किम् ? चेतना । प्रत्यय इति
किम् ? तका । स्त्रीति किम् ? पाचकाभ्याम् । कृत इति किम् ? पुत्र-
काम्या । बहुलाधिकारात्—यका, सका, जीवका, नन्दका—प्राशि-
ष्यकः ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ नास्ति चतुष्टये द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

१४३ । युष्मदस्मदोः पदं पदात् षष्ठीचतुर्थी- द्वितीयासु वसनसौ ॥

युष्मदस्मदोः पदं पदात्परं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु बहुव्यये निष्पन्नं
यथासंख्यं वस्नसौ प्राप्नोति वा । पुत्रो युष्माकम्, पुत्रोऽस्माकम्, पुत्रो
वः, पुत्रो नः, पुत्रो युष्मभ्यम्, पुत्रोऽस्मभ्यम्—पुत्रो वः, पुत्रो नः, पुत्रो
युष्मान्, पुत्रोऽस्मान्—पुत्रो वः, पुत्रो नः । युष्मदस्मदोरिति किम् ? पुत्र-
सेषाम् । पदादिति किम् ? युष्माकम्, अस्माकम् ॥

१४४ । वाम्नौ द्वित्वे ॥

युष्मदस्मदोः पदं पदात्परं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु द्वित्वे निष्पन्नं
यथासंख्यं वाम्नावित्येतौ प्राप्नोति वा । प्रामो युवयोः, प्राम आवयोः—
प्रामो वाम्, प्रामो नौ । एवं दीयते, पातु । आस्त्विति किम् ? भद्रौ
बुधाम्, भद्रावावाम् ॥

१४५ । त्वन्मदोरेकत्वे ते मे त्वा मा तु द्विती- यायाम् ॥

एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोस्त्वन्मद्भूतयोः पदं पदात्परं षष्ठी-
चतुर्थीद्वितीयास्वेकत्वे निष्पन्नं यथासंख्यं ते मे इत्येतौ प्राप्नोति वा ।
त्वा मा तु द्वितीयायाम् । पुत्रस्तव, पुत्रा मम, पुत्रस्ते, पुत्रो मे, एवं
वाक्यति । पुत्रस्त्वा, पुत्रो मा पातु ॥

१४६ । न पादादौ ॥

पादस्यादौ वर्त्तमानानां युष्मदस्मदादीनां पदमेतानादेशाच्च प्राप्नोति ।
कद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता । स एव नाथो भगवान-
स्माकं पापनाशनः । पादादाविति किम् ? पाप्नुवो नरसिंहस्येत्यादि ॥

१४७ । चादियोगे च ॥

आदिना योगे वर्त्तमानानां युष्मदस्मदादीनां पदमेतानादेशाच्च
प्राप्नोति । पुत्रो युष्माकं च, पुत्रोऽस्माकं च । एवमादि—अ, वा,
इ, अइ, एव । गोणयोगे न स्यात्—प्राप्तश्च ते स्वम्, नगरं च मे
स्वम् ॥

१४८ । एषां विभक्तावन्तलोपः ॥

विभक्तौ परतो वर्त्तमानानामेषामन्तस्य लोपो भवति । युष्मद्भ्यम्,
अस्मद्भ्यम्, अतिस्वान्, अतिमान्, त्वयि, मयि । विभक्ताविति किम् ?
युष्मात्पुत्रः, त्वदीयः ।

१४९ । युवावौ द्विवाचिषु ॥

युष्मदस्मदोर्द्विवाचिषु परतो युवावौ भवतः यथासंख्यम् । युवाभ्याम्,
आवाभ्याम्, अतियुवामिः, अत्यावामिः । भूतयोर्द्विवाचिष्विति किम् ?
त्वां युष्मानतिक्रान्तौ—अतिस्वाम्, अतियुष्माम् । युवयोः पुत्रः—
युष्मत्पुत्रः, युवयोरयम्—युष्मदीयः । प्रत्ययलोपकृत्वेनान्तालोपोपात् ॥

१५० । अमौ चाम् ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः परोऽम् औ च अमम् भवति । त्वाम्, माम्, युषाम्
आवाम्, द्विषाण्यधिकाराद्वा साहचर्यं न स्यात् ॥

१५१ । आम् शस् ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः परः शस् आन् भवति । युष्मान्, अस्मान्,
प्रतित्वान्, अतिमान् ॥

१५२ । त्वमहम् सौ सविभक्तयोः ॥

त्वन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च सौ सविभक्तयोस्त्वमहमित्येतौ भवतः
यथासंख्यम् । त्वम्, अहम्, अतित्वम्, अत्यहम् । सविभक्तयोरिति
किम् ? अधित्वत् । अधिमत्, लुक् ॥

१५३ । यूयम् वयम् जसि ॥

त्वन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च जसि सविभक्तयोर्यूयम् वयमित्येतौ भवतः
यथासंख्यम् । यूयम्, वयम्, अतियूयम्, अतिवयम् ॥

१५४ । तुभ्यम् मह्यम् ऊयि ॥

त्वन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च ऊयि सविभक्तयोस्तुभ्यम् मह्यमित्येतौ
भवतः यथासंख्यम् । तुभ्यम्, मह्यम्, अतितुभ्यम्, अतिमह्यम् ॥

१५५ । तव मम ऊसि ॥

त्वन्मदोर्युष्मदस्मदोश्च ऊसि सविभक्तयोस्तव मम इत्येतौ भवतः
यथासंख्यम् । तव, मम, अतितव, अतिमम । युवावादिषु कृतेषु पञ्चा-
दक-युवकाभ्याम्, आषाढाभ्याम् ॥

१५६ । अत् पञ्चम्यद्वित्वे ॥

युष्मदस्मदादिभ्योऽद्वित्वे वर्त्तमाना पञ्चम्यद् भवति । त्वत्, मत्,
युष्मत्, अस्मत्, अतियुवत्, अत्यावत् । अद्वित्व इति किम् ? युवा-
भ्याम्, आषाढाभ्याम् ॥

१५७ । भ्यसभ्यम् ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः परो भ्यस् अभ्यम् भवति । युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्, अतित्वभ्यम्, अत्यस्मभ्यम् । अकारोच्चारणं किम् ? धुटघोऽं माभूत् ॥

१५८ । सामाकम् ॥

अभ्यां परः स्वागमयुक्त आम् आकम्भवति । युष्माकम्, अस्माकम् । सामिति किम् ? प्रिययुष्मयाम्, अतित्वमाम् ॥

१५९ । एत्वमस्थानिनि ॥

स्थानं प्रसङ्गो वा । अस्थानिभ्यप्रसङ्गिन्यनादेशिनि स्यादावेषामन्तस्य एत्वं भवति । त्वया, मया, युवयोः, आद्ययोः, त्वयि, मयि, अतित्वयि, अतिमयि । अस्थानिनीति किम् ? युष्मान्, अस्मान् ॥

१६० । आत्वं व्यञ्जनादौ ॥

एषामन्तस्यात्वं भवति अस्थानिनि व्यञ्जनादौ स्यादौ । युवाभ्याम्, आद्याभ्याम्, अतियुवाभिः, अत्यावाभिः, अतित्वासु, अतिमासु । आदिप्रहणं साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थम्—तेन युष्मत्पुत्रः, अस्मत्पुत्रः, अधित्वत्, अधिमत्, लुक् ॥

१६१ । रैः ॥

रैश्च आत्वं प्राप्नोति व्यञ्जनादौ स्यादौ । राः, राभ्याम् । अतिराभ्यां तुलाभ्याम् । साक्षादिति किम् ? अतिरि कुलम् ॥

१६२ । अष्टनः सर्वासु ॥

अष्टनाऽन्तस्य आत्वं भवति सर्वासु विभक्तिषु । अष्टाभिः, अष्टाभ्यः, अष्टासु, प्रियाष्टाः, प्रियाष्टौ ॥

१६३ । औ तस्माज्जसशसोः ॥

तस्मादष्टनः कृताकारात्परयोः सर्वयोजसशसोः स्थान और्भवति ।

अष्टौ, अष्टौ । तस्मादुपक्रममाख्यानित्यर्थम्, तेन—अष्टमिः, अष्टसु, वा स्यात् ॥

१६४ । अर्धन्वन्तिरसावनञ् ॥

अर्धन्वशब्दोऽर्धन्तिर्भवति असौ प्रत्यये परे, स चेद्वनञ् । अर्धन्तौ, अर्धन्तः अर्धत्सु, आर्धतम्, आर्धत्यम्, अर्धती । असाविति किम् ? अर्धा । अनञिति किम् ? अनर्धाणौ ॥

१६५ । सौ च मघवान् मघवा वा ॥

विभक्तौ सौ च परतो मघवन्शब्दो मघवन्तुर्भवति वा । मघवान्, मघवन्तौ, मघवन्तः, मघवत्सु । तद्धिते स्वरे ये च स्त्रीकारे—माघव-तम्, माघवत्यम्, मघवती । पक्षे मघवा, मघवानौ ॥

१६६ । जरा जरस् स्वरे वा ॥

जराशब्दो जरस् भवति वा विभक्तिस्वरे । जरे, जरसौ । जराः, जरसः । गणपाठाच्च उपजरसमिति नित्यम् ॥

१६७ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ विभक्तौ ॥

स्त्रियां वर्त्तमानयोस्त्रिचतुरोः तिसृ चतसृ इत्येतौ भवतः विभक्तौ यथासंख्यम् । तिस्रः, चतस्रः, तिसृभिः, चतसृभिः, प्रियतिसृ, प्रिय-चतसृ कुञ्जं वा ॥

१६८ । तौ रं स्वरे ॥

तौ तिसृचतस्रौ रं प्राप्नुतः विभक्तिस्वरे । तिस्रः, चतस्रः । बाध-कबाधनार्थोऽयं योगः ॥

१६९ । न नामि दीर्घम् ॥

तौ तिसृचतस्रौ दीर्घं न प्राप्नुतः सनावामि परे । तिसृणाम्, चतसृणाम् ॥

१७० । नृ वा ॥

नृशब्दो दीर्घ प्राप्नोति वा सनाशामि परे । नृणाम्, नृणाम् ॥

१७१ । त्यदादीनाम विभक्तौ ॥

त्यदादीनामन्तस्य अकारो भवति विभक्तौ । स्यः, त्यौ, सः, तौ, तत्र, तत्र । सर्वनामान्तर्गणो द्विपर्यन्त इह त्यदादिः । विभक्ताविति किम् ? त्यदीयः ॥

१७२ । किम् कः ॥

किमृशब्दः को भवति विभक्तौ । कः, कौ, कदा । विभक्ताविति किम् ? किंवाञ् ॥

१७३ । दोऽद्वेर्मः ॥

त्यदादीनां दकारस्य मो भवति विभक्तावद्वेः । इमौ, इमकौ । अद्वे-
रिति किम् ? द्वौ ॥

१७४ । सौ सः ॥

त्यदादीनां दकारस्य सो भवति सौ विभक्तौ । असौ, असकौ ।
साक्षात्साविति किम् ? असौ पुत्रोऽस्येति अदःपुत्रः ॥

१७५ । तस्य च ॥

त्यदादीनां तकारस्य सो भवति सौ विभक्तौ । स्यः, स्यकः । सः,
सकः । साक्षात्साविति किम् ? तत्पुत्रः ॥

१७६ । इदमियमयम् पुंसि ॥

इदम् इयम् भवति अयम् च पुंसि सौ विभक्तौ । इयं स्त्री । अयं
पुमान् । इदं कृजमिति तदुक्तप्रतिषेधाद् । साक्षात्साविति किम् ?
इदंपुत्रः ॥

१७७ । अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥

इदमोऽव्यञ्जितोऽद्भवति व्यञ्जनाद् विभक्तौ । आम्बाम्, एभिः ।

अनगिति किम् ? इमकैः । साक्षाद्विभक्ताविति किम् ? अस्य पुनः—
इदंपुनः ॥

१७८ । टौसोरन ॥

इदमोऽग्वर्जितस्य टौसोर्विभक्तयोरनादेशो भवति । अनेन, अनयोः ।
अनगिति किम् ? इमकेन, इमकयोः ॥

१७९ । एतस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चैन ॥

एतस्येदमश्च टौसोर्विभक्तयोर्द्वितीयायां च कथितस्यैवानुक्त्यन-
विषये एनादेशो भवति । एतं व्याकरणमध्यापय, अथो एनं वेदमध्या-
पय । इमं घटमानय, अथो एनं परिवर्त्तय । एतेन रात्रिरधीता, अथो
एतेनाहरप्यधीतम् । एतयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोश्च प्रभूतं
स्वमित्यादि योज्यम् ॥

१८० । तस्माद् भिस् भिर् ॥

तस्मादिदमः कृताकारात्परो भिस् भिर्भवति । एभिः, केचित्तस्मा-
दिति किम् ? इमैर्गुणैः सत्सर्षयः स्वर्गं गताः ॥

१८१ । अदसश्च ॥

अदसोऽग्वर्जितात् परो भिस् भिर्भवति । अमीभिः । अनगिति
किम् ? अमुकैः । अकार उत्तरजानन्निवृत्त्यर्थः ॥

१८२ । सावौ सिलोपश्च ॥

अदसोऽग्वर्जितस्य सौ भवेति सौ परे सिलोपश्च । असौ, असकौ ॥

१८३ । उत्वं मात्र ॥

अदसो मात्परस्य वर्णमात्रस्य उत्वं भवति । अमुम्, अम्,
अमूम् । मादिति किम् ? अमुकाभ्याम् ॥

१८४ । एद् बहुत्वे त्वी ॥

अदसो मात्परस्य बहुत्वे निष्पन्न एद् भवेति । अमी, अमीभ्यः ।

बहुत्व इति किम् ? अमु । मादिति किम् ? अमुकेभ्यः । सुशब्द उत्तरम् ।
रञ् बहुत्वनिवृत्त्यर्थः ॥

१८५ । अपां भे दः ॥

अपां विभक्तौ भे दो भवति । अद्भिः, स्वद्भ्याम् । विभक्ताविति किम् ? अवभारः ॥

१८६ । विरामव्यञ्जनादिष्वडुन्नहिवन्सीनां च ॥

विरामे व्यञ्जनादिषु चानड्वाहमहिवन्सीनां च लिङ्गानामन्तस्य दो भवति । स्वनडुत्, अनडुद्भ्याम्, उपानत्, उपानद्भ्याम्, सुविद्भ्यत्, विद्भ्याम्, व्यञ्जमिह सामान्यम्, अनडुत्ता, उपानत्ता, विद्भ्यात् । येनेष्यते—अनडुद्भ्याम्, उपानद्भ्याम् ॥

१८७ । ससिध्वसोश्च ॥

ससिध्वसोलिङ्गयोरन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च दो भवति । उक्तासत्, उक्तासद्भ्याम्, उक्तासत्कल्पः । पर्येष्वत्, पर्येष्वद्भ्याम्, पर्येष्वहेभ्यः ॥

१८८ । हशषछान्तेजादीनां डः ॥

हशषछान्तानां यजादीनां च लिङ्गानामन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च दो भवति । मधुलिट्, मधुलिङ्भ्याम्, मधुलिट्पाशः । सुविट्, सुविङ्भ्याम्, सुविट्तरः । षट्, षड्भ्याम्, षड्भ्यः, षट्त्वम् । शब्दपाट्, शब्दपाड्भ्याम्, शब्दपाट्त्वम् । देवेट्, देवेड्भ्याम्, देवेट्त्वम्, रञ्जुसुट्, रञ्जुसुड्भ्याम्, रञ्जुसुट्त्वम् । यज् सृज् मृज् राज् भ्राज् म्रज् म्रस्ज् परिमाज् पते यजादयः ॥

१८९ । दादेर्हस्य गः ॥

लिङ्गस्य हस्य दादेर्विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति । गोघुक्, गोघुङ्भ्याम्, गोघुकमः ।

१९० । चवर्गद्वगादीनां च ॥

चवर्गास्तस्य दृश इत्येवमादीनां च लिङ्गानामस्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति । वाक्, वाग्भ्याम्, वाक्स्वः, तृष्णक्, तृष्णग्भ्याम्, तृष्णक्त्वम्, दक्, दग्भ्याम्, दक्त्वम् । दृश् स्पृश् मृश् वृष्श् दिश् उष्णिह् ऋत्विज् सज् अस्तुज् पते दगादयः ॥

१९१ । मुहादीनां वा ॥

मुहादीनां लिङ्गानामस्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति वा । मुक्, मुग्भ्याम्, मुक्त्वम्, मुट्, मुट्भ्याम्, मुट्त्वम् । मुह् मुह् ष्णुह् ष्णिह् नश् पते मुहादयः ॥

१९२ । हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादि- चतुर्थत्वमकृतवत् ॥

धातोरवयवस्य हचतुर्थान्तस्य तृतीयादेरादिचतुर्थत्वं भवति विरामे व्यञ्जनादिषु च, तच्चाकृतवात् । निघुट्, निघुट्भ्याम्, निघुट्त्वम् । ज्ञानभुत्, ज्ञानभुट्भ्याम्, ज्ञानभुट्त्वम् । गर्धभयतेः किप्— गर्धप्, गर्धप्भ्याम्, गर्धप्त्वम् । धातोरिति किम् ? वामजिट् । तृतीयादेरिति किम् ? विकृत् । अकृतवदिति किम् ? गोषुक् ॥

१९३ । सजुषाशिषो रः ॥

सजुषाशिषोरस्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च रो भवति । सजूः, सजूर्भ्याम्, सजूःषु, सजूस्ता । आशीः, आशीर्भ्याम्, आशीषुः, आशीस्ता ॥

१९४ । हरुरोरीरुरौ ॥

हरुरोधातोर्विरामे व्यञ्जनादिषु च यथासंख्यमोरौ भवतः । गीः, गीर्भ्याम्, गीर्षु, गीस्तार । धूः, धूर्भ्याम्, धूर्षु, धूस्तार ॥

१९५ । अहः सः ॥

अहन् इत्येतस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च सो भवति । अहः,
अहोभ्याम्, अहस्त्वम् ॥

१९६ । संयोगान्तस्य लोपः ॥

संयोगान्तस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादिषु च । विद्वान्,
कटचिकीः, पुष्पश्याम्, पुंसु ॥

१९७ । संयोगादेर्धुटः ॥

संयोगादेर्धुटा लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादिषु च । मञ्जेः—
साधुमङ्, साधुमङ्भ्याम्, साधुमङ्त्वम् । तद्धेः—साधुतद् साधुतद्-
भ्याम्, साधुतद्त्वम् । विरामे व्यञ्जनादिष्विति किम् ? गोरक्षौ । पुनः
संयोगप्रद्वयमिह पूर्वसिद्धान्तित्यर्थम् । तेन—मांसपिपङ्क । पूर्वसिद्ध्य
रात्सस्यैव लोपः—ऊर्क, ऊर्ग् भ्याम् ॥

१९८ । लिङ्गान्तनकारस्य ॥

लिङ्गान्तनकारस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादिषु च । सखा,
राजभ्याम्, राजमिः, राजसु, राजत्वम् । लिङ्गान्तनकारस्येति किम् ?
अहन् । पुनर्लिङ्गप्रद्वयमुत्ररत्र सामान्यार्थम् ॥

१९९ । न संबुद्धौ ॥

लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति संबुद्धौ । हे राजन् पृथक्-
रत्नाग्रपुंसकस्य वा—हे साम, हे सामन् ॥

२०० । नसंयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥

नकारसंयोगान्तौ लुप्तावप्यलुप्तवद्भवतः पूर्वविधौ लिङ्गास्तशीर्षा-
दिहे कर्त्तव्ये । राजभ्याम्, राजमिः, राजसु, विद्वान्, सुकन्भ्याम् ॥

२०१ । इसुसदोषां घोषवति रः ॥

इसुस्य षस्य दोषश्च यस्य च घोषवति परे रो भवति ।
सर्पिर्भ्याम्, अनुभ्याम्, दोर्भ्याम् । घोषवतीति किम् ? सर्पिःशु,
अनुशु दोःशु । मे र इति सिद्धे घोषवतीत्युत्तरार्थं च ॥

२०२ । धुटां तृतीयः ॥

धुटां वर्णानां तृतीयो भवति घोषवति सामान्ये । योषिङ्ग्याम् ,
विजलिगिः, मज्जति, जज्जते, भृज्जति ॥

२०३ । अघोषे प्रथमः ॥

अघोषे परे धुटां वर्णानां प्रथमो भवति । षट्सु, बानभुत्सु,
इङ्गति, गङ्गति ॥

२०४ । वा विरामे ॥

विरामे धुटां वर्णानां प्रथमस्तृतीयो भवति वा । विघप्, विघब् ,
वाक्, वाग् ॥

२०५ । रेफसोर्विसर्जनीयः ॥

रेफसकारयोर्विसर्जनीयो भवति विरामे शब्दच्छेदे घोषवत्यघोषे
च । गीः, धुः, वृत्तः, पयोभ्याम् , पयःसु । वाधिकाराद्विमक्तिव्यञ्जने
रेफस्य न स्यात् । गीर्षु, धूर्षु । भवति च—सङ्गुः, आशीःषु ॥

२०६ । विरामव्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकात्-

स्यमोर्लोपेऽपि ॥

विरामे व्यञ्जनादौ च यदुक्तं नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लोपेऽपि
तज्जवति । तस्यैव भुतत्वात् । सुवाक्, सुवाग्, सुपयि, सुविद्वत्,
सुपुम् , सुचतुः, सुय । एवम् इत्याद्यत्, देवेदित्यादयः । अपिग्रहणं
व्यभिचारार्थम्, तेनेदमर्थं न स्यात् ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ नास्ति चतुष्टये तृतीयः पादः समाप्तः ॥

कारक-प्रकरणम् ।

२०७ । अव्ययीभावादकारान्ताद्विभक्तीनाम-
मपञ्चम्याः ॥

अव्ययीभावसमासादकारान्ताद्विभक्तीनां स्थानेऽम् भवति अप-
ञ्चम्याः । उपकुम्भम् । अव्ययीभावादिति किम् ? कष्टभितः । विभ-
क्तीनामिति किम् ? उपकुम्भता । अपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भात् ॥

२०८ । वा तृतीयासप्तम्योः ॥

अव्ययीभावसमासादकारान्तात्परयोस्तृतीयासप्तम्योः स्थानेऽम्
भवति वा । उपकुम्भम्, उपकुम्भेन, उपकुम्भम्, उपकुम्भे ॥

२०९ । अन्यस्माल्लुक् ॥

अकारान्ताद्योऽन्योऽव्ययीभावसमासस्तस्माद्विभक्तीनां लुग्भवति ।
उपबध्नु, उपकर्तृ ॥

२१० । अव्ययाच्च ॥

अव्ययमसंख्यम् । अव्ययाच्च विभक्तीनां लुग्भवति । स्वः, प्रातः,
अ, वा, इ, अह । एवमग्येऽपि । पदसंहार्यभिदत् ॥

२११ । रूढानां बहुत्वेऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥

अनपदसमानशब्दानां स्रष्ट्रियाणां रूढसंज्ञा । रूढानां बहुत्वे विहि-
तस्यापत्यप्रत्ययस्वास्थ्यमिधेयस्य लुग्भवति । पञ्चाक्षस्यापत्यानि पञ्चा-
क्षाः, एवं विदेहाः, अङ्गाः, बङ्गाः, कलिङ्गाः, मगधाः, सुरमसाः, अण्डो
ल्लुक प्रत्ययः, कलकूटाः, अश्वकाः, इत्योल्लुक । बहुत्व इति किम् ?
आङ्गः, आङ्गो । प्रियवाङ्गा इति समासोऽत्र बहुत्वे न प्रत्ययः । अङ्गि-
यामिति किम् ? कालिङ्गयः । अपत्यप्रत्ययस्येति किम् ? पञ्चाक्षाना-
मिमे भृत्याः—पाञ्चाक्षाः ॥

२१२ । गर्गयस्कविदादीनां च ॥

गर्गादीनां यस्कादीनां विदादीनां च बहुत्वे विहितस्यापत्यप्रत्यय-
स्यास्यभिधेयस्य लुग्भवति । गर्गाः, वट्ताः—यस्य लुक् । यस्काः,
लक्षाः—अयो लुक् । विदाः, उर्वाः—अत्राप्यस्यां लुक् । यस्कादयो
नानापत्यप्रत्ययास्ताः, विदादयोऽपि पौत्राद्यण्ताः ॥ प्रियगर्गः, प्रिय-
यस्कः, प्रियविदः, प्रत्ययोऽत्र बहुत्वे लुक् स्यादेव । गार्ग्यकुलम्, गर्ग-
कुलमिति—गार्ग्यस्य हि यत्कुलं, गर्गस्य गर्गाणामपि तत्कुलमित्य-
भेदेनोच्यते ॥

२१३ । भृग्वयद्विरसूकुत्सवसिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥

भृगवादिभ्यो बहुत्वे विहितस्यापत्यप्रत्ययस्यास्यभिधेयस्य लुग्भ-
वति । अत्रेरेयण्, इतरभ्य ऋषिभ्योऽण् । भृगवः, अत्रयः, अद्विरसः,
कुत्साः, वसिष्ठाः, गोतमाः । अस्त्रियामिति किम् ? भार्गव्यः ॥

२१४ । यतोऽपैति भयमादत्ते वा तदपादानम् ॥

यस्मादपैति यस्माद्भयं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कारकमपादानसंज्ञं
भवति । वृक्षात्पर्णं पतति, व्याघ्राद्विभेति, चौरादुद्धिजते, उपाध्यायाद-
धीते, उपाध्यायादागमयति । यत इत्यवधिमात्रार्थम्, तेन धावतोऽध्या-
त्यतितः । तथा अधर्माज्जुगुप्सते, अधर्माद्विरमति, धर्मात्प्रमाद्यति ।
अध्ययनात्पराजयते, उपाध्यायादन्तर्धत्ते, शृङ्गाच्छूरो जायते, हिमवतो
गङ्गा प्रभवति । प्रास्नादात्प्रेक्षते, आसनात्प्रेक्षते । कुतो भवान् ? पाट-
लिपुत्रात् ॥

२१५ । इप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥

रक्षार्थानां धातूनां प्रयोगे यदीप्सितमनीप्सितं च तत्कारकमपादा-
नसंज्ञं भवति । यवेभ्यो गां रक्षति, यवेभ्यो गां निषेधति, शालिभ्यः
शुकाभ्यारयति, अहिभ्य आत्मानं रक्षति, कृपादन्धं वारयत्यपि ।
इप्सिते कर्मसंज्ञां बाधते । अपादानप्रवेशः—“अपादाने पञ्चमी”
विषमादयः ॥

२१६ । यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा तत् सम्प्रदानम् ॥

यस्मै दातुमिच्छा, यस्मै रोचते, धारयते, वा तत्कारकं सम्प्रदा-
नसंबन्धं भवति । ब्राह्मणाय गां ददाति । देवदत्ताय रोचते मोक्षः ।
बह्वदत्ताय स्वदत्ते दधि । विष्णुमित्राय गां धारयते । कथं देवदत्ताय
इजायते, क्वात्राय हुते, क्वात्राय तिष्ठते कुमारी, क्वात्राय शपते, पुष्पेभ्यः
स्पृहयति, क्वात्राय राध्यति, क्वात्रायेक्षते, क्वात्राय प्रतिशृणोति, क्वात्राय
आशृणोतीति ? तादर्थ्यचतुर्थ्या सिद्धम् । क्वात्राय कुप्यति, मित्राय
द्रुहति, मित्रायेर्ष्यति, मित्राया सूयति,—यस्मै कुप्यतीति वक्तव्यम् ।
दातुमिच्छेति किम् ? राज्ञो दण्डं ददाति । सम्प्रदानप्रदेशः—“सम्प्र-
दाने चतुर्थी” त्येवमाद्यः ॥

२१७ । य आधारस्तदधिकरणम् ॥

आध्रियन्ते क्रिया यस्मिन्नित्याधारः । आधारो यस्तदधिकरणसंबन्धं
भवति । कटे आस्ते, तिलेषु तैलम्, दिवि देवाः । तथा गङ्गायां घोषः,
अहुत्यग्रे करिषतम् । अधिकरणप्रदेशः—“अधिकरणो सप्तमी” त्येव-
माद्यः ॥

२१८ । येन क्रियते तत् करणम् ॥

कर्त्रा येन क्रियते तत्कारकं करणसंबन्धं भवति । दात्रेण धान्यं
लुनाति । मनसा मेवं गच्छति । तथा पशुना रुद्रं यजते । प्रकृत्या
भिरुपः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेन धावति । विषमेण
धावति । द्विद्वेगेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति ।
शतेन परिक्रीतः । शनाय परिक्रीतस्त्वं मासं कर्म करिष्यसीति—प्रधा-
नक्रियापेक्षं तादर्थ्यम् । करणप्रदेशः—“करणे तृतीये” त्येवमाद्यः ॥

२१९ । यत् क्रियते तत् कर्म ॥

कर्त्रा यत्क्रियते तत्कारकं कर्मसंबन्धं भवति । कटं करोति ।

आदनं पचति । आदित्यं पश्यति । तथा—अहिं लङ्घयति । ग्रामं
 बद्धन्वृत्तमूलाभ्युपसर्पति । तथा स्तोत्रं पचति । गां दोग्धि पयः ।
 पौरवं गां यावते । गामवरुणद्विव्रजम् । द्वात्रं पन्थानं पृच्छति ।
 पौरवं गां भिक्षते । वृत्तमवचिनोति फलानि । शिष्यं धर्मं ब्रूते । शिष्यं
 धर्मं मनुशास्ति । अज्ञां नयति ग्रामम् । ग्रामं वहति भारम् । हरते
 कुम्भं भारम् । ग्रामं द्वात्रशतं जयति । गर्गाञ्शतं दण्डयति ।
 ग्राममधिरोते । ग्राममधितिष्ठति । वृत्तमध्यास्ते । धर्ममभिनिबिशते ।
 निराश्रमुपवसति । ग्राममनुवसति । पर्वतमधिवसति । आवसथमा-
 वसति । अज्ञान्दीव्यति । अज्ञैर्दीव्यतीति करणविवक्षा । मासं गुह-
 धानाः । क्रोशं कुटिला नदी । भवतेर्गम्यमानत्वात् । कर्मप्रदेशाः—
 “कर्मणि द्वितीये” त्येवमादयः ॥

२२० । यः करोति स कर्ता ॥

यः क्रियां करोति स कर्तृसंज्ञो भवति । द्वात्रेण हन्यते चैत्रेण
 कृतम् ॥

२२१ । कारयति यः स हेतुश्च ॥

तमेव कर्तारं यः कारयति स हेतुसंज्ञो भवति । चकारात्कर्तृसंज्ञ-
 कश्च । कारयति, पाचयति । हेतुकर्तृप्रदेशाः—“धातोश्च हेतौ” इत्येव-
 मादयः । क्रियानिमित्तं कारकं लोक्तः सिद्धम् ॥

२२२ । तेषां परमुभयप्राप्तौ ॥

तेषां कारकाणामुभयप्राप्तौ सत्यं यत्परं तद्भवति । ग्रामाय धनं
 दश तीर्थं गतः, सम्प्रदानमेव । कांस्यपात्रायां भुङ्क्ते, अधिकरण-
 मेव । मृदुना धनुषा शरान् क्षिपति, करणमेव । तर्हं त्यजति क्षगः,
 कर्मैव । तथा गां दोग्धि पयः । त्यजति दण्डं दण्डीति कर्तैव ।
 एवमग्रेऽपि ॥

२२३ । प्रथमा विभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥

अव्यतिरिक्तलिङ्गार्थवचने प्रथमा विभक्तिर्भवति । उच्चैः, नीचैः, वृद्धैः, कुशङ्कम्, कुमारी । द्रोणः, खारी, आढकः, इस्तः, वितस्तिः, दीर्घम् । काष्ठम्, घृतम्, पलम् । एकः, द्वौ, बहुवः । सर्वेऽप्यमी लिङ्गार्था अभ्ययित्वात् । एतन्मर्थं द्वौ बहून्वा वक्तव्यन्वर्थसङ्ख्या एकस्मिन्नर्थे एकवचनं द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम् । सम्पन्नो यव इति जाता-वेकवचनम् । सम्पन्ना यवा इति व्यक्तिभेदेषु बहुवचनम् । वयमिति बाह्याध्यात्मिकेषु भावेषु, यथा—गुरुषु । अहमिति पुनरभेदविवक्षाया-मेकवचनम् ॥

२२४ । आमन्त्रणे च ॥

आमन्त्रणे चार्थे प्रथमा विभक्तिर्भवति, । हे पुत्र, हापुत्र, धिक् पुत्रौ, हे पुत्राः । षष्ठ्यपवादोऽयम् ॥

२२५ । शेषाः कर्मकरणसम्प्रदानापादानस्वा- म्याद्यधिकरणेषु ॥

शेषा द्वितीयाद्याः षड्विभक्तयः कर्मादिपदार्थेषु षट्सु यथा संख्यं भवन्ति । कर्मणि—कटं करोति । करणे—परशुना त्रिनत्ति । सम्प्र-दाने—गुरवे गां ददाति । अपादाने—वृकान्नयम् । स्वाम्यादौ—देव-दत्तस्य स्वामी, यज्ञदत्तस्य स्वम्, विष्णुमित्रस्य सम्बन्धः । अधिकरणे—कटे आस्ते, अधीती व्याकरणे । तथा साधुर्मातरि, असाधुः पितरी-त्येवमादयः । निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वाच्या । चर्मणि द्वीपिन् हन्ति, दन्तयोर्दन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

२२६ । पर्यपादयोगे पञ्चमी ॥

परि अप आक् एभिर्योगे लिङ्गात्पञ्चमी भवति । इहापपरी वर्जने । आक् मर्यादाभिधिव्योः । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । अप पाटलि-पुत्राद्वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः ॥

२२७ । दिगितरतेऽन्यैश्च ॥

दिश इतर ऋते अन्य एमियोगे लिङ्गात्पञ्चमी भवति । पूर्वा
ग्रामात्, उत्तरो ग्रामात्, पूर्वं ग्रीष्माद्धसन्तः, इयमस्यः पूर्वा दिक्,
इतरो देवदत्तात्, ऋते देवदत्तात् । ऋते देवदत्तामिति द्वितीयापीष्टा ।
अग्नौ देवदत्तात्, मित्रो देवदत्तात् ॥

२२८ । द्वितीयैनेन ॥

एनप्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति । दक्षिणेन ग्रामम्,
उत्तरेण हिमवन्तम्—अदूरे एनेऽपञ्चम्यः । चकाराधिकागद्
निकषासमयाहाधिगन्तरान्तरेण युक्ता द्वितीया—निकषा ग्रामम्,
समया ग्रामम्, हा देवदत्तम्, धिग्देवदत्तम्, अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं
च वेदिः, अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चिद्व्यत्ये ॥

२२९ । कर्मप्रवचनीयैश्च ॥

कर्मप्रवचनीयैर्योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति । वृक्षमभि विद्योतते
विद्युत्, वृत्तं वृत्तमभि तिष्ठति, साधुर्येवदत्तो मातरमभि, यदत्र मां
परि स्यात्, यदत्र मां प्रति स्यात्, वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, पर्वतमनु
वसिता सेना, अन्वर्जुनं योद्धारः, उपार्जुनं योद्धारः । “लक्ष्मणवीर्येभ्य-
स्मृतेष्टऽभिर्भागे च परिप्रती । अनुषेष्टे सहार्थे च हीने उपपन्न कथयते” ॥
आधिक्यार्थोपशब्दयोगे सप्तमी वाच्या,—उपलार्थ्या द्रोणः । स्वाभ्यर्था-
धियोगे च—अधि ब्रह्मदत्तेषु पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति ॥

२३० । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टा- यामनध्वनि ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां कर्मण्यव्यवर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ
भवति । ग्रामं गच्छति, ग्रामाय गच्छति । ग्रामं व्रजति, ग्रामाय
व्रजति । चेष्टायामिति किम् ? मनसा मेढं गच्छति । अन्वर्जनीति

किम् ? अध्वानं गच्छति, पन्थानं गच्छति, पन्थानं व्रजति । मुख्योऽ-
न्वाध्वा गृह्यते ।

२३१ । मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ॥

मन्यतेः कर्मणि प्राणिर्वर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः अनादरे गम्य-
माने । न त्वा तृणं मन्ये । न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा बुधं मन्ये । न
त्वा बुधाय मन्ये ॥ अनादर इति किम् ? अश्वमानं दृशद् मन्ये । प्राणि-
संज्ञा नावादेरिति—न त्वा नावं मन्ये । न त्वा काकं मन्ये । न त्वाग्नं
मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । इह स्यादेव—न त्वा भवान् मन्ये । न
त्वा शुने मन्ये । यदि युष्मदः स्याच्चतुर्थी, तदानादरो न गम्यते ॥

२३२ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगे

चतुर्थी ॥

नम आदिभिर्योनि लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति
प्रजाभ्यः । स्वाहामन्ये । स्वाधापितृभ्यः । अलं मल्लो मल्लाय । समर्थो
मल्लो मल्लाय । वषडिन्द्राय ॥

२३२ । तादर्थ्ये ॥

सोऽर्थोऽस्येति तस्मै इदमिति वा तदर्थः । तदर्थभावे द्योत्ये लिङ्गा-
च्चतुर्थी भवति । यूपाय दातु । रश्मिनाय स्थाली । आश्वाय निगच्छते ।
युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये शेते । तथा मूत्राय सन्पद्यते यवामूः । मूत्राय
सङ्कल्पते । वाताय कपिलिका विद्युत् ॥

२३४ । तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥

तुमा समानार्थभाषवाचिनः प्रत्ययास्तालिङ्गाच्चतुर्थी भवति ।
भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति । पाकाय व्रजति । पक्ष्ये व्रजति । तुमर्था-
दिति किम् ? पाकस्य, त्यागस्य । पक्षेभ्यो व्रजति, फलेभ्यो व्रजति—
तादर्थ्यविबन्ना ॥

२३५ । तृतीया सहयोगे ॥

सहार्धेन योगे लिङ्गातृतीया भवति । पुत्रेण सहगतः । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह गोमान् । पुत्रेण साकम् । पुत्रेण सार्द्धम् । पुत्रेण समम् । तथा पुत्रेणागतः । स्थूलो गोमानिति तृतीयापि षष्ठीवदप्रधानार्धे ॥

२३६ । हेत्वर्थे ॥

हेत्वर्थे वर्त्तमानालिङ्गातृतीया भवति । धनेन कुलम् । अग्नेन वसति । योग्यतामात्रविवक्षया करणेन सिध्यति ॥

२३७ । कुत्सितेऽङ्गे ॥

कुत्सितेङ्गे वर्त्तमानालिङ्गातृतीया भवति । अक्षणा काणः । पादेन खड्गः । पृष्ठेन कुङ्कुजः । अक्षि काणमस्येति प्रधानत्वात्प्रथमैव ॥

२३८ । विशेषणे ।

विशेषणे वर्त्तमानालिङ्गातृतीया भवति । जटाभिस्तापसमद्राक्षीत् । शिक्षया परित्राजकमपश्यत् । विशेषण इति किम् ? वृत्तं प्रति विद्योतनम्—लक्षणमात्रे न स्यात् । नीलमुत्पलमिति—लिङ्गार्धमात्रे प्रथमैव ॥

२३९ । कर्तरि च ॥

कर्तरि च कारके वर्त्तमानालिङ्गातृतीया भवति । देवदत्तेन कृतम् । वेद्रेण हृतम् ॥

२४० । कालभावयोः सप्तमी ॥

कालभावयोर्विशेषणभूतयोर्वर्त्तमानालिङ्गासप्तमी भवति । शरदि पुष्पयुति सप्तच्छदाः । गोषु दुह्यमानास्वागतः । दुग्धास्वागतः । कालभावयोरिति किम् ? यो जटाभिः स भुङ्क्ते । यो भोक्ता स देवदत्त इति सादृश्य्याद्वा प्रसिद्धा क्रियैव हि विशेषणम् । रुदतः प्राच्याजीदिति सम्भवविशेषापि ॥

२४१ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभू- प्रसूतैः षष्ठी च ॥

स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू प्रसूत पमियोगे
लिङ्गात् षष्ठी भवति सप्तमी च । गवां स्वामी, गोषु स्वामी । गवामी-
श्वरः, गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः, गोष्वधिपतिः । गवां दायादः, गोषु
दायादः । गवां साक्षी, गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः, गोषु प्रतिभूः । गवां
प्रसूतः, गोषु प्रसूनः । सम्बन्धोऽत्र स्फुट इति वचनम् ॥

२४२ । निर्धारणे च ॥

निर्धारणे चार्थे वर्त्तमानाल्लिङ्गात् षष्ठी भवति सप्तमी च । पु-
षाणां क्षत्रियः शूरः, पुरुषेषु क्षत्रियः शूरः । गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा,
गोषु कृष्णा सम्पन्नक्षीरा । गच्छतां धावन्तः शीघ्राः, गच्छत्सु धावन्तः
शीघ्राः ॥

२४३ । षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥

हेतोः प्रयोगे वर्त्तमानाल्लिङ्गात् षष्ठी भवति । अन्नस्य हेतोर्भक्षति ।
हेत्वर्थे तृतीया प्राप्ते वचनम् ॥

२४४ । स्मृत्यर्थकर्मणि ॥

स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भति । मातुः स्मरति ।
पितुरध्येति । उत्तरत्र नित्यग्रहणादनित्यमपि प्रकरणेऽस्मिन्—मातरं
स्मरति । कथं माता स्मर्यते ? उक्तार्थत्वात् प्रथमैव । मातुः स्मर्यते
इति यदि सम्बन्धोऽत्र विवक्ष्यते । तथा सर्पिषो दयते । मधुन ईष्टे ।
सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । संभ्रान्तिज्ञाने सर्पिषोऽसतः करण-
त्वाभावात्सम्बन्ध एव षष्ठी । एवमन्येऽपि ॥

२४५ । करोतेः प्रतियत्ने ॥

सतां गुणागतराधानं प्रतियत्नः । करोतेः कर्मणि प्रतियत्ने गम्भ-
माने षष्ठी भवति । पधोदकस्योपस्कृदते । पधोदकमुपस्कृदते ॥

२४६ । हिंसार्थानामज्वरेः ॥

हिंसार्थानां घातूनां ज्वरिषज्जितानां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति ।
चौरस्य रुजति । दास्या आप्रयति । चौरस्योज्जासयति । चौरस्य
निहन्ति । चौरस्य प्रतिहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योज्जाटयति ।
चौरस्योत्काशयति । चौरस्य पिनष्टि । अनित्यमपि—चौरं रुजती-
त्यादि । हिंसार्थानामिति किम् ? धानाः पिनष्टि । अज्वरेरिति किम् ?
चौरं ज्वरयति । चौरस्य सन्तापयतीतीष्यत एव ॥

२४७ । कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम् ॥

कर्तृकर्मणोः कृत्प्रयोगे नित्यं षष्ठी भवति । भवतः शायिका । भवत
प्रासिका । कर्मणि च—अपां स्रष्टा, पुरां भेत्ता । कृतीति किम् ? तद्धि-
तप्रयोगे आभूत्—कृतपूर्वी कटम् ॥

२४८ । न निष्ठादिषु ॥

कर्तृकर्मणोर्निष्ठादिषु षष्ठी न भवति । देवदत्तेन कृतम् । ओदनं
भुक्तवान् । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । तत्र निष्ठादयः—क, कवन्तु,
कम्पन्, आन, वन्त, कि, उदन्त, उदन्, अभ्ययस्वजर्थतृण् । द्विषः
शत्रौ वा वक्तव्यम्—चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ।

२४९ । षडो णो ने ॥

षडो षो भवति विभक्तौ ने परे । षय्याम् । विभक्ताविति किम् ?
षड् नयनम् ॥

२५० । मनोरनुस्वारो धुटि ॥

मनोरनस्ययोरनुस्वारो भवति धुटि परे । पुंसः, शान्तिः, उच्छिन्ना,
युष्मौ, स्वाग्नि । मनस्ययोरिति किम् ? प्रशान् करोति । स्यादि धुटि
पदास्तवत्—पुष्मयाम् पुंभ्याम्, प्रशान्भ्याम्, सुकन्भ्याम् । धुटोति
किम् ? गम्यते, हन्यते ॥

२५१ । वर्गे वर्गान्तः ॥

अनन्त्योऽनुस्वारो वर्गे परे वर्गस्याग्नौ भवति । शङ्किता, उङ्किता, वञ्जिता, युञ्जो, स्वाग्नि । वर्ग इति किम् ? आक्रंस्यते ॥

२५२ । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ ॥

तवर्गोऽनन्त्यश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ प्राप्नोति आभ्यस्तस्यात् । मञ्जति, लज्जते, भृजति, यञ्जः, याञ्जा, राज्ञः । टवर्गयोगे च—वय्जाम, अङ्गति, अटति, अटते । चटवर्गयोग इति किम् ? विश्वः, प्रश्नः । अनन्त्य इति किम् ? मधुलिट् तरति ॥

२५३ । नामिकरपरः प्रत्ययविकारागमस्थः सिः षं नुविसर्जनीयषान्तरोऽपि ॥

नामिकरेभ्यः परः प्रत्ययविकारागमस्थोऽनन्त्यः सिः षत्वमापद्यते नुविसर्जनीयषान्तरः । अपिशब्दादनन्तरोऽपि । नामिपरस्तावत्—अग्निषु, वायुषु, कपरः—दिशु । रपरः—गोर्षु, घूर्षु । विकारस्थः—एषः । आगमस्थः—सर्वेषाम् । नुविसर्जनीयषान्तरः—सर्पीषि, धनुषि, सुपीषि । सुतूषु—रप्रकृतिरनामिपरोऽपीति रत्वे वा पञ्चादीकरो । सर्पिषु, धनुषु । अपिशब्दस्य बहुलार्थत्वात् समासे अङ्गुलेः सङ्गस्थ—अङ्गुलिषङ्गः । तथा मीराः स्थानस्थ—मीरुष्टानम् । अग्नेः स्तुतः—अग्निष्टुत् । दीर्घात्तोमस्य—प्रज्ञोबोमौ । ज्योतिराज्युर्थं च स्तोमस्य—ज्योतिष्टोमः, आयुष्टोमः, अग्निष्टोमः । समास इत्येव—ज्योतिः स्तोमं दर्शयतीत्येवमर्थः ॥

२५४ । रषृवर्णेभ्यो नो णमनन्त्यः स्वरद्वयव- कवर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥

रेफषकार ऋवर्णेभ्यः परोऽनन्त्यो नकारो ऋमापद्यते स्वर द्वयवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि । स्वरान्तरस्तावत्—इरणम्, पुकषेण, मातृकेण । ऋान्तरः—अर्हेण । याान्तरः—आर्व्येण । वाान्तरः—पर्वेण । कवर्गान्तरः—

अर्धेण, मूर्ध्नेण । पञ्चर्गांतरः—इपेण, रेकेण । अनन्तरोऽपि—शीर्षम्, तिल्लयाम् । स्वरः बाधनुस्वारविस्तृष्टाभ्यामपि—वृद्धणम्, उरःकेण, उरःपेण, विसर्जनीयोपचाराद् जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यामपि—उर × केण, उर ∞ पेण । अनन्त्य इति किम् ? वृत्तान् । कथम् अग्निर्नयति ? यस्यैवा नन्त्यो नकारस्तस्यैव रषृवर्णा गृह्यन्ते श्रुतत्वात् । अपिशब्दस्य बहुला-
ईत्वात् पूर्वपदस्येभ्यः संज्ञायाम्—सूर्पणखेत्यादयः ॥

२५५ । स्त्रियामादा ॥

स्त्रियां वर्त्तमानाल्लिङ्गादकारास्ताद् आप्रत्ययो भवति । स्त्रीपुंनपुंस-
कानि लोकलिङ्गानुशासनगम्यानि । अजा, पडका, चटका, मूषिका ॥

२५६ । नदाद्यन्चिवाह्वयन्स्यन्तृसखिनान्तेभ्य ई ॥

नदादि अन्चि वाह् उ इ अन्सि अन्त ऋ सखि नान्तेभ्यः स्त्रियां
वर्त्तमानेभ्य ईप्रत्ययो भवति । नदी, नही, भवी, प्लवी । अन्चि—
प्राची, अतिप्राची । वाह्—प्रधौही । उदन्त—पट्वी । इदन्त—दाक्षी ।
अन्त्यन्त—विदुषी, अतिविदुषी । अन्तन्त—पचन्ती, अतिपचन्ती,
भवती, मघवती । अदन्त—कर्त्री, अतिकर्त्री । सखि, सखी । नान्त-
इचिइनी । उतो गुणवचनादखरसंयोगोपधाद्वा—पटुः, पट्वी ।
वदुरित्यपि स्यात् । खरुरियम्, पाण्डुरियमित्यतो न स्यात् । इतश्च
किवर्जिताद्वा—धूजिः, धूजी । केस्तु न स्यात्—पङ्क्तिः । स्वसा,
दुद्धिता, ननान्श, याता, माता, तिस्रः, चतस्र इति प्रत्ययेन विना
स्त्रीत्वमिधानात् पञ्च सप्तेति स्त्रीत्वाभावादेव न भवति । सखीति
नित्यर्थम् । नदादिराकृतिगणः ॥

२५७ । ईकारे स्त्रीकृतेऽलोप्यः ॥

ईकारे स्त्रियां कृतेऽङास्ते लोप्यो भवति । नदी, नही । स्त्रियामिति
किम् ? कुण्डे । कृत इति किम् ? कुण्डेहा ॥

२५८ । स्वरो ह्रस्वो नपुंसके ॥

नपुंसके वर्तमानः स्वरान्तो ह्रस्वो भवति । सोमपम्, सेनाभि,
यवलु, अतिरि, अतिनु, कुलम् । स्वरो ह्रस्व इति योगविभागाद् गो-
प्रधानस्यान्तस्य स्त्रियाः प्रादादीनां चेति ह्रस्वः—चित्रगुः, अतिखट्वः,
निकौशाभिः, अतिकरभोः ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ नाम्नि चतुष्टये कारकपादः समाप्तः ॥

समास-प्रकरणम् ।

२५९ । नाम्नां समासो युक्तार्थः ॥

वस्तुवाचीनि नामानि, मिलितं युक्तमुच्यते । नाम्नां युक्तार्थः
समाससंज्ञो भवति । ततोऽन्यद्वाक्यमिति कटम् । संबन्धैश्च वा विधि-
रन्वाख्यातः, स पुनरभिधानात् कचिद्विकलाः कचिन्नित्यः, कचिन्न-
स्यात् । तथा च वक्ष्यति ॥

२६० । तत्स्था लोप्या विभक्तयः ॥

तत्स्था युक्तार्थमात्रस्या विभक्तयो लोप्या भवन्ति । नीलोत्पलम्,
रात्रपुरुषः, रात्रता, पुत्रोयति । कचिन्न लुप्यन्तेऽभिधानात्—कचिन्-
कालः, वरसिलोमा इत्येवमादयः ॥

२६१ । प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥

स्वरान्तस्य लिङ्गस्य युक्तार्थस्य लुप्तासु विभक्तिषु प्रकृतिश्च
भवति । सखा प्रियोऽस्येति सखिप्रियः । सखायं प्राप्तः—सखिप्राप्तः ।
पितरि साधुः—पितृसाधु । गागतः—गोगतः । अकारो लोपमपेक्ष
देवेन्द्रः, खरोहः । इति सन्धिः स्यादेव ॥

२६२ । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥

व्यञ्जनान्तस्य लिङ्गस्य युक्तार्थस्य लुप्तासु विभक्तिषु सुभोर्-
युक्तं तद्भवति । सुपि मुख्यं कार्यं नास्तीति सुभोर्युगपदुक्तं स्यात् ।

विद्वद्गमनम्, विद्वान्, वद्वकृतिः, ज्ञानभुदायश्चयः । अतिदेशोऽयम् ॥

२६३ । पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥

यत्र समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवतः स कर्मधारयो विज्ञेयः । नीलं च तदुत्पलं चेति नीलोत्पलम् । कचिन्नित्यसमासः—कृष्णसर्पः, लोहितशालिः । कचिदसमासः—दीर्घभ्रातरायणः, रामो जामदग्न्यः, व्यासः पराशर्यः, अर्जुनः कार्तवीर्यः । तथैकाधिकरणत्वात् कृष्टमदीकृतः, क्षिप्रकूटः, एकपुरुषः, सर्वाङ्गम्, जरञ्जस्ती, पुराणधान्यम्, नवोदकम्, केवलाङ्गम् । तथा—पूर्वेषुकामसमी, संज्ञेयम् । संख्यापूर्वपदेऽपि—सप्तर्षयः, पञ्चाङ्गाः । तथा—याज्ञिककितवः, एवं पापकुलाजः, अनकनापितः । कचिदुपमानभूतं विशेषणम्—शस्त्रीव श्यामा, शस्त्रीश्यामा । कचिदुपमानभूतं । विशेषणं परं स्यात्—पुरुषो व्याघ्र इव, पुरुषव्याघ्रः, एवं पुरुषसिंहः । तथा—पूर्वपुरुषः, अपरपुरुषः, प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः, जघन्यपुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुषः, मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः । एवमश्रेणयः श्रेणयः कृताः—श्रेणीकृताः । तथा—कृताकृतम्, भुक्ताभुक्तम्, गतप्रत्यागतम्, यातानुयातम्, अशितानशितम्, क्षिप्ताक्षितम्, क्रयाक्रयिका, फलाफलिका, पुटापुटिका, मानोष्मानिका । तथा—सत्पुरुषः, महापुरुषः, परमपुरुषः, उत्तमपुरुषः ॥ पुरुषोत्तम इति विशेषणं वा परं स्यात्, उत्कृष्टपुरुषः ॥ तथा—गोकृष्णशरकः, गोनागः । अश्वकुञ्जरः, कतरकठः, कतकमठः । किं राजा । इभ्यपोटा, इभ्ययुवतिः । अग्निस्तोक इति विशेषणं वा परं स्यात् । एवं वधिकतिपयानि, गोवृष्टिः, गोवैजुः, गोवशा, गोवेहत्, गोवस्कयणी, कठप्रवक्ता, कठभोजियः, कठाप्यापकः, कठधूसः । गोप्रकाशम्, अश्वमतल्लिका, युवजलतिः, युवजलती, युवपलितः, युवपलिता, युवबलिनः, युवबलिना, युवजरन्, युवजरती । भोज्योष्णम्, तुल्यश्वेतः, सहशश्वेतः, शुक्लकृष्णः, शुक्लशुक्लः । कुमारी च सा भवत्या चेति कुमारभवत्या, कुमारप्रजितः, कुमारप्रजिता, कुमारपण्डितः, कुमारपण्डिता ।

योगमिणी, अजगमिणी । मयूर इव व्यंसकः—मयूरव्यंसकः, मयूर-
स्येव विगतावंसावस्येति वा विग्रहः । एवं क्वात्रव्यंसकः, कम्बोज इव
मुण्डः, कम्बोजमुण्डः । उर्ध्वं च तद्वचं चेत्युच्चारणम् । एवमुष्णी-
चम् । न किञ्चन—अकिञ्चनम् । नास्य वा किञ्चनास्तीत्यकिञ्चनम् ।
पूर्वभासौ कायश्चेति पूर्वकायः । कायैकदेशे कायः । एवम् अपर-
कायः, अधरकायः, उत्तरकायः, मध्यकायः, मध्यमकायः, मध्याह्नः ।
अर्धं च तत्पिप्पली चेत्यर्धपिप्पली । पिप्पल्यर्धमिति षष्ठीसमासाऽपि
दृश्यते हि । चेत्यर्धं दक्षिणं मेरोः । शरार्धम्, चापार्धम्, बुल्लिकार्ध-
मिति । असमप्रविभागेऽपि—न द्वीदमर्धजरतीयं लभ्यमिति । एवं
द्वितीयमिक्षा, मित्राद्वितीयम् । तृतीयमिक्षा, मित्रातृतीयम् । चतुर्थ-
मिक्षा, मित्राचतुर्थम् । तुरीयमिक्षा, मित्रातुरीयम् । तुर्यमिक्षा,
मित्रातुर्यम् । मासजातः, संवत्सरजातः, इति बहुव्रीहिणा सिद्धम् । न
ब्राह्मणः, अभ्राह्मणः । कर्मधारयप्रदेशः—“कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो
विधीयते” इत्येवमादयः ॥ इति कर्मधारयः ॥

२६४ । संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः ॥

कर्मधारय इति सम्बन्धः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत ज्योदयः पञ्च-
कपालज्योदनः, पञ्च गावो धनमस्येति पञ्चपवचम् । पञ्चानां पुलानां
समाहारः पञ्चपुली । तद्वितार्योत्तरपदसमाहारेषु संज्ञेम् ॥

२६५ । तत्पुरुषाबुभौ ॥

उभौ द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषसंज्ञौ ज्ञेयौ । तत्पुरुषप्रदेशाः—“नस्य
तत्पुरुषे लोप्यः” इत्यधिकारे कृष् इति कद्भावो बहुव्रीहौ न ह्यात् ॥

२६६ । विभक्तयो द्वितियाद्या नाम्ना परपदेन तु समस्यन्ते समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥

यत्समास इति सम्बन्धः । द्वितीया—कटं द्वितः, कटद्वितः ।
एवं कान्तारातीतः, नदकवसितः, ग्रामपतः, तरङ्गाव्यस्तः, सुखप्राप्तः,

दुःखापन्नः । प्रामगमी, प्रामागामी, ओदनबुभुक्षुः । खट्वाकटो
ज्वात्मः । ग्रहरतिष्ठता मुहूर्त्ताः, ग्रहःसंक्रान्ताः, रात्र्याकटाः । मास-
प्रमितश्चन्द्रमाः, मुहूर्त्तसुखम्, सर्वरात्रकल्याणी । कश्चिद्वाक्यमेव—
श्लोकं भुक्तमन ।

तृतीया—गिरिणा काणः, गिरिकाणः । एवं धाम्यार्थः, मासपुर्वः,
पितृसदृशः, पितृसमः, मासोनः, मासविक्रजः, आसिकलहः, वाङ्मि-
पुषः । गुडमिश्रः, बाक्कभृङ्गणः । तथा राजहतः, नखनिर्मिषः, काकपेया
न्नी, कश्चिच्छ्रेयानि तृणानि । कश्चिन्न स्यात्-काकेन पातव्या ॥ कश्चित्-
खात्-बुधोपेभ्यम् । घनघात्यम् । दध्नोपसिक्त ओदनः—दध्योदनः ।
गुदेन मिश्रा घानाः—गुडघानाः ।

चतुर्थी—गोभ्यो हितम्, गोहितम् । एव गोसुखम्, कुवेरवलिः,
गोरक्षितः, यूपाय दाह, यूपदाह । देवदेयं पुष्पम्, ब्राह्मणदेयं घनम्,
धर्मदेया कन्या । कश्चिन्न स्यात्-ब्राह्मणाय दातव्यम्, ब्राह्मणार्थः
पुष्पः, ब्राह्मणार्था प्रपा, ब्राह्मणार्थं पयः—नित्यसमास एव सर्वलिङ्गता
व ॥

पञ्चमी—वृकाङ्गयम्—वृकभयम्, वृकभीतः, वृकभीतिः, वृकभीः,
प्रामनिर्गतः, सुखापेतः, कल्पनापोदः, चक्रमुक्तः, मञ्जुवतितः, तश्चा-
पकृतः ॥

षष्ठी—राजः पुरुषः—राजपुरुषः । एवम् आत्मवष्टुः, भिक्षाद्वितीयः ।
कर्त्तव्यमानसामीप्यम्, चम्पनगन्धः, नदीघोषः, कन्यारूपम्, स्तनस्पर्शः
फलयकः । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । वृत्तिरपोष्यते ब्राह्मणस्य कुर्वन्, ब्राह्म-
णस्य कुर्वाणः, वाक्यमेव । तथा फलानां तृप्तः, छात्रस्योच्चैर्गृहमिति
सापेक्षत्वात् । पलाशशततनम्, मातृस्मरणम्, सुरेश्वरः, राजपूजित
एताविषु सम्बन्धवद्वा समास एव ॥

एवम् सप्तमी—अक्षेषु शौरवः—अक्षशौरवः, अक्षधूर्तः, अक्षकितवः ।
वनेश्वरसति-घनाश्वरसति । तथा—काम्पित्यसिद्धः, ज्ञायाशुष्कः,
कुम्भीपकः, चारकवृक्षः, तीर्थव्याकुलः, तीर्थकाकः । तथा पूर्वोक्तमेव

साम, मासदेयंमृणम्, पूर्वाह्नकृतम्, अपराह्नकृतम्, पूर्वरात्रकृतम्, अपरात्रकृतम्, एवमग्रेऽपि ।

परपदेनेति किम् ? गतो ग्रामम् । कथं प्रप्तो जीविकाम्—प्रासजीविकः । एवम् आपन्नजीविकः । अत्यादयः क्रास्ताद्यर्थे द्वितीयया—अतिक्रान्तः खट्वाम्—अतिखट्वः । अद्यादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया—अवकुट्टं कोकिलय—अवकोकिलं वनम् । एवम् अवमयूरम् । पर्यादयो गानाद्यर्थे चतुर्थया—परिग्लानोऽध्ययनाय—पर्यध्ययनः । निरादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या—निर्गतः कौशाभ्याः—निकौशाभिवः ? सत्यम् कृते समासे पूर्वनिपातोऽभिधानात् । यथा—दन्तानां राजा राजदन्त इति । कुब्राह्मण इत्यादीनां कर्मधारयः ॥

२६७ । स्यातां यदि पदे द्वे तु यदि वा स्युर्बहून्यपि । तान्यन्यस्य पदस्यार्थे बहुव्रीहिः ॥

यत्र समास इति सम्बन्धः । आरुढो वानरोऽयं—स आरुढवानरो वृक्षः । कृतः प्रणामो येन स कृतप्रणामो जनः । एवं दत्तभोजनोऽतिथिः, उच्छन्नजनपदो देशः, विप्रगुर्वेवदत्तः । बहुदका नदी । बहुपदेऽपि—मत्तबहुमातङ्गं वनम् । तथा उपगता दश एवाम्—उपदशाः । एवम् आपन्नदशाः, प्राप्तदशाः, अदूरदशाः, अधिकदशाः । ते पुनर्नवैकादश वा । त्रिदश परिमाणमेवाम्—त्रिदशाः । दशशब्दः संख्याने वर्तते परिमाणशब्दान्निष्पत्त्यात् । यथा पञ्च परिमाणमेवाम्—पञ्चकाः शकुनयः । द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेवाम्—द्वित्राः । भिक्षाधिकरणेऽपि हरसिजोमा, कण्ठे कालः । उर्ध्वमुखः । अभ्यपदार्थे प्रथमान्तेऽपि—सह पुत्रेणागतः सपुत्रकः । सह लोका वर्तते—सलोमकः, विद्यमानलोमक इत्यर्थः । एवं सपुत्रकः, सकष्टकः । सहैव दशमिः पुत्रैर्भारिं वहति गर्भो इत्यभिधानात् । केशेषु च केशेषु च वृद्धिर्वा युञ्जं वृत्तम्—केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युञ्जं वृत्तम्—दण्डादगिह । बहुव्रीहियदशाः—“बहुव्रीहो” इत्येवमादयः ॥

२६८ । विदिक् तथा ॥

तथा विदिगभिधेयो बहुव्रीहिर्बन्धः । अर्थाद्विधाचक्रयोः शब्दयोः समासे सति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं, सा दक्षिण-पूर्वादिक् ॥

२६९ । द्वन्द्वः समुच्चयो नाम्नोर्बहूनां वापि यो भवेत् ॥

यत्र समासे द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां वापि नाम्नां यः समुच्चयः स द्वन्द्वो भवेत् । देवदत्तयज्ञदत्तौ । धवस्वदिरपलाशाः । बाग्दृशदम् । पीठच्छ-जोपानहम् । इतरेतरयोगः समाहारश्च समुच्चयस्यैव भेद इति ॥

२७० । अल्पस्वरतरं तत् पूर्वम् ॥

तत्र द्वन्द्वे समासे यदल्पस्वरतरं तत्पूर्वं निपतति । पुस्तक्यग्रो-धम्, धवाभ्वकर्णम् । तरग्रहणं द्विपदनित्यमर्थम्, तेन—शङ्खदुग्दु-मिवीणाः । व्यभिचरति च—उद्धूतलमुषजे । तद्युक्तकिशवे । चिह्न-रथबाहीको इत्येवमादयः ॥

२७१ । यच्चार्चितं द्वयोः ॥

तत्र द्वन्द्वे समासे द्वयोर्यद्वर्चितं तत्पूर्वं निपतति । देवदेव्यौ, वासुदेवार्जुनौ । व्यभिचरति च—तरनारायणौ, उग्रामहेम्बरौ, काक-मयूतौ ॥

२७२ । पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽन्ययीभा

वदृष्यते ॥

समासस्येति सम्बन्धः । कारके स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवृत्ता—प्रधिक्षि । समीपे—उपकुम्भम् । ऋद्धौ—सुमुद्रम् । अभावे—निर्म-लिकम्, तथा गणदिकानामृद्धेर्विगमः—दुर्गवर्षिकम् । शीतानाम-तिक्रमः—प्रतिशीतम्, अतितैश्चकम्, तैश्चकानामाच्छादनानां न सम्प्रत्युपभोगकाः । शब्दप्रादुर्भावेऽपि—इतिपाणिनि, तत्पाणिनि ।

पञ्चादर्थे—अनुरथम् । यथार्थे—अनुरूपम्, रूपस्य योम्यत्वम् । अर्थ-
मर्थे प्रति—प्रत्यर्थम् । यथाशक्ति, अनुज्येष्ठम्, शक्त्यनतिक्रमेण, ज्येष्ठा-
नुक्रमेणेत्यर्थः । सादृश्ये—किंस्याः सदृशम् सकृत् । सादृश्ये—
सत्पुणमभ्यवहरति, सादृश्यधीते । एवमन्येऽपि । अव्ययीभावप्रदेशाः—
“अव्ययीभावादकारान्ताद्विभक्तीनामपञ्चम्याः” इत्येवमादयः ॥

२७३ । स नपुंसकलिङ्गं स्यात् ॥

सोऽव्ययीभावसमासो नपुंसकलिङ्गं स्यात् । तथा नोदाहृतमुदा-
ह्रियते च । समत्वं भूमेः—समंभूमि, सम पदाति । तथा—सुषमम्,
विषमम्, निःषमम्, दुःषमम्, अपरसमम् । शोभनत्वं समस्येत्यादि
वाक्यम् । तथा प्रसृगम्, प्रथम्, प्रदक्षिणम् । अव्ययपूर्वपदत्वादलिङ्गत्वैव
प्राप्तेति वचनम् ॥

२७४ । द्वन्द्वैकत्वम् ॥

द्वन्द्वस्यैकत्वं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । प्रत्यष्टात्कठकालापम्, उद्गा-
त्कठकौथुमम्, अर्काश्वमेधम् । पदक्रमकम् । घाराशस्त्रि । गङ्गाशो-
जम् । कुकुकुक्षेत्रम् । मथुराणाटलिपुत्रम् । अहिनकुलम्, तन्नायस्का-
रम् । पाणिपात्रम् । मार्दङ्गिकापाणविकम् । इस्त्यश्वम् । यूकाजिह्वम् ।
बद्धरामलकम् । प्लक्षन्यप्रोधम्, धवाश्वकर्षम्, कुशकाशम् । तिलमा-
कम् । कुरुपृष्ठम् । हंसचक्रवाकम् । दधिघृतम् । सुखदुःखम् ।

अनुवादे चरणानां, स्थण्डिलतनीप्रयोगविषयाणाम् ।

अनपुंसकलिङ्गानां, यजुःकतूनां च निकटपाठानाम् ।

अप्राणिजातिविसदृश,—लिङ्गनदीदेशनगराणाम् ।

शाश्वतिकवैरिणाम् अथ, कारुणां प्राणितूर्यकाङ्गानाम् ॥ १ ॥

सेनाङ्गानां च बहुत्वे भवति सुप्रअन्तुकफलानाम् ।

वृक्षतृणधान्यमृगशकु, निविशेषाणां विभावैश्च ।

व्यञ्जनविशेषकाणां अद्वय्याणां विरोधिनां च समता ।

तेषां च समाहारो, दधिपयसां खलु भवेदन्यः ॥ २ ॥

एकत्वमिति किम् १ इत्यश्वौ, दधिघृताः ॥

२७५ । तथा द्विगोः ॥

तथा दिगोरप्येकत्वं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । पञ्चगवम, चतुष्पथम्—
शोभनमिति विशेषणात् । एकत्वमिति किम् ? पञ्चकपालोद्भवनः ।
“अपात्राद्विशृङ्खतोऽयं स्याद्वरतो वा द्विगुस्तथा । अनन्तश्च समाहरो
नक्षत्रेषु निगद्यते ॥”

२७६ । पुंवद्भाषितपुंस्कानूङ्पूरण्यादिषु स्त्रियां तुल्याधिकरणे ॥

स्त्रियां वर्त्तमानो भाषितपुंस्कानूङ् पुंवद्भवति स्त्रियां वर्त्तमाने
तुल्याधिकरणे पूरण्यादिवर्जिते पदे परतः । शोभनभार्यः ? दीर्घजङ्गः ।
अर्थात्पूर्वस्य परस्य च स्त्रियामिति विशेषणात्—ग्रामणि कुलं दृष्टि-
रस्येति—ग्रामणिदृष्टिः । कल्याणी प्रधानमेवाम्—कल्याणीप्रधानाः ।
भाषितपुंसकोऽर्थ इति किम् ? द्रोणीभार्यः । अनूङिति किम् ? ब्रह्म-
वधूभार्यः । अपूरण्यादिष्विति किम् ? कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ।
मुख्यपूरणीप्रदयात् कल्याणपञ्चमीकः पत्नः । आदिप्रदयात्—कल्या-
णीप्रियः । प्रिया, मनोहा, सुभगा, दुर्भगा, भक्तिः, सखिवा, स्वा,
कान्ता, समा, बाल्या, दुहिता, वामना ॥

२७७ । संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥

एह पुंवद्भाषं वर्त्तते । संज्ञापूरणीकोपधास्तु पुंवद्रूपा न भवति ।
वृत्ताभार्यः, गुस्ताभार्यः, पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीयते, पञ्चमीमानिनी ।
पञ्चिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । कथं पाकभार्यः, मेकभार्यः, शुष्कभार्यः ?
एषमिधाभात् । वृद्धिनिमित्तस्यारक्तविकारस्य न च तद्धितस्यापीव-
शस्यस्वाङ्गस्य न त्वमानिनि, तथा ज्ञातेः ॥

२७८ । कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥

भाषितपुंस्कानूङ्प्रतिषेधबाधकोऽयम् । कठी च सा भार्येति
कर्मभार्या । एवं वृत्तभार्या, पञ्चमभार्या, पाककभार्या । भाषित-

पुंस्क इति किम् ? खट्वावृन्दारिका । अनूङिति किम् ? ब्रह्मवृन्दारिका ॥

२७९ । आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥

महादेवः । महावक्तुः । अन्तरङ्गत्वान्नलोपे सत्याकारः । क्यवन्तस्य न भवति—महद्भूतश्चन्द्रमाः । योगविभागात्, महत्याघातः—महाघातः । एवं महाकरः, महाविशिष्टः ॥

२८० । नस्य तत्पुरुषे लोप्यः ॥

नस्य सम्बन्धिनि तत्पुरुषे नस्य सम्बन्धी नकारो लोप्यो भवति । द्विनकारो वा पाठः । न सवर्णः—असवर्णः न विद्यते घोषो ध्वनिर्येषां तेऽघोषाः । ब्राह्मणस्याभावः—अब्राह्मणम् । तत्पुरुष इहोपलक्षणम् ॥

२८१ । स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥

नस्य तत्पुरुषे स्वरेऽक्षरविपर्ययो भवति । अनञः, अनञम्, अनञकः ॥

२८२ । कोः कत् ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुषे स्वरे कङ्गवति । कुत्सितोऽश्वः—कङ्गः । एवं कदुष्टः । तत्पुरुष इति किम् ? कृष्टो देशः ॥

२८३ । का त्वीषदर्थेऽक्षे ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुषे ईषदर्थे वर्तमानस्य कादेशो भवति, अक्षरं च परतः । ईषल्लक्षणम्, कालक्षणम्, काष्ठम्, काक्षेण वीक्षते । ईषदर्थे स्वरे तु परत्वात् कादेश एव ॥

२८४ । पुरुषे तु विभाषया ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुषे पुरुषशब्दे च परे विभाषया कादेशो भवति । कापुरुषः, कुपुरुषः । इयमप्राप्ते विभाषेक । ईषदुष्णम्, काष्णं कबोष्णं, कदुष्णमिति वक्तव्यम् ।

२८५ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥

इञ् आकारश्च याकारौ, याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवतः समासे क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात् । रेवतिमित्रः, रोहिणिमित्रः, भरणिमित्रः । ईष्टक-
वितम्, इष्टकतूलम्, मालभारिणी कन्या, एवमग्येऽपि ॥

२८६ । ह्रस्वस्य दीर्घता ॥

ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात् । दात्राकर्णः, द्विविधाकर्णः, द्विगुणाकर्णः, द्व्याङ्गुलाकर्णः—चिह्नस्यैव कर्णे दीर्घः । क्वचित् स्यात्—अष्टकर्णः, पिष्टकर्णः । नहि वृत्तिवृषिव्यधिकवित्सहितनिषु किरणेषु प्राधिकारकाणामेव दीर्घः—उपानत्, उपावृत्, प्रावृट्, प्रमा-
वित्, नीरुक्, ऋनीषट्, परीतत्, एवमग्येऽपि ॥

२८७ । अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥

अनव्ययविसृष्टस्तु कपवर्गयोः परयोः सकारमापद्यते, समासे क्वचिल्ल-
क्ष्यानुरोधात् । अयस्पाशम्, अयस्कल्पम्, अयस्काम्यति, अयस्कम्—
पाशकल्पकाम्यकेषु दृश्यते । रप्रकृतेः काम्ये न भवति—गीःकाम्यति ।
धूःकाम्यति । अयस्कामः, अयस्कामः, अयस्कंसः, अयस्कृमः ॥

“कृञ् कामिकंसकृमेषु समासेऽयमतःपरः ।

अनुत्तरे कुशाकर्णयोर्मस्करादिषु लक्ष्यतः ॥

नञ् मिर्दिष्टमनित्यम् । नमस्कृत्तुम् पुनस्कृत्तुमित्यादयः ।

इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ नास्ति चतुष्टये समासपादः समाप्तः ॥

तद्धित-प्रकरणम् ।

२८८ । वाणपत्ये ॥

षष्ठ्यन्तास्त्रीऽपर्येऽभिधेयेऽण् प्रत्ययो भवति वा । उपगोरपत्यम्—
गोरपत्यः । एव ष्पाण्डवः, आस्वपतः, शशः, प्रौष्टः । अपत्यसामान्य-
विशेषावापद्यप्रकृतेरेव । प्रौष्टावेस्तु प्रशस्थे एवापर्ये स्त्रीवर्जितेऽन्ताद्-

योऽभिधीयन्ते । वामहृणाद् उपगोरपत्यम्—उपगवपत्यं च स्यात् ॥

२८९ । ण्य गर्गादेः ॥

गर्गादेर्गणादपत्येऽभिधेये ग्यप्रत्ययो भवति । गर्गस्यापत्यम्—गार्ग्यः । एवं वात्स्यः । गोत्रादिभूतादेव पौत्रादावेवापत्येऽभिधानात् । अन्यत्र—गार्गिः । अनन्तरोऽपि । रामो जामदग्न्यः, व्यासः, पाराशर्यः, अर्जुनः, कार्तवीर्यः इत्यपि दृश्यते । जामदग्नः, पाराशर इति च । गर्गादिराकृतिगणोऽयम् ॥

२९० । कुञ्जादेरायनण् स्मृतः ॥

कुञ्जादेर्गणादोत्रादिभूतात्पौत्रादावेवापत्येऽभिधेयमायनण्प्रत्ययो भवति । ग्यश्च स्मृतस्तदन्तात्प्राङ् नडादेरबहुत्वेऽस्त्रियाम् । तदेतत् कथं स्मृतमहस्येष्टविषयत्वात् । कौञ्जायन्यः, कौञ्जायभ्यौ, ब्राह्मायभ्यः, ब्राह्मायन्यौ । स्त्रियां तु—कौञ्जायनी । बहुत्वे तु कौञ्जायनाः । नडादेस्तु—नाडायनः, चारायणः, मौञ्जायनः । कुञ्जो नाम कश्चित्, तस्मात्पत्यं कौञ्जिः । प्रथमापत्यं च कौञ्जिः । कुञ्जादिराकृतिगणोऽयम् ॥

२९१ । स्त्र्यादेरेयण् ॥

स्त्रियां विहितत्वात् स्त्री । स्त्रियामादादिभ्योऽत्रच्चादेश्चापत्येऽभिधेये एयण् भवति । वैनतेयः, सौपथ्येयः, कामवहलेयः, यौवतेयः । अत्रियः, शौचेयः । आदिग्रहणात्—शौमेयः, वैष्टपुरेयः । अत्रिरयमप्रत्ययेऽदन्त-द्विस्वरोपलक्षणम् । तेन—मरीचेरपत्यं मारीचः, दाक्षेणपत्यं दाक्षायणः । अत्रादिराकृतिगणः ॥

२९२ । इणतः ॥

अकारान्तास्त्राजोऽपत्येऽभिधेये इण् भवति । इणस्यापत्यं दाक्षिः, एवं प्लक्षिः, अस्यापत्यमिः । अत्र इति किम् ? कैलासपः । शतसर्व-काकशुक्रबृहदारण्यकमाथुरकारकेभ्यः संख्यादिभ्यो न भवत्यनभिधानात् । कथं “प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली” ति ? तद्वदेद्मित्रम् ॥

२९३ । बाह्यादेश्व विधीयते ॥

बाह्यादेश्वपत्रेऽभिधेय इण् भवति । बाह्विः, । औपबाह्विः, बिन्द्विः, औपबिन्द्विः । गोत्रादिभूतादेवेत्यते—बाहुर्नाम कश्चित्, तस्यापत्यं बाहवः । बाह्यादिशकृतिगणोऽयम्

२९४ । रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहात्सास्य देवता तद् वेत्त्यधीतेवा तस्येदमेवमादेरण् इष्यते ॥

रागयोगाद्वागः । कौसुम्भम्, हारिद्रम्, कुसुम्भेन हरिद्रया वा रक्तमित्यर्थः । कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति ? तदुक्ताध्यारोपात् । नक्षत्रस्य योग इन्दुनैव, तत्सम्बन्धात्कालोऽभिधीयते । अण् बिध्विस्तु भूतादेव नक्षत्रशब्दात् । पौषमहः, पौषी रात्रिः । पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्ता रात्रिरित्यर्थः । “कृतिकासु विशाखासु मघासु भरणीषु चे”ति नक्षत्रशब्दैरेवाभेदोपचारात् । यद्यपि काळामिधानं तद्याप्यण् नास्ति विकल्पनात् । धर्मिणो ह्यभिन्नः समूहः वायसम्, काकम्, मैत्रम्, यौक्षतम् । शिवो देवतास्येति—शैवः । एवमैन्द्रं हविः, पेन्द्रां मन्त्रः । इन्द्रो वेत्त्यधीते वा ह्यन्वसः । एवं वैशाकराः । मृगस्येवम्—मार्गं मांसम् । एवं शौकरम् । एवमादिर्यस्येति शब्दार्थयोः सम्बन्धेन गणो गृह्यते । चतुषा गृह्यते—चाक्षुषं रूपम्, एधं भावः शब्दः । दशदि पिष्टाः—दार्शदाः सक्तवः । उक्तादुक्ते श्रुत्याः—औदृक्ता मुद्राः । अभ्यैरुह्यते—आश्वो रथः । चतुर्भिर्ह्यते—चातुरं शकटम् । चतुर्विंश्यां दृश्यते—चातुर्विंशम् रक्तः । तत्र भवस्तत्र जातस्ततो वागत इत्यादिविग्रहः कार्यः । आकृतिगणोऽयम् ॥

२९५ । तेन दीव्यति संसृष्टं तरतीकण् चरत्यपि पण्याच्छिल्पाभियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि ॥

तेन दीव्यति, तेन संसृष्टम्, तेन तरति, तेन चरत्यपि, अभेदोपचारेणैव पण्याच्छिल्पाभियोगाच्च यथासम्बन्धं क्रीतादेरायुधादप्यभे-

दोषचावृत्तेरिक्तप्रत्ययो भवति । अक्षैर्दीव्यति—आक्षिप्तः । दध्ना संसृष्टम्—दाधिकम् । एवं मारीचिकम् । गोपुच्छेन तरति गौमुच्छिद्यः, एवं कायद्विष्टम् नद्याः । आश्वमेधिको ब्रह्महत्यायाः । शकटेन चरति—शाकटिकः, एवं घण्टिकः, शृगवेरेण चरति—शार्ङ्गवेरिकः । ताम्बूलपत्रययोगात्—ताम्बूलिकः । मदङ्गशिल्पयोगाद्—मार्दङ्गिकः, एवं पाणचिकः । द्वारनियोगाद् दौवारिकः, एवं शौल्कशालिकः । त्रिशू-
पेण क्रीतः—द्विशौर्पिकः, एवं साहस्रिकः । कार्वाणमर्हति—कार्वाण-
चिकः । तोमरायुधयोगात्—तौमरिकः, एवं चाक्रिकः । क्रीतादेरप्यमे-
दमपेक्ष्य पञ्चमी, क्रियाविर्भावश्च स्पष्टार्थः । कुहालेन खनति—कौहा-
लिकः । ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते—प्रौञ्जसिकः शूरः, साहसिकप्रौरा,
आम्भसिको मत्स्य इत्यादि ॥

२९६ । नावस्तार्ये विषाद्वध्ये तुलया सम्मितेऽपि
च, तत्र साधौ यः ॥

नावस्तृतीयान्तात् तार्येऽर्थे विषाद्वधीयास्ताद् वध्यर्थे तुलयेति
तृतीयास्तत् सम्मितेऽर्थे तत्रेति सप्तम्यन्तात् साधावर्थे यप्रत्ययो
भवति । नावा तार्य—नावयम् । विषेण वध्यो—विष्यः । तुलया
सम्मितं—तुल्यम् । कर्मणि साधुः—कर्मण्यः । अपि चेति वचनान्—
गिरिणा तुल्यो हस्ती—गिरितुल्यः, तुल्यः सदृश इत्यर्थे । कुशलां
योग्यो हितश्च साधुरुच्यते ॥

२९७ । ईयस्तु हिते ॥

हितेऽर्थे ईयप्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यां हितो वत्सीयो गोधुक् ।
एवम् अन्धीयः । योगविभागात् स्वराणामादावाद्बृद्धिमत्तः शेषेऽर्थे
ईयः स्यात् । शालायां भवो जातो वा शालीयः । ऐतिकायनस्येमे
क्षत्राः ऐतिकायनीयः । एवम् औपगवीयाः । एवमग्रेऽपि ॥

२९८ । यदुगवादितः ॥

उवर्णाग्न्यादिव्यञ्जितेऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति । कुकवाकुम्भो

द्वितं पयः—कृकवाकव्यम् । वधूभ्यो द्वितो देशो—वज्रभ्यः । गोभ्यो द्वितं वनं—गव्यम् । एवं हविष्यास्तगडुळाः । सुगव्यम् अतिगव्यमिति तद-
भविषिरिष्टः । गो हवित् अष्टका वर्धित् मेधा शुभ इत्यादयोऽप्यनु-
सर्त्तवाः । विकृतिवाचिनः शब्दात्प्रकृतावभिधेयायां यथोक्तं द्वितेऽर्थे
इत्ययो मन्तव्यः । अङ्गारीयाणि काष्ठानि, पित्रव्यः कार्पासः ॥

२९९ । उपमाने वतिः ॥

उपमितिरुपमानम् । उपमानेऽर्थे वतिप्रत्ययो भवति । राज्ञेव
वर्त्तते—राजवत् । ब्राह्मणस्येव वृत्तिरस्येति—ब्राह्मणवत् । मथुराया-
मिव पाटलिपुत्रे प्रासादः—मथुरावत् । याज्ञेव व्यवहृतमनेन—याज्ञ-
वत् । देवमिव भवन्तं पश्यामि—देववत् । पर्वतादिवासनादवरोदति—
पर्वतवत् । ब्राह्मणायैव देवदत्ताय धनं ददाति—ब्राह्मणवत् । अत्रापि
तद्वर्धमिति पररेष्टव्यमेव । गुणसाम्येऽपि देवदत्त इव स्थूलो—देवदत्त-
वत् । गुणहीनादपि—अन्धवत्, जडवत् । द्रव्यसाम्येऽपि देवदत्त इव
गोमान्—देवदत्तवत् । सङ्गावात् क्रियासाम्यमस्तीति सर्वत्र भवितव्य-
मेव ॥

३०० । तत्त्वौ भावे ॥

शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । भावेऽभिधेये तत्त्वौ भवतः । शुक्लस्य
पदस्य भावः—शुक्लता, शुक्लत्वमिति शुक्लगुणस्य भावः । शुक्लस्य गुणस्य
भावः—शुक्लता, शुक्लत्वमिति शुक्लगुणजातिः । गोता, गोत्वमिति
गोजातिः । एवं पाचकत्वम्, दण्डित्वम्, विषाणित्वम्, राजपुरुषत्व-
मिति क्रियादिष्वन्विष्टत्वम् । देवदत्तत्वम्, खन्त्रत्वम्, सूर्यत्वमित्यन्व-
यभेदात् । आकाशत्वमिति प्रदेशभेदात् । अभावत्वमिति सम्बन्धि-
भेदात् । नानेत्यस्य भावो नानात्वम् ॥

३०१ । यण् च प्रकीर्तितः ॥

भावेऽभिधेये यण् च प्रकीर्तितः, खकारात् तत्त्वौ च । अद्वय

भावो—आद्यम्, अङ्गता, अङ्गत्वम् । ब्राह्मणस्य भावो—ब्राह्मण्यम्, ब्राह्मण्यता, ब्राह्मण्यत्वम् । एवं मानव्यम्, वाङ्मयम् । प्रकीर्तितप्रत्यक्षं जन्वानुरोधार्थम् । तेन गुणवचनब्राह्मणादिभ्योऽप्येभ्योऽपि क्रियाकावपि दृश्यते । अङ्गस्य कर्म आद्यम् । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥

३०२ । वदस्यास्तीति मन्त्वन्तून् ॥

तदिति प्रथमान्तात् अस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे मन्तु, वन्तु, धिन्, इन्, इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावो विद्यन्तेऽस्येति गोमान् । एवम् आयुष्मान्, जन्मीवान्, किंवान्, विद्युत्मान्, पयस्वान् । भास्वान् । कर्मवान्, वृक्षवान्, माज्जवान्, तेजस्वी, पयस्वी, दग्धी, मायी, मायावी । इति शब्दो विवक्षार्थः ॥

भूमविन्वाप्रसंख्यस्तु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संख्येऽस्ति विवक्षायां मन्त्रादयो भवन्त्यमी ॥ १ ॥

तथा मोषणमात्राच्च ध्रुवस्तादृशित्ततः ।

अवर्णोपधतमपि वन्तुरवर्णतस्तथा ॥ २ ॥

मायाशीर्षात्स्वरूपाच्च मोहेरर्थात्स्वरूपतः ।

यथा मोहीति शालीति इत्यनेकस्वरूपतः ॥ ३ ॥

मायास्मेधाच्चो विन् स्याद्वाधिकाराद्विभासया ।

विहिताः सर्व एवैते शेषेभ्यो मन्तुरिष्यते ॥ ४ ॥

ब्रह्मनिन्दितरानेभ्यः प्राणिस्थेभ्य इनेव हि ।

कटकजलयौ कुट्टौ स्यात्काकतालुकी यथा ॥ ५ ॥

स्यात्स्वाङ्गास्तु यथाप्राप्तं स्तनकेशवती यथा ।

कः स्वार्थे नित्यमेवैषा वातोऽस्यास्तीति वातकी ॥ ६ ॥

अतीसारक्यपीडक स्यात् पिशाचकी तथा स्मृतः ।

कश्मलसोऽमृताश्च पिशाचशब्दोऽभिधीयते ॥ ७ ॥

ययसि गम्यमाने च पुरणम्तादिनेव हि ।

पञ्च दिनाणि मासा वा पञ्चमी वाङ्करो यथा ॥ ८ ॥

सुखादिभ्य इमेव स्याद् बाहुवभ्यां बलादपि ।
 सुखी दुःखी प्रलीकी च करुणी कृपणी हली ॥ ६ ॥
 तृपी कृच्छ्री प्रतीपी च सोम्या समीत्युदाहृतम् ।
 बाहुवभ्युहली च सर्वादेर्नित्यमिस्तथा ॥ १० ॥
 विज्ञेयं सर्वधीजीति सर्वकेशीत्युदाहृतम् ॥
 स्याद्धर्मशीलवर्णान्तादिमेवेति विवक्षया ॥ ११ ॥
 ब्रह्मधर्मी सुशीली च ब्रह्मवर्ण्यीत्युदाहृतम् ।
 जातौतु हस्तदस्ताभ्यां कराच्चैव इनेत्र हि ॥ १२ ॥
 हस्ती दंती करी ज्ञेयो वर्णादिन ब्रह्मचारिणि ।
 स्युर्ब्रह्मचरणाद्धेतोर्वर्णिनो ब्राह्मणास्त्रयः ॥ १३ ॥
 ब्रह्मचर्य्यं विनापि स्युः सम्भवादुब्राह्मणा इति ।
 पुंस्त्वरोत्पलपद्मेभ्यो नङ्विसतमाकृतः ॥ १४ ॥
 कपित्थकुमुदाभ्यां च मृणालात्कर्द्धमात्रयः ॥
 शालूककरीवेभ्यश्च हिरण्यद्रुङ्गदंशके ॥ १५ ॥
 विवक्षायामिमेवेति यथा पुंस्करिणीति च ।
 मन्त्रस्तमास्तशब्देभ्यः संज्ञायामिमेवेष्ट्यते ॥ १६ ॥
 अत्राप्ति नियमार्थं च दामिनी सोमिनी यथा ।
 इन्विषय इको वाक्यः प्रागुक्तान्नियमार्थतः ॥ १७ ॥
 स्वार्थे कः स्यान्न वाक्योऽयं दशद्वयव दशद्वको यथा ।
 संज्ञामालेऽष्टकावीणामेकलावङ्गुवाशिखा ॥ १८ ॥
 बलाकाभ्यः पताकाया इन्विभाषा विधीयते ।
 वा कर्मवर्मवर्मभ्यश्च लोऽसाहबलोद्दाम ॥ १९ ॥
 मृज्जलकुलायामारोह प्रयाम उपयाम ॥
 ष्यायामावरोहणाम् ॥
 इक्ष्मणानां सदैतेषां स्वार्थे को नेष्ट्यते बुधैः ॥ २० ॥
 पदमन्त्रेऽपि ॥

३०३ । संख्यायाः पूरणे ढमौ ॥

संख्यायाः पूरणोऽर्थे इमौ भवतः । इयवस्थितवाधिकाराद्वा संख्या-
देर्वान्तायाश्च मो भवति, शेषाश्च डः । एकादशानां पूरणः—एकादशः
एकादशी । एवं पञ्चमः, पञ्चमी । संख्यायाः पूरण इति किम् ? एकाद-
शानां पञ्चानां षोडशिकाणां पूरणो घटः ॥

३०४ । द्वेस्तीयः ॥

द्वेः पूरणोऽर्थे तीयो भवति । द्वयोः पूरणः—द्वितीयः ॥

३०५ । त्रेस्तु च ॥

त्रेः पूरणोऽर्थे तीयो भवति, त्रादेशश्च । त्रयाणां पूरणः—तृतीयः ॥

३०६ । अन्तस्थो डे र्षोः ॥

रक्षोरन्तस्य यो भवति डे परे । चतुर्णां पूरणः चतुर्थः, एवं षष्ठः ।
आगमत्वाद्विसर्गो डत्वं च न स्यात् ॥

३०७ । कतिपयात्कतेः ॥

कतिपयात्कतेश्च पूरणोऽर्थे यो भवति । कतिपयथः, कतिथः ॥

३०८ । विंशत्यादेस्तमद ॥

विंशत्यादेः पूरणोऽर्थे तमद भवति । विंशतेः पूरणः—विंशतितमः,
विंशतितमी, त्रिंशत्तमः, त्रिंशत्तमी । उत्तरत्र नित्यग्रहणाद्विक्रान्तो
काम्यते—विंशः, त्रिंशः ।

३०९ । नित्यं शतादेः ॥

शतादेः पूरणोऽर्थे नित्यं तमद भवति । एकशततमः, एकसह-
स्रतमः, एककोटितमः ॥

३१० । षष्ठ्याद्यतत्परात् ॥

तस्याः परस्तत्पराः, संख्यायाः पर इत्यर्थः । षष्ठ्यादेरसंख्यापरा-
नित्यं तमद भवति पूरणोऽर्थे । षष्ठितमः, सप्ततितमः, अशीतितमः,
भवति तमः । उत्तरत्रादिति किम् ? एकषष्ठः, एकसप्ततः ॥

३११ । विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया वक्ष्यन्तेऽतः परं तु
ये, अद्वयादेः सर्वनामस्ते बहोश्चैव पराः स्मृताः ॥

भुतत्वात्सर्वनामकार्यं प्रत्येव विभक्तिसंज्ञा । तेन—यदा, कवेति
प्रोचति न दीर्घः । बहुशाब्दोऽत्र संख्यावचनः सर्वनाम साहचर्यात् ॥

३१२ । तत्वेदमिः ॥

तेषु विभक्तिसंज्ञाकेष्वेदमिकारो भवति । इतः, इह, इदानीम्,
अधुना ॥

३१३ । रथोरेतेत् ॥

रथोः परत इदम् एत इत् इत्येतौ प्राप्नोति यथासंख्यम् । एतर्हि,
इत्थम् ॥

३१४ । तेषु त्वेतदकारताम् ॥

तेषु तकारादिष्वेतदकारतां प्राप्नोति । अनः, अत्र । तकारादिष्विति
किम् ? एतथा ॥

३१५ । पञ्चम्यास्तस् ॥

सर्वनामोऽद्वयादेर्बहोश्चैव पञ्चम्यभतात् तत्प्रत्ययो भवति वा ।
सर्वस्मात् सर्वतः । तस्मात् ततः । बहुभ्यो बहुतः । अद्वयादेरिति
किम् ? द्वार्या भवतः । उगवादितः प्रयोगतश्चेति ह्यापकात्सर्वनामो-
ऽप्यवधिमात्रे तस् वक्तव्यः । आमात् प्रामतः । हागृहदोरवधौ न
भवति—युष्मज्जीयते, सार्थाज्जीनः, पर्वताद्वरोहति ॥

३१६ । त्वसप्तम्याः ॥

सर्वनामोऽद्वयादेर् बहोश्चैव सप्तम्यभतात् त्वप्रत्ययो भवति वा ।
सर्वस्मिन् सर्वत्र । बहुषु बहुत्र । अद्वयादेरिति किम् ? द्वयोः, त्वयि,
मयि । आद्यादिभ्यस्तत् वक्तव्यः—आदौ, आदितः । मध्ये, मध्यतः ।

अन्ते, अन्ततः । पृष्ठे, पृष्ठतः । मुखे, मुखतः । पार्श्वे, पार्श्वतः । आङ्-
तिगणोऽयम् ॥

३१७ । इदमो हः ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद् हो भवति वा । अस्मिन्, इह ॥

३१८ । किमः ॥

किमः सप्तम्यन्ताद् हो भवति वा । कस्मिन्, कुह । तृद्धस्येवेत्यग्रे ॥

३१९ । अत् क च ॥

किमः सप्तम्यन्ताद् भवति, कादेशश्च । कस्मिन् क ॥

३२० । तहोः कुः ॥

तकारहकारयोः परयोः किं कुर्भवति । कुतः, कुह ॥

३२१ । काले किंसर्वयदेकान्येभ्य एव दा ॥

एभ्यः काले वर्त्तमानेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो दाप्रत्ययो भवति । कस्मिन्
काले कदा । एवं सर्वदा, यदा, एकदा, अन्यदा । काल इति किम् ?
सर्वत्र देशे ॥

३२२ । इदमो ह्यधुनादानीम् ॥

काले वर्त्तमानादिदमः सप्तम्यन्ताद् हि, अधुना, दानीम्, इत्येते
प्रत्यया भवन्ति । अस्मिन् काले एतर्हि, अधुना, इदानीम् ॥

३२३ । दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥

काले वर्त्तमानात्तदः सप्तम्यन्ताद् दादानीमौ प्रत्ययौ स्मृतौ ।
तस्मिन् काले तदा, तदानीम् ॥

३२४ । सद्यआद्या निपात्यन्ते ॥

समानेऽहनि सद्यः । समानस्य समावां यश्च परविधिः । परस्मि-
न्नि—परेष्वि, परादेशेष्वि । अस्मिन्नहनि—अद्य, इदमोऽज्ञातो च

अ परविधिः । परस्, परागि,—पूर्वपूर्वतरयोः पर इदारी च । अस्मिन्
संबतसरे—प्रेषमः,—इदमः—समसिण् । पूर्वस्मिन्नइनि,—पूर्वेद्युः,—
पूर्वादिरेद्युस्, एवमपरेद्युः । अधरेद्युः, उत्तरेद्युः, अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः,
इतरेद्युः, इमयेद्युः, उभयावुद्युश्च । किमन्ययत्तद्भयोऽनद्यतनवृत्तिभ्यो-
र्हिर्वा । कस्मिन् काले कर्हि, कदा । अन्यर्हि, अन्यदा । यर्हि, यदा ।
तर्हि, तदा, अद्यतनेऽपि । एवं पुरस्तादादयोऽप्यनुसर्त्तव्याः ॥

३२५ । प्रकारवचने तु था ॥

सर्वनाम्नोऽद्वयादेः प्रकारवचने तु था प्रत्ययो भवति । सामान्यस्य
मेवकः प्रकारः । सर्वेण प्रकारेण—सर्वथा । एवं यथा, तथा अभ्यया ।
वाक्यार्थवशेन सर्वविभक्तिभ्यो ज्ञेयः । था इति बहुवचनं वा । तेन—
संख्यायाः प्रकारे था—एकधा, द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा, सप्तधा ।
द्विभिर्भां धमुण् पधा च—द्वैधम्, द्वेधा, त्रैधम्, त्रेधा । एकास्त्रयमुण्
वा—एकत्रयम् । एकधा ॥

३२६ । इदमकिम्भ्यां थमुः कार्यः ॥

इदम किम्भ्यां प्रकारवचने थमुः कार्यः । अनेन प्रकारेण—इत्थम् ।
केन प्रकारेण—कथम् ॥

३२७ । आख्याताच्च तमादयः ॥

नास्त्र आख्याताच्च तमादयः प्रत्यया निपात्यन्ते । आख्यातं क्रियाप्र-
वाचम् । आख्यतरः, आख्यतमः, प्रकृष्ट अख्य उच्यते निपातनस्येष्टविष-
यत्वात् । तथा पञ्चतितराम्, पञ्चतितमाम्, किन्तराम्, किन्तमाम्,
पूर्वाद्धेतराम् पूर्वाद्धेतमाम्, उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् ॥

३२८ । आख्यातकिमेकारान्तादयरेभ्यः क्रियागुणप्रकर्षवृत्तिभ्य एव
तराम् तमाम् ॥

३२९ । तथा गुणादिष्ठयन्सु वा ॥ पठिष्ठः, पटीयान् । पठुतरः,
पठुतमः ॥

३३० । प्रकर्षे रूपः ॥ प्रकृष्टं पचति पचतिरूपम् । प्रकृष्टो वैयाकरणः वैयाकरणरूपः ॥

३३१ । ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयः ॥ पटुकल्पः, पटुदेश्यः, पटुदेशीयः, पचतिकल्पम्, पचतिदेश्यम्, पचतिदेशीयम् ॥

३३२ । कुरिस्तवृत्तेर्नास्ति एव पाशः ॥ कुरिस्तो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः ॥

३३३ । भूतपूर्ववृत्तेर्भरट् ॥ भूतपूर्व आत्म्यः आत्म्यचरः, आत्म्यचरी ॥

३३४ । षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽभिधेये कल्प्यञ्च ॥ देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः देवदत्तरूप्यः, देवदत्तचरः ॥

३३५ । बहुत्वपार्याकारकाच्चम् वा मङ्गले गम्यमाने ॥ बहु देहि, बहुशो देहि । एवं प्रभूतं देहि, प्रभूतशो देहि । अरुशो देहि, स्तोक्रशो देहि ॥

३३६ । संख्यैकार्याभ्यां वीप्सायाम् ॥ द्वौ द्वौ देहि, द्विशो देहि । एवं कार्षापणशो देहि । कुडवशः, पादशः ॥

३३७ । कतिगणवन्तूनां संख्यावत् ॥ कतिशः, गणशः, तावच्छः ॥

३३८ । वारस्य संख्यायाः कृत्वत् ॥ पञ्च वारान् भुङ्क्ते, पञ्च कृत्वः, कतिकृत्वः, गणकृत्वः, तावत्कृत्वः, शतवारान् भुङ्क्ते, वाराणां वा शतं भुङ्क्ते, शतकृत्वः ॥

३३९ । बहोरविप्रकर्षे धा च ॥ बहून् वारान् भुङ्क्ते विषसस्य, बहुधा, बहुकृत्वः ॥

३४० । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच ॥ द्वौ वारौ भुङ्क्ते—द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ॥

३४१ । प्रस्तुतवृत्तेर्मयट् ॥ अन्नं प्रस्तुतम्—अन्नमयम् । एवं यवागूमयी ॥

३४२ । प्रकृतेर्विकारिऽवयवे वाभक्षाच्छादनयोः ॥ अभ्यमयम्, भक्षमयम्, सुवर्णमयम् ॥ भक्षाच्छादनयोस्तु—मौद्रः सूपः । कापांसमाच्छादनम्, मयटाऽण् न बाध्यते ॥

३४३ । एकस्वरान्नित्यम् ॥ बाङ्मयम्, त्वङ्मयम्, मृगमयम् ॥ ॥

३४४ । अभूततद्भावे कृन्वस्तिषु विकाराच्चिन्वः ॥ अशुक्लं शुक्लं करोति—शुक्लीकरोति । अशुक्लः शुक्लमभवति—शुक्लीभवति । शुक्ली-
स्यात् ॥

३४५ । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजोभ्यः कृतसजोयेभ्य एवायं चिचिः । निपातनस्येष्टविषयत्वात् । अन्नहरहः करोति—अन्नकरोतीत्यादि ॥

३४६ । अमिध्यातौ सम्पद्यतौ च सातिर्वा ॥ वर्षास्तु जवणमुदकं सम्पद्यते—उदकसात्सम्पद्यते । उदकसात्करोति । उदकसाज्भवति । उदकसात्स्यात् ॥

३४७ । स्वाम्यर्थादायत्ते ॥ राजायत्तं करोति—राजसात्करोति । राजसज्भवति । राजसात्स्यात्, राजसात्सम्पद्यते ॥

३४८ । देवे प्रा च ॥ देवाय देयं करोति—देवप्रा करोति । देवप्रा भवति । देवप्रा स्यात् । देवप्रा सम्पद्यते । एवमभ्येऽपि ॥

३४९ । अव्यक्तानुकरणाद्नेकस्वराद्वनितौ डाच् ॥ अपटपटत्-
करोति—पटपटाकरोति । पटपटाभवति । पटपटासम्पद्यते । पटपटा-
स्यात् ॥

३५० । द्वितीयतृतीयशम्बबीजेभ्यः कृषिविषये करोतौ ॥ द्वितीया-
करोति । तृतीयाकरोति । शम्बाकरोति । बीजाकरोति ॥

३५१ । संख्यादेश्गुणात् ॥ द्विगुणा करोति । त्रिगुणा करोति
केचम् ॥

३५२ । समयान् यापनायाम् ॥ समयकाकरोति ॥ ॥

३५३ । सपत्रनिष्पन्नाभ्यामतिव्यथने ॥ सपत्राकरोति । निष्पन्ना-
करोति मृगम् ॥

३५४ । निष्कुजाग्निकोषणे ॥ निष्कुजाकरोति दाडिमम् ॥ ॥

३५५ । प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये ॥ प्रियाकरोति । सुखाकरोति ॥ ॥

३५६ । दुःखात्प्रातिकूल्ये ॥ दुःखाकरोति ॥ ॥

३५७ । शूलापाने ॥ शूलेपयति-मांसम्—शूलाकरोति ॥ ॥

३५८ । सत्यादशपथे ॥ सत्याकरोति वणिग्भाण्डम् ॥ ॥

३५९ । मद्रमद्राभ्यां वपने ॥ मद्राकरोति, भद्राकरोति ॥ ॥

३६० । समासान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता ॥

समासान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता निपात्यते । अत्र-
त्ययो षाऽन्तो वा येषामिति विग्रहः । अवयवावयवोऽपि समासस्या-
वयवः, तेनोपराजम्, अद्यात्मम्-अव्ययीभावाद् विभक्तीनामम् । द्विपुरी,
त्रिपुरी—द्विगोर्नदादित्वादी । स्रक्त्वचिनी,—द्वन्द्वनिम्बितरोगेभ्य इतीन् ।
एवमग्येऽपि ॥

प्रणम्य रुद्रस्य हरेर्मवान्या वायया गणेशस्य च पादपद्मम् । तनोति
रक्षेभ्वरचक्रवर्ती राजादिवृत्तिं पठतां हिताय ॥

३६१ । राजञ् अहन् सखि ॥ १ ॥ प्रागुक्तो विधिस्तत्पुरुष एव
वक्ष्यति । एते तत्पुरुषे राजादयो भवन्ति । राजादिस्त्वाददन्तता
स्यादित्यर्थः । महाराजः । परमाहः । ब्रह्महः । विबुधसङ्घः । तत्पुरुष
इति किम् ? शोमनराजा मगधः । दीर्घाहो निदाघः । वायुसङ्घा
राजा ॥

३६२ । गौरतस्त्रितामिधेये ॥ २ ॥ तस्त्रितामिधेयं वर्जयित्वा तत्पुरुषे
गौ राजादिर्भवति । राजगवः । परमगवः ॥ अतस्त्रितामिधेय इति
किम् ? पञ्चगुः । अभ्यञ्च चित्रगुः ॥

३६३ । उरःप्रधानार्थम् ॥ ३ ॥ प्रधानार्थं उरःशब्दो राजादिर्भवति ।
अश्वोरसम् । हस्त्युरसम् । अभ्यानां हस्तिनां च प्रधानमित्यर्थः ।
प्रधानार्थमिति किम् ? अश्वोरः, अभ्यानां वक्ष इत्यर्थः ॥

३६४ । अनस् अमृन् अयस् सरस् जातिर्सङ्घयोः ॥ ४ ॥ जातो
संघायां च एते चत्वारो राजादयो भवन्ति । उपगतमनः—उपानसम्
जातिः । महानसम् संघा । अमृताश्मः जातिः । कुशाश्मः संघा ।
पिण्डाशयसम् जातिः । जोहितायसम् संघा । मयूकसरसम् जातिः ।
जलसरसम् संघा । अनयोरेति किम् ? बृहदन् इत्यादि ॥

३६५ । ग्रामकौटाभ्यां तक्षन् ॥ ५ ॥ ग्राम्यां तद्वा राजादिर्भवति ।
ग्रामतक्षः, कौटतक्षः । आभ्यामिति किम् ? राजतद्वा ।

३६६ । अतेः श्वन् ॥ ६ ॥ अतिपूर्वः श्वा राजादिर्भवति । अतिश्वो
वराहः, वेगवानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः, सुस्वामिभक्त इत्यर्थः ।
अतिश्वी सेवा, निकृष्टेत्यर्थः ॥

३६७ । उपमानादप्राणिनि ॥ ७ ॥ अप्राणिष्विषय उपमानं यः, स
राजादिर्भवति । आकर्षः श्वेव—आकर्षश्वः । फलकः श्वेव, फलकश्वः ।
अप्राणिनीति किम् ? व्याघ्रः श्वेव, व्याघ्रश्वा ॥

३६८ । मृगपूर्वोत्तरेभ्यश्च सकृथि ॥ ८ ॥ एभ्य उपमानाच्च सकृथि
राजादिर्भवति । मृगसकृथम् । पूर्वसकृथम् । उत्तरसकृथम् । फल-
कसकृथम् ॥

३६९ । अतद्धितार्थे द्विगोर्नौः ॥ ९ ॥ तद्धितार्थं वर्जयित्वोत्तरपदे
समाहारे च द्विगोः सञ्चन्धिनी नौ राजादिर्भवति । द्विनाव धनम् ।
पञ्चनावं धनम् । अतद्धितार्थे इति किम् ? पञ्चनौः । द्विगोरिति किम् ?
परमनौः ।

३७० । अर्धाच्च ॥ १० ॥ अर्धशब्दाच्च पराशौ राजादिर्भवति ।
अर्धनावम् । लिङ्गस्य लोकाभयत्वात्पुंसकत्वमेव ॥

३७१ । वा स्तारी ॥ ११ ॥ अर्धात्परा अतद्धितार्थे द्विगोःस्तारी
राजादिर्भवति वा । अर्धस्तारम्, अर्धस्तारी । अद्विधानबलाच्च स्त्रीत्वम् ।
द्विस्तारधनम्, द्विस्तारी । अतद्धितार्थे द्विगोः स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तेर्नास्ति
आवृत्तिः । पञ्चमिः स्तरीरमिः क्रीतः—पञ्चस्तारः ॥

३७२ । द्वित्रिभ्यामञलिः ॥ १२ ॥ आभ्यां परोऽञ्जलिशब्दो राजा-
दिर्भवति वा । द्व्यञ्जलम्, द्व्यञ्जलि, त्र्यञ्जलम्, त्र्यञ्जलि, द्व्यञ्जलप्रियः,
द्व्यञ्जलिप्रियः । त्र्यञ्जलप्रियः, त्र्यञ्जलिप्रियः । उत्तरपदेऽतद्धितार्थे
नेचञ्जल्यभ्ये । अतद्धितार्थे द्विगोरिति किम् ? द्व्यञ्जलिः, त्र्य-
ञ्जलिः ॥

३७३ । जनपदाद् ब्रह्मन् ॥ १३ ॥ जनपदवाचकाद्ब्रह्मात्परो ब्रह्मच

राजादिर्भवति । अस्मिन्नु ब्रह्मा—अस्मिन्ब्रह्मः । वा न वर्त्तते परत्र
बाब्रह्मणात् ॥

३७४ । कुमहङ्ग्यां वा ॥ १४ ॥ आभ्यां ब्रह्मन् राजादिर्भवति वा ।
कुत्तिसतो ब्रह्मा—कुब्रह्मः, कुब्रह्मा । महाब्रह्मः महाब्रह्मा । आभ्यामिति
किम् ? परमब्रह्मा ॥

३७५ । उक्तेषु स्त्रीत्वसम्भवे नदादौ द्रष्टव्याः ॥ १५ ॥ एतेऽप्रत्य-
यभक्ताः स्त्रियां वर्त्तन्ते चेच्छरा नदादौ द्रष्टव्याः, ईप्रत्ययान्ता भवन्ती-
त्यर्थः । यथा राजानमतिक्रान्ता—अतिराजी । इत्यादि । सम्भव इति
किम् ? अर्धनाभम्, अर्धस्त्रारम् ॥

३७६ । संख्याव्ययाद्यङ्गुलिः ॥ १६ ॥ संख्याव्ययावादी यद्वेति
विग्रहः । संख्याव्ययाङ्गुलिशब्दो राजादिर्भवति ॥ द्वयोरङ्गवयोः समा-
हारः—द्वयङ्गुजम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वयङ्गुजं दारु । तद्विता-
मिधेये द्विगुरयम् । तेन तमादिविहिताः प्रमाणे द्वयसद्वृत्तमात्र-
प्रत्यया न भवन्त्युक्तार्थत्वात् । यथा अङ्गुलिः प्रमाणमस्य अङ्गुलि-
द्वयसम् । अङ्गुलिद्वयम् । अङ्गुलिमात्रम् । अव्ययादि—निष्कृष्टम् ॥

३७७ । अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्यवर्षादीर्घादिश्च राज्ञिः ॥ १७ ॥
एतेभ्यः संख्याव्ययादिभ्यश्च राज्ञिशब्दो राजादिर्भवति । अहोरात्रः ।
अर्धरात्रः । पूर्वरात्रः । अपररात्रः । एकदेशे वर्त्तमानस्य पूर्वादिशब्द-
स्यैकदेशत्वात्कर्मधारयः । अग्न्यन्त पूर्वरात्रिः—अतिक्रान्ता रात्रि-
त्यर्थः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । वर्षारात्रः । दीर्घरात्रः । संख्या-
व्ययादिश्च, त्रिरात्रम्, त्रिरात्रम् । एतदोऽहोऽति नलोपां न दृश्यते ।
पूर्वाह्ण इत्यादि । संख्याताद्वा—संख्याताहः । संख्याताहः । समाहार-
द्विगौ न लोपः—द्वयहः, त्रयहः ॥

३७८ । प्रागुक्तो विधित्वापुदव एव ॥ १८ ॥ राजाहङ्गु सङ्गीत्या-
दिर्यो विधिः स तत्पुदव एव राजादिर्भवतीति वेदितव्यः । तेन बहु-
व्रीह्यादौ न भवतीत्यर्थः । इन्द्रः सखा यस्य—इन्द्रसखा । उपसखि ।
राजाहङ्गुजावः । इत्यादि ॥

३७६ । पथ्यपुष्टः ॥ १६ ॥ एते समासमात्रे राजादयो भवन्ति ।
स्थूलभासो पथ्यध्वेति—स्थूलपथः । विमला भापो यत्र—विमलाप-
सरः । लजाटं पूरिष—लजाटपूरम् ॥

३८० । धुरनक्षत्रम् ॥ २० ॥ अक्ष सम्बन्धिनीं धुरं वर्जयित्वा धुर-
शब्दो राजादिर्भवति । राजधुरा । महाधुरा । अनक्षस्येति किम् ?
अक्षधुरः, दृढधुरक्षः ॥

३८१ । श्रुत् ॥ २१ ॥ समासमात्रं श्रुक्शब्दो राजादिर्भवति ।
अर्धर्चः, सप्तर्चः ॥

३८२ । नञ्बद्धादिभ्य माणवकचरणयोः ॥ २२ ॥ चकारः समुच्चयमात्रे ।
नञ्बद्धादिभ्यः श्रुक्शब्दो राजादिर्भवति । माणवकचरणयोः । अनुचो
माणवकः । बहुवृच्चभरणः । अनयोरिति किम् ? अनृकं साम, बहु-
वृकं सुकम् । शेषाद्वेति कप्रत्ययः ॥

३८३ । प्रत्ययवेभ्यः सामलोमनी ॥ २३ ॥ प्रति अनु अव एभ्यः
सामलोमनी राजादी भवतः । प्रतिसामम्, प्रतिलोमम्, । अनुसा-
मम्, अनुलोमम् । अवसामम्, अवलोमम् । प्रतिगतं साम इत्यादि
वाक्यम् ॥

३८४ । अञ्चक्षुरक्षि ॥ २४ ॥ अञ्चक्षुर्विषये वर्त्तमानम् अक्षि राजादि-
र्भवति । लवणमक्षीव—लवणाक्षः । गवाक्षः । अञ्चक्षुरिति किम् ?
ब्राह्मणाक्षि ॥

३८५ । ब्रह्महस्तिराजपथवेभ्यो वर्चस् ॥ २५ ॥ एभ्यो वर्चो राजादि-
र्भवति । वर्चो दीप्तिः—ब्रह्मणो वर्चः—ब्रह्मवर्चसम्, हस्तिवर्चसम्,
राजवर्चसम्, पथवर्चसम् । एभ्य इति किम् ? देववर्चः ॥

३८६ । अन्धसप्तमवेभ्यस्तमस् ॥ २६ ॥ एभ्यस्तमो राजादिर्भवति ।
अन्धं करोतीति—अन्धम् । अन्धं च तमध्वेति—अन्धतमसम् ।
सप्ततं तमः—सप्ततमसम् । अवक्षीयं तमः—अवक्षतमसम् । एभ्य इति
किम् ? महातमः ॥

३८७ । अवलोऽवसीवस् ॥ २७ ॥ अवस इत्यस्यात्परम् अवसीयो

राजादिर्भवति । शोभनमवसीयः, श्वोऽवसीयसं कल्याणमिति ॥

३८८ । निशाञ्च श्रेयस् ॥ २८ ॥ चकारः श्वसोऽनुकर्षणार्थः ।
निसः श्वसञ्च परं श्रेयो राजादिर्भवति । निःश्वेयसम् । श्वःश्वेयसम् ।
कल्याणमित्यर्थः ॥

३८९ । अन्ववतमेभ्यो रहस ॥ २९ ॥ एभ्यो रहो राजादिर्भवति ।
अनुरहसम् । अवरहसम् । नसरहसम् ॥

३९० । प्रतेकरस् आधारश्चेत् ॥ ३० ॥ यथाधारः स्यात् तदा प्रतेः
पर ढरस् शब्दो राजादिर्भवति । ढरसि वर्त्तते—प्रत्युरसम् । ढरसी-
त्यर्थः । आधार इति किम् ? प्रत्युरः ॥

३९१ । अनुगवमायामवति ॥ ३१ ॥ आयामो दैर्घ्यम् । अनुगवम्
अप्रत्ययान्तं निपात्यते दैर्घ्यं चेत् । गवामनुयातं शकटम्—अनुगवम् ।
आयामवतीति किम् ? गवां पश्चात्—अनुगु । पश्चादर्थेऽप्ययीभावः ॥

३९२ । उपसर्गादध्वन् ॥ ३२ ॥ प्रादेः परोऽध्वन्शब्दो राजादि-
र्भवति । प्रगतोऽध्वानन्—प्राध्वो दधः । अत्यध्वं शकटम् । उपसर्ग-
प्रद्वयं सुखार्थं प्रादेरिति सिद्धत्वात् ॥

३९३ । उदकपाण्डुकृष्टेभ्यो भूमिः ॥ ३३ ॥ एभ्यो भूमी राजादि-
र्भवति । उदीची भूमिर्यज्ञ—उदग्भूमः, एवं पाण्डुभूमः, कृष्टभूमो
देशः ॥

३९४ । संख्याया नदी गोदावर्यौ च ॥ ३४ ॥ एकादयः संख्या ।
अस्याः परा नदी गोदावरी भूमिञ्च राजादयो भवन्ति । पञ्चनदम्—
पञ्चगोदावरम् । नदीवाचकानां समाहारे अव्ययीभावो दृश्यते । द्वे
भूमी यस्य—द्विभूमः प्रासादः ॥

३९५ । उक्तेषु स्त्रीत्वसम्भवे स्त्रियामादा ॥ ३५ ॥ उक्तेषु एनृष्यप-
पुर इत्यादिष्वत्प्रत्ययान्ते स्त्रीत्वसम्भवे सति स्त्रियामादा भवतीत्यर्थः ।
स्थूलः पश्या यस्याः सा स्थूलपया नगरी । स्त्रीत्वसम्भवे इति किम् ?
उल्लाटे पुरम् ॥

३९६ । समाहारश्च भवर्गदशहातः ॥ ३६ ॥ समाहारश्च भवसमास-

स्वाश्वशर्गान्तवान्तवान्तवान्ता राजादयो भवन्ति । वाक्त्वचम्,
ग्रीवम् । दर्काराश्व—समिद्धशस्त्रम् । वाश्व—वागद्विषम् । हान्त—
पीठच्छ्लोपानहम् । समाहारद्वन्द्वस्यादिति किम् ? रक्तत्वचौ ॥

३६७ । इतोऽव्ययीभावः ॥ ३७ ॥ इतः परो बहुव्रीहेः प्राग्यो-
विधिः स राजादयो वक्ष्यन्ते । तेऽव्ययीभावसंवासे भवन्तीत्यधि-
क्रियते ॥

३६८ । शरद्विषाश्वअयस्चेतस्मनस्उपानहद्विदः संवायाम्
॥ ३८ ॥ एतेऽव्ययीभावसमासान्ताः संवायां राजादयो भवन्ति । शरदः
समीपम्—उपशरदम् । उपविषाश्वम्, उपायसम्, उवचेतसम्,
उपमनसम्, उपोपानहम्, उपविदम् ॥

३६९ । हिमवन्तु द्विधा ॥ ३९ ॥ एतौ राजादौ भवतः, उपहिमव-
तम्, उपद्विषम् ॥

४०० । जनङ्वाहविश्वस्वार्थदुतदु ॥ ४० ॥ अव्ययीभाव-
समास एते राजादयो भवन्ति । उपानकुहम्, उपविशम्, उपस्वतुरम्,
उपवदम्, उपतदम् ॥

४०१ । जरा जरश्च ॥ ४१ ॥ जराशब्दो राजादिर्भवति निर्दिष्टस्य
जराशब्दस्य जरसादेशश्च । उपजरसम् ॥

४०२ । प्रतिसमनुभ्योऽक्षि ॥ ४२ ॥ पभ्योऽक्षिशब्दो राजादि-
र्भवति । प्रत्यक्षम्, समक्षम्, अन्यक्षम् ॥

४०३ । उपश्वन्न ॥ ४३ ॥ उपादेव श्वन्नशब्दो राजादिर्भवति, नाश्व-
स्मादिति । उपशुनम् । नियमः किम् ? अधिश्व ॥

४०४ । सहजस ॥ ४४ ॥ सहोत्परो रजसशब्दो राजादिर्भवति ।
सरजसमभ्यवहरति । साकल्येऽव्ययीभावः ॥

४०५ । अकन्तः ॥ ४५ ॥ अकन्तशब्दो राजादिर्भवति । अप्यात्मम् ।
उपराजम् ॥

४०६ । नपुंसकं वा ॥ ४६ ॥ नपुंसकलिङ्गमनन्तं राजादिर्भवति
वा । उपकर्मम्, उपकर्मम् ॥

४०७ । धुडस्तः ॥ ४७ ॥ नपुंसकमिति न वर्त्तते । अधिकारद्वेष्ट-
विषयत्वात् । धुडस्तशब्दो राजादिर्भवति वा । उपसमिधम्, उपस-
मित्, उपदृशदम्, उपदृशत् ॥

४०८ । गिरि नदी पौर्णमासी प्राग्रहायणी ॥ ४८ ॥ एते क्तवारो
राजादयो भवन्ति वा । उपगिरम्, उपगिरि, उपनदम्, उपनदि,
उपपौर्णमासम्, उपपौर्णमासि, उपप्राग्रहायणम्, उपप्राग्रहायणि ॥

४०९ । इतो बहुव्रीहिः ॥ ४९ ॥ इतः परं च अदस्ता वक्ष्यन्ते ते
बहुव्रीहौ समासे भवन्तीत्यर्थः ॥

४१० । सकृद्यज्ञिणी स्वाङ्गे ॥ ५० ॥ एतौ स्वाङ्गे वर्त्तमानौ राजादौ
भवतः । दीर्घे सकृद्यस्य—दीर्घसकृद्यः । एवं विशाजाज्ञः ॥ स्वाङ्ग इति
किम् ? दीर्घसकृद्यः । स्थूलाक्षिरिधुः । अग्राणिस्थत्वादस्वाङ्गता ॥

४११ । दारुण्यङ्गुलिः ॥ ५१ ॥ दारुणि वर्त्तमानोऽङ्गुल्यन्तो बहु-
व्रीहौ राजादिर्भवति । द्वे अङ्गुली यस्य—अङ्गुलं दारु ॥

४१२ । द्वित्रिभ्यां मूर्धन ॥ ५२ ॥ आभ्यां मूर्धनशब्दो बहुव्रीहौ
राजादिर्भवति । द्वौ मूर्धानौ यस्य स द्विमूर्धः । एवं त्रिमूर्धः ॥

४१३ । उक्तेषु स्त्रीत्वसम्भवे नदादित्वाद्दी ॥ ५३ ॥ उक्तेषु सकृद्य-
ज्ञिणी स्वाङ्ग इत्यादिषु य अदस्तादृशेभ्यां नदादित्वाद् ईप्रत्ययो भवती-
त्यर्थः । दीर्घसकृधी, विशाजाज्ञीत्यादि ॥

४१४ । पुरणीप्रमाद्यौ ॥ ५४ ॥ पुरणप्रत्ययाभ्यां स्त्री पुरणी । पुर-
णीप्रमाद्यौशब्दौ राजादौ भवतः । सा चेद्वहुव्रीहितस्यामेव पुरण्याम-
न्यपदार्थत्वे न वर्त्तते । तदेतन्मुख्यपुरणीप्रहणात् । कल्याणीपञ्चमा,
राजवः । मुख्यपुरणीति किम् ? कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । स्त्रीप्रमाणाः
कुटुम्बिनः । प्रमाद्यशब्देनैव सिद्धे कप्रत्ययवाचनार्थोऽयम् । यथा कल्या-
णपञ्चमीकः पक्षः ॥

४१५ । अन्तर्बहिर्म्या लोमन् ॥ ५५ ॥ आभ्यां लोमन्शब्दो राजादि-
र्भवति । अन्तर्लोमः, बहिर्लोमः ॥

४१६ । नक्षत्राजेनृ ॥ ५६ ॥ नक्षत्रमभिध्यादि । नक्षत्राणां नक्षत्रा-
जेनृ

आत्परो नेतृशब्दो राजादिर्भवति । मृगनेत्रा, रात्रिः । पुण्यनेत्रा । नक्ष-
त्रादिति किम् ? देशदत्तनेत्रकः ॥

४१७ । नञ् सुव्युपत्रिभ्यश्चात्वारः ॥ ५७ ॥ एभ्यश्चात्वारः शब्दो रा-
त्रादिर्भवति । अचतुरः, सुचतुरः, विचतुरः, उपचतुरः, त्रिचतुरः ।
एभ्य इति किम् ? पञ्चचत्वारः ॥

४१८ । संज्ञायां नाभिः ॥ ५८ ॥ बहुव्रीहौ नाभी राजादिर्भवति
संज्ञायां गम्यमानायाम् । पञ्चनाभः, वज्रनाभः । संज्ञायामिति किम् ?
पञ्चनाभिः ॥

४१९ । नञ् सुदुर्भ्यः सकृथि वा ॥ ५९ ॥ एभ्यः सकृथि राजादि-
र्भवति वा । असकृथः, असकृथिः, सुसकृथः, सुसकृथिः, दुःसकृथः,
दुःसकृथिः ॥

४२० । संख्याया अर्धहोऽन्त्यस्वरादिलोपश्च ॥ पञ्चयाः, उपदशाः ॥

४२१ । न किमः क्षेपे ॥ किं राजा ॥

४२२ । स्वस्तिभ्यां पूजायां प्राग् बहुव्रीहेः ॥ सुराजा, भस्तिराजा ॥

४२३ । नञ्स्तत्पुरुषे ॥ अराजा, असञ्जा ॥

४२४ । पथे वा ॥ अपथम्, अपथाः ॥

४२५ । घेन्वनङ्गहादयश्च ॥ घेन्वनङ्गहो, ऋग्यजुषम् ॥

इति रत्नेश्वरचक्रवर्त्तिविरचित राजादिवृत्तिः समाप्ता ॥

राजादिराकृतिगणोऽयम् ॥

४२६ । डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥

डानुबन्धे प्रत्यये परेऽन्त्यस्वरादेरवयवस्य लोपो भवति । अन्त्यारि-
शतः पूषः—अन्त्यारिः । एषं पञ्चाशः । सरसिजम् जलजम् । सप्त-
मीपञ्चम्यन्ते जनेर्धः ॥

४२७ । तोर्विशतेरपि ॥

हानुबन्धे प्रत्यये परे विंशतेरपि तेलोपो भवति । विंशतेः पूरकः—
विंशः ॥

४२८ । इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥

इवर्णावर्णयोर्लोपां भवति तद्धिते स्वरे ये च प्रत्यये परतः । आश्रेयः,
प्रौद्येयः, दाक्षिः, प्लाक्षिः, गाङ्गेयः, गार्ग्यः, तुल्यः । पुनर्लोपप्रवृत्त्यादव्यय-
नामन्त्यस्वरादेर्जोपो लक्ष्यतः । सायंप्रातर्भक्षः—सायंप्रातिकः । पौनः—
पुनिकः, बाह्यामित्यादयः ॥

४२९ । नस्तु कचित् ॥

नकारस्य लोपो भवति कचिल्लक्ष्यानुसंधात् तद्धिते स्वरे परे ।
औदुजोमिः, आग्निशर्मिः । द्वे अहनी समाहृते—द्वचहः, त्रचहः ॥

४३० । उवर्णस्त्वोत्वमापाद्यः ॥

उवर्णस्त्वोत्वमापादनीयः तद्धिते स्वरे ये च प्रत्यये परतः । औप-
गवः, वास्रव्यः ॥

४३१ । एयेऽकट्वास्तु लुप्यते ॥

उवर्णस्तु लुप्यते परे प्रत्यये परे, न तु कट्वास्तु । कामवडलेयः,
माद्रवाहेयः । अकट्वा इति किम् ? काट्वावेया नागाः ॥

४३२ । काय्याववावादेशावोकारौकारयोरपि ॥

ओकारौकारयोः स्थानेऽवावावादेशौ काय्यौ तद्धिते स्वरे ये च प्रत्यये
परे । औपगवः, गद्यम्, नाव्यम् ॥

४३३ । वृद्धिरादौ सणे ॥

स्वराणां मध्ये आदौ स्वरस्य वृद्धिमभवति सणकारानुबन्धे तद्धिते
प्रत्यये परे । शैवः, औपगवः, कार्पण्यम् । कयं वासिष्ठः ? आश्विन्या-
कारप्रवृत्तेषात् । कचिदधिकारादुत्तरपदस्यापि लक्ष्यतः । अथयवावत्-
नाम्—पूर्ववार्तिकम्, अपरद्वैतम् । सर्वैकदेशे द्वैतमैकदेशे वृद्धिमन्तो

सुसर्वादिभ्यो जनपदस्य च । सुपाञ्चालिकः, सर्वपाञ्चालिकः, अर्धपाञ्चालिकः । ऋचिबुभयपदस्यापि—सौभाग्यम्, सौहार्दम् । सन्तुप्रधानाः सिन्धवः, तत्रभवः—साक्तु सैन्धवः । एषमन्येऽप्यनुसर्तव्याः ॥

४३४ । न खोः पदाद्योर्वृद्धिरागमः ॥

इह प्रतिषेधो विधिश्च गम्यते । आदिशब्दः समीपवचनः । पदस्याद्योर्बकारवकारयोः समीपे वृद्धिर्न भवति, तयोश्चादौ वृद्धिरागमो भवति, सप्तकारानुबन्धे तद्धिते । स्थानेऽन्तरतम इति न्यायाद् यकारस्यैकारो वकारस्यौकारः । व्यसने भवः—वैयसनः । व्युदयस्यापत्यम्—वैयुदयः । स्वभ्रस्यापत्यम्—सौवश्विः । व्याकरणं वेत्यधीते वा वैया करणः । खोः समीप इति किम् ? दाध्यश्विः, माध्यश्विः । तस्मिन्निष्ठो वृद्धिरागमो न स्यात् । पुनर्वृद्धिप्रद्वयं वर्धनाद्वृद्धिरिति ज्ञापनार्थम् । ऋचिदधिकाराद् द्वारादीनां चापदाद्योरपि वृद्धिप्रतिषेधो वृद्धिरागमश्च । द्वारे नियुक्तोऽशौक्यारिकः । द्वार, द्वारपाल, स्वर, व्यल्कस, स्वस्ति, स्वर, स्वर्गमन, स्फ्यकृत, स्वादुमृदु, श्वन्, स्व एवमन्येऽप्यनुसर्तव्याः ।

इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ नास्ति चतुष्टये तद्धितपादः समाप्तः ॥

अथाख्यातप्रकरणम् ।

१ । अथ परस्मैपदानि ॥

अथानन्तराणि त्यादीनि स्यामहि पर्य्यम्तानि परस्मैपदसंज्ञकानि भवन्ति । “नब पराण्यात्मने” इत्युक्तिबाधया पूर्वार्थाणि नवैव वक्ष्यन्तानि सर्वासां विभक्तीनामिति । अर्थस्य विभज्जनाद्विभक्तय इति । ति, तस्, भ्रमि । सि, यस्, य । मि, बस्, मस् । एवं सर्वत्र । परस्मैपदप्रदेशाः—“शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्” इत्येवमादयः ॥

२ । नव पराण्यात्मने ॥

अथ पराणि नब नब वक्ष्यन्त्यात्मनेपदसंज्ञकानि भवन्ति । पदानि ।

गम्यते । ते, आते, अन्ते । से, आथे, ध्वे । ए, वहे, महे । एवं सर्वत्र ।
प्रात्मनैपदप्रदेशः—“आत्मनेपदानि भावकर्मणोः” इत्येवमादयः ॥

३ । त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥

परस्मैपदानामात्मनेपदानां च त्रीणि त्रीणि कृत्त्वानि प्रथममध्यमो-
त्तमसंज्ञकानि भवन्ति यथासंख्यम् । ति, तस्, अन्ति इति प्रथमः ।
सि, यस्, य इति मध्यमः । मि, वस्, मस् इत्युत्तमः । ते, प्राते, ब्रान्ते
इति प्रथमः । से, आथे ध्वे इति मध्यमः । ए, वहे, महे इत्युत्तमः ।
एवं सर्वत्र । ांशाप्रदेशः—“नास्ति प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः” युष्मदि
मध्यमः” ‘अस्सद्युत्तमः’ इत्येवमादयः ॥

४ । युगपद्वचने परः पुरुषाणाम् ॥

युगपदेककाजार्थः । युगपद्वचनएकक्रियाकालामिच्छाने पुरुषाणां
मध्ये यः परः स भवति । स च त्वं चाहं च पञ्चामः । स च त्वं
आहं च पादम् । स च त्वं आहं च पद्यामः । वचनप्रत्ययम् ।
स च त्वं च पञ्चयः । त्वं आहं च पञ्चावः । युगपद्वचन इति किम् ।
स पचति, त्वं पचसि, अहमपाङ्गमिति भिन्नकालोक्तौ वयमपाङ्गमेति
माभूत् । वचनप्रहयां युगपद्विषये माभूत् । स पचति, त्वं पचसि,
अहं पचामि पचामीत्येवं प्राप्नोति । अत्रवृत्तौ पट्याथे वा प्राप्ते परि-
भाषेवम् ॥

५ । नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥

नाम्नि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवति । स पचति,
तौ पचतः, ते पचन्ति, स पचते, तौ पचते, ते पचन्ते । एवं पच्यते
घटः, पच्येते घटौ, पच्यन्ते घटाः । अप्रयुज्यमानेऽपि—पचति, पचतः,
पचन्ति । एवं सर्वत्र । प्रयुज्यमानप्रहयां किम् । घातुना युक्ते यथा
ह्यात् । तेन—देवदत्तेन हन्यसे त्वम्, मध्यम एव युष्मद्वयोगात् ॥

६ । युष्मादि मध्यमः ॥

युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषो भवति । त्वं पवसि, युष्मां पचयः, यूयं पचथ । अप्रयुज्यमानेऽपि—पचसि, पचयः, पचथ । एवं सर्वत्र । प्रयुज्यमानप्रक्षयं किम् ? त्वया पच्यते भोदनः ॥

७ । अस्मद्युत्तमः ॥

अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमः पुरुषो भवति । अहं पचामि, आवां पचावः, वयं पचामः । अप्रयुज्यमानेऽपि—पचामि, पचावः, पचामः । एवं सर्वत्र ।

अतः त्वं सम्पद्यते, अहमहं सम्पद्यते, त्वद्भवति, मद्भवतीति भवितव्यमेव—युष्मदस्सदोगौणात्वात् । त्वम्प्रदी तु शब्दमात्राभ्रकवात् । एहि मध्ये रथेन यास्यसि यातस्ते पितेति स्वविषय एव मध्यमोत्तमौ ॥

८ । अदाब् दाधौ दा ॥

दापद्वैपौ वर्जयित्वा दाधावित्येतौ दासंज्ञकौ भवतः । दीयते, धीयते । अदाविति किम् ? दायन्ते व्रीहयः, निदायन्ते माज्जनानि । पकारोऽयं गण्ये प्रतिषेधार्थ एव निर्दिश्यते ॥

९ । क्रियाभावो घातुः ॥

यः शब्दः क्रियां भावयति प्रतिपादयति स घातुसंज्ञो भवति । भवति । अस्ति, जुहोति, शीघ्रयति, सुनोति, तुहति, दण्डि, तनोति, क्रोधाति, क्षोरयति । क्रियत इति क्रिया साध्यमुच्यते, सा च पूर्वापर-भूतावयवैव । कथं तर्हि अस्ति, नश्यति, श्वेतते प्रासादः, संयुज्यते, समवेति, सत्ता नित्यता, अभावो नाशः । श्वेतसंयोगादपि गुणौ, समवायोऽप्यर्थात्तरम् ? । सत्यमिह हि साधनायत्तोदयं सर्वम् अत-स्तदधीनतया सिद्धमपि क्रियात्वेनावभासते क्रियाकारकदण्डवद्वृत्तेर्बुद्ध्य-वस्थानिवर्धनात् । तथा गतिवदनेकदेशे, विषयवयवेऽपि । अङ्कुरो जायत इति जग्म जाभूत् प्रादुर्भाव एव अथवा जाते—विशेषणोप-पद्यते, अतोऽङ्कुरस्य कर्तृत्वम् । तथा चोक्तम्—

“यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥”

धातुप्रदेशाः—“धातोश्च हेतौ” इत्येषमाद्यः ॥

१० । काले ॥

‘काल’ इति सप्तम्यन्तमनुकृतम् । ‘काल’ इत्यधिकृतं वेदितव्यम् ।
तेन साधने वर्त्तमानेऽतीते भविष्यति च न स्यात् । ग्रामं गतो गमि-
ष्यति चायं देवदत्तः, रामो वनमगच्छत्, बलिर्बुध्नो भवष्यति ।
वर्त्तमानादिभिः किम् ? धातोर्विशेषणं द्रव्यस्य वेति सम्बन्धेऽयमधि-
कारः । नित्यो व्यापि सम्प्रतिभूतभविष्यत्क्रिया योगादाकाशकल-
पको द्रव्यस्थो भिद्यते कालः ॥

११ । सम्प्रति वर्त्तमाना ॥

सम्प्रतिकाले वर्त्तमाना विभक्तिर्भवति । पचति, यजते । स्वसं-
वैष कालो विशिष्यते । सम्प्रतीति किम् ? तस्थु, स्थास्यन्ति गिरियः ॥

१२ । स्मेनानीते ॥

अशब्देन योगेऽतीते काले वर्त्तमाना विभक्तिर्भवति । दहति स्म
त्रिपुरं हरः, इति स्म जनः कथयति । अतीतविषयाणां बाधकोऽयम् ॥

१३ । परोक्षा ॥

अतीते काले परोक्षा विभक्तिर्भवति । अद्यान कंसं किञ्च बाधु-
देवः । कटे षके देवदत्तः ॥

१४ । भूतकरणवत्यश्च ॥

भूतकालः करणं तद्विद्यते यासामिति पारिशेष्याद् आस्तम्यद्यतनी
क्रियातिपक्षय एव रुद्धाः । एता भूतकरणवत्यस्तिष्ठो विभक्तयोऽतीते
काले भवन्ति । अकरोत्, अकार्षीत्, अकरिष्यत् ॥

१५ । भविष्यति भविष्यन्त्याशीःश्चस्तन्यः ॥

भविष्यति काले भविष्यत्याशीः श्वस्त्यस्तिष्ठां विभक्तयो भवन्ति ।
कटं करिष्यति, शक्रं वध्यात्, ओदनं भोक्ता ॥

१६ । तासां स्वसंज्ञाभिः कालविशेषः ॥

तासां वर्त्तमानादीनां स्वसंज्ञाभिः कालस्य विशेषो ज्ञेयः । तेन वर्त्त-
माने काले वर्त्तमानेति, वर्त्तत इति वर्त्तमानः प्रारम्भोऽपरिसमाप्तिः,
मासं न खादति, इह कुमारः क्रीडन्ति, तिष्ठन्ति पर्वताः, कदागतो-
ऽसि, एष आगच्छामि । कदागमिष्यसि, एष गच्छामि । परोक्षेऽ-
तीते काले परोक्षेति, अक्षायां परं परोक्षम्, इन्द्रियाणामविषय इत्यर्थः
कथं सुप्तेऽहं किं विललाप मत्तोऽहं किं विचचार, चित्तस्य विक्षे-
पात् । नाहं कलिङ्गं अगम इति गमनशेषमयात्प्रत्यक्षमप्यपह्नुते ।
परोक्षे लोकाविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनयोग्यत्वात्परोक्षस्याविवक्षायां ह्यस्त-
म्यपि—अयञ्जत्, इयाज । सतोऽपि चाविवक्षा, यथानुदश कन्येति ।

ह्यस्तनेऽतीते काले ह्यस्तनी, ह्योभवः कालो ह्यस्तनः । अथ ह्यो
बाभ्रुर्महीति व्यामिश्रे सन्निधानादद्यतनी । अद्यतनेऽतीते मात्रेऽ-
द्यतनी । अद्यभावोऽद्यतनः—आन्याय्याकुत्थानादा न्याय्याच्च संवेश-
नादहः । उभयतोऽर्द्धरात्रं वा लोकतः सिद्धम् । कथम् अमुन्नाशारसं
सकलां रात्रिं जागरितः राज्ञेरप्रभातत्वादद्यतनमिव कालं मन्वते ?
यो मुहुर्नमपि स्मृतः, सोऽनद्यतनं जानन् अमुन्नावसमित्याह । अगमाम
घोषान्, अराम पय इति ह्यस्तनस्याविवक्षैव ह्योऽगमाम घोषानिति
पदार्थह्यस्तने ह्यस्तनी, न वाक्यार्थ इति मतम् ।

क्रियातिपत्तावतीते काले क्रियातिपत्तिरिति । पक्षाग्नेद्वलप स्यत,
ओदनमपश्यत् । भविष्यति क्रियातिपत्तने भविष्यन्त्येष, ॥

भविष्यति काले भविष्यतीति भविष्यत्कालस्य भविष्यद्विशेषात् ।
अथ श्वो वा नमिष्यतीति श्वस्तनीमपि बाधते । आशीर्युक्ते भविष्यति
काले आशीः । अनागतस्येष्टार्थस्य कामेनाविष्करणमाशीः । अर्थाद्भ-
विष्यद्विशेषैव, यदस्या भविष्यद्विधानं तत् सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

शोभयः कातः स्वस्तनः, स चार्थाद्भविष्यन् यदस्या भविष्यद्विधानं
तत्सामान्यभविष्यत् प्रतिपत्त्यर्थम् । श्वो गमिष्यति मासेन गमिष्यतीति
एवसंस्कारात् । अर्थव्यर्थसंज्ञायाः प्रायोद्भूतित्वात् शङ्करः स्यादिति परि-
भाषेयम् ॥

१७ । प्रयोगतश्च ॥

प्रयुज्यत इति प्रयोगः । प्रयोगद्वयेः कातस्य विशेषो हेयः, अर्था-
त्पदाभ्तरसम्बन्धे । यावद्भुङ्क्ते ततो व्रजति, भविष्यत्ताव गम्यते ।
भविष्यतीति विवक्षायां तु यावच्छब्दस्या प्रयोग एव । अधीष्व माण-
वक, पुरा विद्योतते विद्युत् । क्षिप्रं कुरु कर्तं, पुरा गच्छसि ग्रामम् ।
वर्त्तमानसामीप्यस्य तद्प्रद्वयेन प्रद्वयम्, पुराशब्दाद्भविष्यद्वचने सति
तदा तस्य वर्त्तमानता वा । कदाकर्हिथंगे वर्त्तमानाभविष्यन्तीभ-
स्तम्बः—कदा भुङ्क्ते, कदा भोक्ष्यते, कदा भोक्ता, कर्हि भुङ्क्ते,
कर्हि भोक्ष्यते, कर्हि भोक्ता । भविष्यति परोक्षादयोऽपि—कदा बुभुजे,
कदा भुक्तः, कदा भुक्तवान् । तथा किमो विभक्तिद्वतरङ्गतामस्तस्य
प्रयोगे लिप्तायां गम्यमानायाम् भविष्यति सामान्ये—को भवतां
मिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा । कतरो भवतां, कतमो भवतां
मिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा । भूतविहिता अपि दृश्यन्ते—को
भवतां पाटलिपुत्रमगच्छत्, अगमदिति वा । तथा लिप्स्यमानात्
सिद्धावपि—यो भवतां मिक्षां ददाति दास्यति दाता वा, स स्वर्ग-
लोकं याति, यास्यति, याता वा । यो भवतां मिक्षामदात् स स्वर्ग-
लोकमगमदिति । एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ॥

१८ । पञ्चम्यनुमतौ ॥

कर्तुमिच्छतोऽनुष्ठानुमतिः, सा च वर्त्तमानभविष्यद्विषयेव । अनु-
मतौ वर्त्तमानास्ततोः पञ्चमी भवति । एवं कुरु, कर्तं कुरु, कृणु
क्षिप्रं, भज कर्मणम्, कुरु दयाम् ॥

१९। समर्थनाशिषोश्च ॥

परैरशक्यस्य वस्तुनोऽप्यवसायः सार्थमना, इष्टार्थस्याशंसनमाशोः । समर्थनाशिषोश्च वर्त्तमानाद्धातोः पञ्चमी भवति । पर्वतमप्युत्पाटयानि, समुद्रमपि शोषयाणि । कश्चिदाह—समुद्रः शोषयितुमशक्यः, स आह—समुद्रमपि शोषयाणोति समर्थयति मतस्य । आशिषि च—जीवतु भवान्, नम्रतु भवान्, अपि शिरसा पर्वतं मिन्यात्, अपि सिञ्चन्मू लसहस्रमिति विधौ सप्तमी, अपिशब्दोऽत्र सम्भावने प्रयोगतश्चेति सिद्धम् । नन्विष्टाशंसनमपि प्रार्थनमेव ? सत्यम्, अशीर्विमक्त्या णक्षिता पञ्चमी यथा स्यादिति वचनम् ॥

२०। विध्यादिषु सप्तमी च ॥

विध्यादिषु वर्त्तमानाद्धातोः सप्तमी भवति पञ्चमी च । विधिर-
ज्ञातवापनमेष । कटं कुर्यात्, कटं करोतु भवान् । यत्र प्रत्याख्याने
प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम् । इह भुञ्जीत, इह भुङ्क्तां भवान् । यत्र प्रत्या-
ख्याने कामचारस्तदामन्त्रणम् । इहासीत, इहास्तां भवान् । सत्कार-
पूर्वको व्यापारोऽप्येषणम् । माणवकमध्यापयेद्, अध्यापयतु भवान् ।
निरूपणा सम्प्रश्नः । किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीष, उत च्छन्दो-
ऽधीयीष, किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै, उत छन्दोऽध्ययै । यञ्चा
प्रार्थना । जमेय भिक्षाम्, वेहि मे भिक्षाम्, । प्रेष्यप्राप्तकालयोरपि सप्तमी
पञ्चमी च स्यादेवेति मतम् । प्रेषितस्त्वं ग्रामं गच्छेः, ग्रामं गच्छ ।
प्राप्तस्ते कालः कटकरणे—कटं कुर्यात् कटं करोतु भवान् । कथं
विद्महात्, निमन्त्रयेत्, आमन्त्रयेत्, अधीच्छेत्, संपृच्छेत्, प्रार्थयेत् ?
कृत्यरूपेषु विध्यादिषु तयोर्विधानात् । यदा तु प्रकृत्यर्थस्य न कर्त्तव्यता
तदा विवधातीत्यादयः सिद्धाः ॥

२१। क्रियासमभिहारे सर्वकालेषु मध्यमैक- वचनं पञ्चम्याः ॥

क्रियायाः सममिहारः पौनःपुन्यं भृशार्थो वा । क्रियासममिहारे
वर्त्तमानाद्धातोः सर्वक्रियाकालेषु मध्यमैकवचनं भवति पञ्चम्याः ।
लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति, लुनीतः, लुनन्ति । लुनामि, लुनीयः,
लुनीथ । लुनामि, लुनीवः, । लुनीमः । अलुनात्, लुविष्यति । अधो-
ध्वाधीष्व इत्येवायमधीते, अध्येत, अध्येष्ट्यते । सर्वक्रियाकालेष्विति
वचनानां संख्याविशेषो न गम्यत इत्यनुप्रयोगः । प्रत्यासत्तेस्तेनैव धातुना
कारकेणेति सुखार्थमेवेदम्, अन्यथा एवमसौ त्वरादान् यदन्यानि
प्रेरयन् क्रियां करोतीति विवक्षया सिध्यति । तथा लुनीत लुनीत
इत्येवायं यूयं लुनीथ । अधोध्वमधीध्वमित्येवायं यूयमधीध्वे । तथा
आप्प्रमट, मठमट, खट्टमट, स्थात्यपिधानमट इत्येवायमटतीत्यादयो
विवक्षाः ॥

२२ । मायोगेऽद्यतनी ॥

माशब्देन योगे धातोरद्यतनी भवति । मा कार्षीत्, मा भवाद्
पाक्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं, मा करिष्यतीति ? निरनुबन्धप्र-
श्नात् अनुबन्धमायोगे न स्यादिति केचित् । वर्त्तमानमविष्यद्विषयाणां
बाधकोऽयम् ॥

२३ । मास्मयोगे ह्यस्तनी च ॥

मास्मशब्देन योगे धातोर्ह्यस्तनी भवति, चकाराद्यतनी च । मा
स्म करोतु, मा स्म कार्षीत् । व्यस्तीऽपीकङ्कन्ति केचित्—स्म करोमः ।
पृथग्योगात् केवलमायोगे न स्यात् ॥

२४ । वर्त्तमाना ॥

ति, तस्, अन्ति; सि, यस्, य; मि, वस्, मस् । ते, आते,
अप्ते, से, आये, ध्वे; ए, बहे, महे । इमानि वचनानि वर्त्तमानसं-
कानि भवन्ति । वर्त्तमानप्रदेशाः—“सम्प्रति वर्त्तमाना” इत्येवमादयः ॥

२५ । सप्तमी ॥

यात्, याताम्, युस्; यास्, यातम्, यात; याम्, याव, याम ।
 ईत, ईयाताम्, ईरन्; ईथास्, ईयाथाम्, ईध्वम्; ईय, ईवहि, ईमहि ।
 इमानि वचनानि सप्तमीसंज्ञकानि भवन्ति । सप्तमीप्रदेशः—“विध्या-
 दिषु सप्तमी च” इत्येवमादयः ॥

२६ । पञ्चमी ॥

तु, ताम्, अन्तु; दि, तम्, त; आनि, प्राव, प्राम । ताम्,
 आताम्, अन्ताम्; स्व, प्राथाम्, ध्वम्; पे, प्रावहे, प्रामहे । इमानि
 वचनानि पञ्चमीसंज्ञकानि भवन्ति । पञ्चमीप्रदेशः—“पञ्चम्यनुमतौ”
 इत्येवमादयः ॥

२७ । ह्यस्तनी ॥

दि, ताम्, अन्; लि, तम्, त; अम्, व, म । त, आताम्, अन्त;
 यास्, प्राथाम्, ध्वम्; इ, वहि, महि । इमानि वचनानि ह्यस्तनीसंज्ञ-
 कानि भवन्ति । ह्यस्तनीप्रदेशः—“मास्मयोगे ह्यस्तनी च” इत्येवमा-
 दयः ॥

२८ । एवमेवाद्यतनी ॥

एवमेवाद्यतनी भवति । अद्यतनीप्रदेशः—“मायोगेऽद्यतनी” इत्ये-
 वमादयः ॥

२९ । परोक्षा ॥

अट्, अतुस्, उस्; यल्, अथुस्, ष; अट्, व, म । ए,
 प्राप्ते, इरे; से, आये, षे; ए, वह्, मह् । इमानि वचनानि परोक्षसंज्ञ-
 कानि भवन्ति । परोक्षप्रदेशः—“परोक्षा” इत्येवमादयः ॥

३० । श्वस्तनी ॥

ता, तारौ, तारस्; तासि, तास्यस्, तास्य; तास्मि, तास्वस्,
 तास्मस् । ता, तारौ, तारस्; तास्ते, तासास्ते, तास्ते; ताहे, तास्वहे,
 तास्महे । इमानि वचनानि श्वस्तनीसंज्ञकानि भवन्ति । श्वस्तनीप्रदेशः—
 “मविष्यति मविष्यत्याशी; श्वस्तम्यः” इत्येवमादयः ॥

३१ । आशीः ॥

यात्, यास्ताम्, यासुम्; यास्, यास्तस्, यास्त; यासम्, यास्व, यास्म । सीष्ट, सीयास्ताम्, सीरन्; सीष्टास्, सीयास्याम्, सीष्वम् । सीय, सीवहि, सीमहि । इमानि वचनान्याशीः संब्रकानि भवन्ति । आशीःप्रदेशः—“आशिषि च परस्मै” इत्येवमादयः ॥

३२ । स्यसंहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥

धातोः पराणि स्येन संहितानि त्यादीनि भविष्यन्तीसंब्रकानि भवन्ति । स्यति, स्यतस्, स्यन्ति; स्यसि, स्यथस्, स्यथ; स्यामि, स्यावस्, स्यामस् । स्यते, स्येते, स्यन्ते; स्यसे, स्येथे, स्यष्वे; स्ये, स्यावहे, स्यामहे । भविष्यन्तीप्रदेशः—“भविष्यतिभविष्यत्याशीःभस्तन्यः” इत्येवमादयः ॥

३३ । द्यादीनि क्रियातिपत्तिः ॥

धातोः पराणि स्येन संहितानि द्यादीनि क्रियातिपत्तिः संब्रकानि भवन्ति । स्यत्, स्यताम्, स्यन्; स्यस्, स्यतम्, स्यत; स्यम्, स्याव, स्याम । स्यत, स्येताम्, स्यन्त; स्यथास्, स्येथाम्, स्यथम्; स्ये, स्यावहि, स्यामहि । क्रियातिपत्तिप्रदेशः—“अङ् धात्वादिहस्तम्यचतनीक्रियातिपत्तिषु” इत्येवमादयः ॥

पताः पूर्वाचार्यप्रसिद्धाः संज्ञा अर्थवर्था इह काप्यन्ते ॥

३४ । षडाद्याः सार्वधातुकम् ॥

षड्या विभक्तीनामाद्या वर्तमानासप्तमीपञ्चमीहस्तभ्यः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । सार्वधातुकप्रदेशः—“जुहोत्यादीनां सार्वधातुके” इत्येवमादयः ॥

॥ इति दौर्गसिद्धां वृत्तावाक्यान्ते प्रथमः पादः समाप्तः ॥

३५ । प्रत्ययः परः ॥

प्रतीयते येनार्थः स प्रत्यय इति रुदिः । यथाप्रत्ययात्प्रथमं क्रियत
इति प्रकृतिः । प्रकृतेः परः प्रत्ययो वेदितव्यः । वृत्तः, प्रश्नकः, यावकः,
हट्वा, औपगवः, जुगुप्सते, गोपायति, कर्त्ता, कर्त्तव्यः । अनियमे
प्राप्ते परिभाषेयं विध्यङ्गशेषभूता वा ॥

३६ । गुप्तिङ्किङ्च्यः सन् ॥

गुप्तिङ्किङ्च्यः सन् परो भवति स्वार्थे । जुगुप्सते माम् । तिति-
क्षते तपस्तापसः । विचिक्वित्सति मे मनः । चिक्वित्सत्यातुरं वैद्यः ।
रिपुं चिक्वित्सति । चिक्वित्स्यानि क्षेत्रे तृणानि ॥

“गुपो बधेच्च निन्दायां क्षमायां च तथा तिङ्गः ।

संशये च प्रतीकारे कितः सन्निमिधीयते ॥”

अकारोच्चारणं किम् ? “स्वराद्वितीयस्य” इति द्विषेच्चनार्थम्,
तेनार्यान् प्रतीषिषति ॥

३७ । मान्बद्धान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥

मानादिभ्यः सन् परो भवति स्वार्थे, दीर्घश्चैषामभ्यास स्येतो
भवति । मीमांसते, बीमांसते, दीदांसते, शीशांसते । अभ्यासविहारे-
ष्वपवादो नोत्सर्ग बाधते । कथम् अवदानम्, निशानमिति ? द्यतेः
इयतेश्च युटा सिद्धम् । औरादिक्किन्—मानः, मानयति । दान् शान् उभ-
यम् कित्परस्मै ॥

३८ । धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥

वा तुमन्तो यस्येति विग्रहः । वा तुमन्ताद्धातोरिच्छतिनैककर्तृकात्
सन् परो भवति । कर्तुमिच्छति—चिकीर्षति, भोक्तुमिच्छति—बुभु-
क्षते । सना द्योतितत्वादिवेदप्रयोगः । केचित् “सनि चानिटि” इति
शापकात् तुमविषयादित्याहुः । धातोरिति किम् ? प्राचिकीर्षत् । तुम-
न्तादिनि किम् ? भोजनमिच्छति । इच्छायामिति सिद्धे एककर्तृकात् ।

दिति स्पष्टार्थम् । इच्छासनस्यात्सन्न भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् ।
कथं नदीकूजं पिपतिषति, श्वा मुमूर्षति ? यथा वाक्यं तथेदं विवक्त-
येति मतम् ॥

३९ । नाम्न आत्मेच्छायां यिन् ॥

नाम्न आत्मेच्छायामर्थे यिन् परो भवति । पुत्रमिच्छति—पुत्रोयति ।
एवं घटीयति । आत्मशब्दोऽत्राध्यात्मवचन एव, मन्त्रधियां सुवार्थः ।
भ्रातुः पुत्रमिच्छति, महान्तं पुत्रमिच्छति, आत्मनः पुत्रमिच्छतीति
सापेक्षत्वात् । भ्रातृपुत्रीयतीति युक्तार्थत्वात् । इच्छया नाम्नः संबन्धाद्
दात्रेणेच्छतीत्यकर्मणो न स्यात् सापेक्षत्वात् । व्यवस्थितवासरणाद्
मास्ताव्ययाभ्यां न स्यात्—किमिच्छति, स्वरिच्छति ॥

४० । काम्य च ॥

नाम्न आत्मेच्छायामर्थे काम्यः परो भवति । चकारार्थिश्च । एत-
च्चोत्तरार्थमेवानन्तरः काम्यो माभूदिति । पुत्रमिच्छति—पुत्रकाम्यति ।
इदं काम्यति । स्वः काम्यति ॥

४१ । उपमानादाचारे ॥

उपमानाज्जाज्ञ आचारेऽभिधेये यिन् परो भवति । पुत्रमिवाचरति—
पुत्रीयति माश्रयकम् । माश्रयकाद्विशेषे द्वितीया नोक्तार्थेति । आचारा-
दपि स्याद् निरपेक्षत्वात् । कुट्यामिवाचरति—कुटीयति प्रासादे ॥

४२ । कर्तुरायिः सलोपश्च ॥ ८ ॥

कर्तुश्चपमानाज्जाज्ञ आचारेऽभिधेये आयिः परो भवति, सलोपश्च
यथा सभाषम् । श्येन इवाचरति—श्येनायते । एवं सारसायते ।
ओजायते, अश्वरायते, पयायते, पयस्यते, वाशब्दस्येष्टार्थत्वात् ।
आयेष्य लोपः—गर्दभ इवाचरति—गर्दभति, अभवतीति मतम् ।
कथं गजभते, क्लीबते, होइते ? एते आत्मनेपदिनः, प्रत्ययास्तथा
दाभिष्यत एव ॥

“ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसो तु विमाषया ।

आयिलोपञ्च विज्ञेयो न चाश्वो गर्दभस्यपि ॥

तथा व्यर्थे भृशादेस्तसोर्लोपश्चेति । अभृशो भृशो भवति
भृशायते, एवम् उष्मनायते, दुर्मनायते । वेहत्—वेहायते, शम्भत्—
शम्भायते । बावचनाच्छिबपरि—भृशो भवति । अभृशो यो
भृशो भवति स भृश इवाचरति । सादृश्यादभेदो वस्तुन इति
मतम् । तलोपेष्टिरिति । तथा डाजलांहितादिभ्यश् व्यर्थे
पठयति, पठयटायते । लोहितायति, लोहितायते । यजादिषु पाठ
इयते । कष्टाय कर्मणे क्राप्ति—कष्टायते । एवं पापायते, कक्षा-
यते, सत्रायते, गहनायते । पापवृत्तिभ्योऽप्यत्र न भवति—कष्टाय
तपसे क्राप्ति । रोमन्धं वर्त्तयति,—रोमान्धायते गौः हनुवज्जनपवेह
न स्यात्—कीटो रोमन्धं वर्त्तयति । बाष्प मुद्धमति—बाष्पायते,
एवमुष्मायते, फेनायते । सुखादीनि वेदयते—सुखं वेदयते—सुखा-
यतेः एवं दुःखायते । शब्दादीनि करोति—शब्दं करोति—शब्दायते,
एवं वेरायते, कजहायते । नमस्तपोवरिवसस्तु यिन्—नमस्करोति—
नमस्यति देशान्, एवं तपस्यति शत्रून्, वरिवस्यति गुकन् । चित्रञ्
प्राक्ष्यते । प्राक्ष्यते चित्रं करोति—चित्रायते । कण्डूवादिभ्यो यञ्—
कण्डूञ्—कण्डूं करोति—कण्डूयति, कण्डूयते । महीञ्—महीयते,
एत्यादयोऽप्यनु-सर्त्तव्याः । एतत्सर्वं वाशब्देन बहुलार्थेन वा सिद्धम् ॥

४३ । इन् कारितं धात्वर्थे ॥

धात्वर्थः क्रिया नास्ति इन् परो भवति धात्वर्थे, स च कारितसंज्ञकः ।
इति कलिं गृह्णाति—इलयति, कलयति । एवं कृतयति, वर्णयति,
खयति । तूस्तानि विहन्ति—वितूस्तयति । वस्त्रं समाकृद्वाद्यति—
संवस्रयति । वर्म्मणा सज्जयति—संवर्म्मयति । चूर्णैरवध्वंसते—अव-
ध्वंसयति । तत्करोति, तदावधे—मुण्डं करोति—मुण्डयति । एवं
मिषयति, मज्जयति, जज्जयति, सूषयति । पयो अतयति, पयो

भुङ्क्ते इति गम्यते । वृषलाशं व्रतयति, न भुङ्क्ते इत्यर्थः सत्यमाचष्टे-
सत्यापयति । एवम् अर्थापयति, वेदापयति । प्रियमाचष्टे—प्रापयति,
आवागमयति । तेनातिक्रामति—इस्तिनातिक्रामति—अतिहस्तयति ।
कर्तृहरणार्थे—वीक्षयोपगायति—उपवीणयति । तूज्जरवकुशाति—
अवतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति—उपश्लोकयति । सेनयामिषाति—
अमिषेणयति । कदाचिद् दर्शने—रूपं पश्यति—निरूपयति । बहुलमे-
तन्निर्दर्शनम् ॥ तथा, इणङ् अङ्गनिर्दसनेऽपि—इस्तौ निरस्यति—इस्त-
यते, पादौ निरस्यति—पादयते । एवं पुच्छमुमुक्षिपति—उत्पुच्छयते
गौः । पुच्छं परिक्षिपति—परिपुच्छयते । एवं भाण्डानि समाचिनाति-
सम्भाण्डयते क्षणिकम् । चीवरं सम्मार्जयति परिदधाति वा—सञ्जीव-
यते मिश्रुः । दिङ् मात्रमिदं, गणकारवचनादप्युच्यते ॥

४४ । घातोश्च हेतौ ॥

हेतुशब्देन हेतुकर्तृव्यापारोऽर्थाद्गम्यते । घात्वर्थं वसंत्यस्यये ।
हेतुकर्तृव्यापारे वसंतमानाद्धातोश्चेन् परो भवति, स च कारितसंबन्धः ।
कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते—कारयति । पचन्तं प्रयुङ्क्ते—पाचयति । तथा
मिक्षां वासयति, कारीषोऽप्यापयति ॥

तथा कथकः कंसं घातयति, सीतां हारयति, राजानमागमयति ।
तथा च किं गतेन हतः कंसं इति लोकविदक्षा । तथा रात्रिं विवास-
यति, विपुत्रो वसिरतिक्रमे । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिषमत्यां सूर्य-
भुज्जमयति । तथा पुष्येण चम्ब्रं योजयति ॥

४५ । चुरादेश्च ॥

चुर् इत्येवमादिभ्यश्चेन् परो भवति स्वार्थे स च कारितसंबन्धः ।
ओरयति, अमृतयति । कारितप्रदेशाः—“कारितस्यानामिड्विविधयो”
इत्येवमादयः ॥

४६ । इनिलिङ्गस्यानेकाक्षरस्यान्त्यस्वरादेर्लोपः ॥

स्वराणां मध्ये योऽभ्यस्वरादिस्तस्यावयवस्येति विग्रहः । न क्षरति न बलतीति प्रधानावाधरं स्वर उच्यते । इति परे लिङ्गस्यानेकाक्षरस्य योऽवयवोऽभ्यस्वरादिस्तस्य लोपो भवति । अतिद्वस्तयति, उपवीणयति । अनेकाक्षरस्येति किम् ? वाचयति ॥ “श्वेताभ्याश्चनरगलोदितङ्काणामभ्यन्तरेतकलोपश्चेति” गणकारवचनादेव—श्वेताभ्यामचष्टे—श्वेतयति । अभ्यन्तरमाचष्टे—अभ्ययति । गालोदितमाचष्टे गालोदयति । हरकमाचष्टे—हरयति । “तद्वदिष्टेमेयः पु बडुलम्”—पटिष्ठः, पटिमा, पटीयन् । “मन्तुवन्तुवीणां लुक्” चेतिगणे, ईशमन्तमाचष्टे—ईशयति । सुगवन्तमाचष्टे—चस्ययति । स्रग्विणमाचष्टे—स्रजयति ॥

४७ । रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥

व्यञ्जनादेर्लिङ्गस्यानेकाक्षरस्य ऋता लघो रशब्दादेशो भवति इति परे । पृथु—प्रथयति, मृदु—म्रयति, दृढ—द्रढयति, कृश—कशयति, भृश—म्रशयति, परिवृद्ध—परिमृदयति । एषामेवाभिधानम् ॥

४८ । धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥

क्रियायाः समभिहारः पौनःपुन्यं भृशार्थो वा । क्रियासमभिहारे वर्तमानाद्धातोर्व्यञ्जनादेर्यशब्दः परो भवति, स च चेक्रीयतसंबन्धकः । पुनःपुनः पचति—पापच्यते, भृशं उच्यति—जग्वच्यते । पाकादीनां प्रधानक्रियाणां पौनःपुन्यं प्रधानक्रियोपकारकाणामधिक्षयणादीनां च भृशता, फज्जातिरेको वा । व्यवस्थितवाधिकारादेकस्वरात्, तेन पुनः पुनर्जागर्ति । मृप्रभृतिभ्यश्च—अराय्यते, घटाट्यते । अश भोजने—प्रशम्यते, प्रोक्षोन्नुयते, सोस्यते, मोमूयते । शुभिरुचिभ्यां न स्यात्—भृशं शोभते, मृशं रोचते । गत्यर्थात् कौटिल्य एव—भृशं पुनःपुनर्वा कुटिलं क्रामति—वक्रम्यते । लुपादेर्गर्हात्—भृशं पुनः-पुनर्वा गर्हितं लुपति—जोलुप्यते, एवं सासद्यते, चञ्चूर्यते, जञ्ज्यते, जञ्ज्यते, दग्धद्यते, दग्धयते, निजेगिज्यते ॥

४९ । गुपूघूपविच्छिपणिपनेरायः ॥

गुपुप्रभृतिभ्य आयः परो भवति स्वार्थे । गोपायति । धृपायति, विच्छायति, पणायति, पनायते, पनिसहचरित इह पणिः स्तुत्यर्थे । अतेर्नीयङ् षकव्यः । अतीयते । ऊकार आत्मनेपदार्थः, नकारोऽगुणार्थः । कमेरिनङ् कारितं च कामयते । व्यवस्थितवाचिकरादायादयोऽसार्धधातुके वा भवन्ति । गोपायिता, गोप्ता, गोपाय, गुप्तिः । अतीयिता, अर्त्तिता, कामयिता, कमिता ॥

५० । ते धातवः ॥

ते सनाद्यन्ता धातुसंज्ञा भवन्ति । जुगुप्सते, मीमांसते, चिकीर्षति, पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति, श्येनायते, उपवीणयति, पापक्यते, गोपायति, अतीयते, कामयते । धातुत्वाद्धातुकार्यम्, अशुद्धक्रियत्वाद्बन्धनम् । इतरेषां गणेऽप्रसिद्धत्वात्सुखार्थम् ॥

५१ । चकास्कासप्रत्ययान्तेभ्य आम् परोक्षायाम् ॥

चकास्कासप्रत्ययान्तेभ्य आम् परो भवति परोक्षायाम् । चकासाञ्चकार, कासाञ्चके, जोलूयाञ्चके, चिकीर्षाञ्चकार । चकासप्रहणमेकस्वरपलक्षणम् । तेन—द्रविद्राञ्चकार, खुलुम्पाञ्चकार । प्रत्ययान्तप्रहणमेकस्वरार्थमपीति मतम् । तेन—स्वमिवाचचार—स्वाञ्चकार ॥

५२ । दययासश्च ॥

दय्, अय्, आस्, पभ्य आम् परो भवति परोक्षायाम् परभूतायाम् । दयाञ्चके, पलायाञ्चके, आसञ्चके ॥

५३ । नाम्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥

नाम्यादेर्गुरुमतां धातोर्श्चङ्गज्जितादाम् परो भवति परोक्षायाम् परतः । ईहाञ्चके, उग्राञ्चकार, उच्छाञ्चकार । कथमियेष, उवाच ? नायं धातुसंज्ञातो नित्यं गदमान् । अनृच्छ इति किम् ? आनच्छ । व्यवस्थितवाचिकारात् प्रोक्तुं नाव ॥

५४ । उषविदजागृभ्यो वा ॥

उषादिभ्य आम् परो भवति वा परोक्षायां परतः । जागृतिना सहचरितो विदिरदादिः । उषाञ्चकार, उषोष, विदाञ्चकार, विवेद, जागराञ्चकार, जजागार ॥

५५ । भीहीभृहुवां तिवञ्च ॥

एषां परोक्षायाम् आम् परो भवति वा, स च तिरिव, तेन द्वित्व-मित्वं चेति । विभयाञ्चकार, विभाय, जिहयाञ्चकार, जिहाय, विभयाञ्चकार, बभार, जुहवाञ्चकार, जुहाव ॥

५६ । आमः कृञ् अनुप्रयुज्यते ॥

आमन्तस्य धातोः कृञ् अनुप्रयुज्यते परोक्षायाम् । ईडाञ्चके, चकासाञ्चकार, प्रयुज्यत इति स्पष्टार्थम् । आमो मकारस्यानुस्वारो मन्त्यन्ताधात्, तद्वर्गपञ्चमो वा स्यात् ॥

५७ । असमुवौ च परस्मै ॥

आमन्तस्य धातोरस्-भुवावनुप्रयुज्येते परोक्षायाम् । परस्मैपदे चातिदिश्यते । ईक्षामास, ईक्षाम्भूव । चकासामास, चकासाम्भूव । अश्वाचयशिष्टोऽयमादेशोऽर्थस्यान्तरतम्यात्, तेन—ईक्षामासे, ईक्षाम्भूवे । कथ्याञ्चकेण, ईहां व्यतिबभूवे क्वाप् । अस्तेर्म् न स्याद्विधानवलात् । प्रकृतेष्व श्रुतञ्चकार आदेशेन सह सम्बध्यते । किं आम कृञ् पञ्चम्यां वा—विदाकूरोतु, विदाकूरवाचि, वेसु, वेदानि ॥

५८ । सिञ् अद्यतन्याम् ॥

अद्यतन्यां परभूतायां धातोः सिञ् परो भवति । अनेषीत्, अनेषीत्, अपासीत् । व्यवस्थितवाधिकारात् स्पृशिमृशिकृषितुपिहपिम्यो वा—अस्यासीत्, अस्पृक्षत् । अमासीत्, अमृक्षत् । अकासीत्, अकृक्षत् । अताप्सीत्, अतृप्त् । अदाप्सीत्, अदृप्त् । पक्षे शिङ्-धात्वात् सम् । पुंशदिर्वात् तुपिहप्योरण् ॥

५९। सण् अनिटः शिङन्तान्नाम्युपधाददृशः ॥

शिङन्तान्नाम्युपधादनिटो धातोर्दृशवर्जितात् सण् परो भवति, अद्यतन्यां परतः । अजित्तत्, अकुत्तत् । अनिट इति किम् ? अको-
षीत् । कथम् अघुत्तत् ? गुहुरनिडेकपक्षे । शिङन्तादिति किम् ?
अभुक् । नाम्युपधादिति किम् ? अधात्तीत् । अदृश इति किम् ? अद्रा-
त्तीत् ॥

६०। श्रिद्रुसूकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि ॥

श्रिद्रुसूकमिकारितान्तेभ्यश्चण् परो भवति कर्त्तर्यद्यतन्यां परतः ।
अशिश्नियत्, अद्रुद्रुवत्, असुस्रुवत्, अचक्रमत्, अचीकरत्, मपीप-
चत्, कर्त्तरीति किम् ? समाधायिषातां राजानौ गृहे देवदत्तेन ।
विवेदोर्वा वक्तव्यः—अशिश्नियत्, अभ्वयीत्, अदधत्, अधासीत् ॥

६१। अण् असुवचिरूयातिलिपिसि चिह्नः ॥

अण्यो धातुभ्योऽण् भवति कर्त्तर्यद्यतन्यां परतः । अपास्वत्,
अवोचत्, अस्यत्, अलिपत्, असिचत्, अहत् । व्यवस्थितवाधिका-
राल्लिपादीनामात्मनेपदे वा—अलिपत्, अलित, असिचत्, असिक्,
अहत्, अह्नात् । कर्त्तरीति किम् ? अलिप्सातां कुड्ये देवतत्तेन ।
असुरित्युकारः अस् भुवि अस् दीप्तौ आभ्यां माभूदिति ॥

६२ पुषादिद्युताद्यलृकारानुबन्धार्तिसर्तिशा-
स्तिभ्यश्च परस्मै ॥

पुषादिद्युताद्यलृकारानुबन्धार्तिसर्तिशास्तिभ्योऽण् भवति अद्य-
तन्यां परस्मै पदे परतः । पुषादि गृधुअभिकाङ्क्षायां यावत् । अपुषत्,
अशुषत् । द्युतादि—अद्युतत्, अभ्यितत् । लृकारानुबन्धः—अगमत्,
अघसत् । श्रु ख गतो—आरत्, असरत् । शासु अनुशिष्टौ—अशि-
षत् । परस्मा इति किम् ? व्यद्यातिष्ठ । द्युतादीनामात्मनेपदमप्य-
स्तीति ।

[रनुवन्धाद्वा वक्तव्यम् । अरुधत्, अरौसीत् ।

जृष्वित्तन्भुष्टुभुष्टुचुग्लुचां वा वक्तव्यम् । जृ—अज्रत्, अजारीत् ।

श्वि—अश्वत्, अश्वयीत् । स्तन्भु सौत्रोऽयं धातुः—अस्तमत्, अस्तमीत्, अस्तुचत्, अस्तोचीत् । अश्लुचत्, अश्लोचीत् । अश्लुचत्, अश्लोचीत् । स्तेये गतावपि वर्तते ॥

६३ । इजात्मने पदेः प्रथमैकवचने ॥

पदेर्धातोरिच् परो भवति, कर्त्तर्येद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परतः । इदपादि, समपादि । इच् ते पदेरिति सिद्धं गुरुकरणं योग-विभागार्थम् । तेन—दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा—अदीपि, अदीपिष्ट । अजनि, अजनिष्ट । अबोधि, अबुध । अपूरि, अपूरिष्ट । अतायि, अतायिष्ट । अप्यायि, अप्यायिष्ट ॥

६४ । भावकर्मणोश्च ॥

सर्वस्माद्धातोर्दिच् परो भवति भावकर्मणोर्विहिते अद्यतन्यामा-त्मनेपदे प्रथमैकवचने परतः । अस्थायि भवता । अकारि कटो भवता । व्यवस्थितवाचिकाराद् नानोस्तपः—अश्वतस ॥

६५ । सार्वधातुके यण् ॥

सर्वस्माद्धातोर्द्यण् परो भवति भावकर्मणोर्विहिते सार्वधातुके परे । शय्यते भवता । प्राप्नो गम्यते भवता । “कृञ् श च”—क्रिया । चकारात् तपेस्तपःकर्मकात् कर्तरि भवति—तप्यते तपस्तापसः, तपो-ऽर्जयतीत्यर्थः । इवादिरेतार्थोऽनोस्तु न स्यात्—प्रनुतपते तपस्तापसः ॥

६६ । अन् विकरणः कर्तरि ॥

धातोर्दन् परो भवात् स च विकरणसंज्ञकः कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । भवति, भवन् । विकरणप्रदेशाः—“अनि च विकरणे” इत्येवमादयः ॥

६७ । दिवादेर्यन् ॥

दिवादेर्गणाद् यन् विकरणसंज्ञकः परो भवति कर्त्तरि विहिते सार्व-
धातुके परे । दीव्यति, सीव्यति । भ्राशभजाशभ्रमुक्रमुत्रसिनुटिन्नवि-
सिसंयसिभ्यश्च वा—भ्राश्यते, भ्राशते । भ्रजश्यते, भ्रजाशते । भ्राग्यति,
भ्रग्यति, भ्रमति । भौवादिकोऽपि भ्रमिरस्तीति । काम्यति, कामति,
व्रस्यति, व्रसति । व्रुष्यति, व्रुटति । लष्यति, लषति । यस्यति, यसति ।
संयस्यति, संयसति ॥

६८ । नुः स्वादेः ॥

स्वादेर्गणाद् नु विकरणसंज्ञकः परो भवति कर्त्तरि विहिते सार्व-
धातुके परे । सुनोति, सुन्वन् । चिनोति, चिन्वन् । योगविभागादन्-
तेषां—अदृणोति, अदृति । तनूकरणे तदन्तेऽन्—तदृणोति, तदृति ।
तनूकरण इति बिम् ? सन्तदृति—घाग्भिः शिष्यम्, बिभर्त्सयतीत्यर्थः ।

६९ । श्रुवः शृ च ॥

श्रुवां धातोरु विकरणसंज्ञकः परो भवति आदेश्च कर्त्तरि विहिते
सार्वधातुके परे । शृणोति, शृण्वन् । उभयं विधेयं भौवादिकवात् ।
धिन्विच्छृण्व्यां धि कृ चेति वक्तव्यम्—धिनाति, कृणाति ॥

७० । स्वराद्रुधादेः परो नशब्दः ॥

रुधादेर्गणस्य स्वरात्परो नशब्दो भवति, स च विकरणसंज्ञकः
कर्त्तरि विहिते सार्वधातुके परे । रुणञि, भिनञि । प्रकृतिप्रत्यययोर्-
न्धामिधमनेनैव साहाय्यं कृतमित्यञ्च स्यात् ॥

७१ । तनादेरुः ॥

तनादेर्गणाद् विकरणसंज्ञकः परो भवति कर्त्तरि विहिते सार्वधा-
तुके परे । तनाति, सनाति ॥

७२ । ना क्रयादेः ॥

क्रयादेर्गणाद् ना विकरणसंज्ञकः परो भवति कर्त्तरि विहिते सार्व-
धातुके परे । क्रीणाति, प्रीणाति ॥

स्तन्भुस्तुन भुस्कन् भुस्कुन भुस्कभ्यो नुश्चेति वा वक्तव्यम्—स्कुम् कैया-
दिकः, शेषाः सौत्रा धातवः । स्तभ्नाति, स्तभ्नाति, स्तुभ्नाति, स्तुभ्नाति;
स्कभ्नाति, स्कभ्नाति, स्कुभ्नाति, स्कुभ्नाति; स्कुनाति, स्कुनाति ॥

७३ । आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ॥

क्यावर्गेणाह्यञ्जनान्तादानो विकरणसंज्ञकः परो भवति हो परे ।
पुषाण, वधान । व्यञ्जनादिति क्रीणोद्दि ॥

७४ । आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥

धातोर्यात्मनेपदानि भवन्ति भावकर्मणोरर्थयोः । आस्यते भवता ।
शय्यते भवता । भावः—सत्ता, औत्सर्गिकमेकवचनमेवासंख्यत्वात् ।
कर्मणि च—क्रियते कटो देवदत्तेन । कथं मास आस्यते, कंशो गुड-
धानमिभूयते, ओदनपाकः शय्यते, नदी सुप्यते ? कालाध्यभावदेशानां
कर्मसंज्ञा सिद्धेति ॥

७५ । कर्मवत् कर्मकर्ता ॥

कर्मचासौ कर्ता चेति कर्मकर्ता कर्मवद्भवति ।

“क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकुरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः ॥”

लूयते केदारः स्वयमेव, अमेदि कुशूलः स्वयमेव, कर्मवद्भावादात्मने-
पदम् । वत्करणं स्वाभ्यर्थम् । तेन—भावेऽपि पठ्यते ओदनेन स्वय-
मेव । त्यादित्वाच्च तद्व्यादिषु कर्मवद्भावः । कर्त्तव्यं कटेन स्वयमेव,
ईषत्करः कटेन स्वयमेव । कर्मकर्त्तव्यमेदाद् भेदे तु न स्यात्—मिथ-
मानः कुशूलः पात्राणि भिजन्ति, तथा—अभ्योऽभ्यमाश्रित्यतः ।
आत्मानं हन्यामेति, द्विविधो ह्यत्रात्मा । तथा—पचत्योदनं, राधयति
स्वयमेव धानुमेदात् । गच्छति ग्रामं असौ, स्वयमेव गम्यत इति न
स्यात्, क्रियाभवः कर्त्तव्यं केवलं कर्ममेति भेदात् । उक्तार्थतापि कर्म-
कार्यम्, तेन न—द्वितीया, धात्वधिकाराच्च । कर्मकर्त्तेति किम् ?

सांख्यसिद्धिनस्ति, साधु स्थाली पचति । कथम् ब्रूते कथा स्वयमेव,
अचीकृत कटमसौ स्वयमेव ? वचनं प्रेषणादि च कर्तृत्वमेव, आत्माने-
पदं तु फलबन्धिवक्ष्येति मतम् । कार्य्यातिदेशोऽयम् ॥

७६ । कर्तरि रुचादिभानुबन्धेभ्यः ॥

रुचादिभ्यो ङानुबन्धेभ्यश्च कर्त्तर्यभिधेये आत्मानेपदानि भवन्ति ।
रोचते, वर्धने शीङ्—शीते । चक्षिङ्—आचष्टे । रुच इत्यनुदात्तानु-
बन्धोपलक्षणम् । ऊर्ध्वमादत्त इत्युदात्तः, तद्विपरीतस्यानुदात्तः, उदात्त-
नुदात्तयोर्मिधश्च समाहारो लोकापचारात् । तेन रुचप्रकारेभ्यो भवति ।
आदिप्रदृष्टाश्च—निविशते, परिक्रीयते ॥

७६ । १ । नेर्विश ॥ ७६ । २ । परिद्वयेभ्यः क्रीञ् ॥ ७६ । ३ । विप-
राभ्यां जिः ॥ ७६ । ४ । आङो दाञ् अनान्तप्रसारणे ॥ ७६ । ५ । ग-
मिम् क्षान्तौ ॥ ७६ । ६ । नु प्रङ्गौ ॥ ७६ । ७ । अनुपरिभ्यां च क्रीड् ॥
७६ । ८ । समोऽङ्कृत्ते ॥ ७६ । ९ । अपस्किर ॥ ७६ । १० । गत्यनुक-
रणे ह्रस्व् ॥ ७६ । ११ । आशिषि नाथ ॥ ७६ । १२ । शपथे शप ॥
७६ । १३ । प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु स्याः ॥ ७६ । १४ । समवप्रतिभ्याः ॥
७६ । १५ । उदोऽनुर्ध्वेष्टायाम् ॥ ७६ । १६ । उपाङ्मन्त्रेण ॥ ७६ । १७ ।
पथ्याराधनयोश्च ॥ ७६ । १८ । वा लिप्सायाम् ॥ ७६ । १९ । अकर्म-
कश्च ॥ ७६ । २० । समो गमृद्धिप्रतिष्ठुधुवेत्यर्षिदृशः ॥ ७६ । २१ ।
उपसर्गादस्यत्यूहौ वा ॥ ७६ । २२ । आङो समहनौ स्वाङ्गकर्मकौ च ॥
७६ । २३ । व्युङ्ग्यां तपः ॥ ७६ । २४ । तपः कर्मकः ॥ ७६ । २५ ।
निसंभ्युपेभ्यो ह्राः ॥ ७६ । २६ । स्पर्शायांमाङ्गः ॥ ७६ । २७ । सुखना-
वक्षेपणसेवनसाहसयज्ञकथापयोगेषु कञ् ॥ ७६ । २८ । अघोः शकौ ॥
७६ । २९ । वेः शब्दकर्मकः ॥ ७६ । ३० । अकर्मकश्च ॥ ७६ । ३१ ।
पृञोत्क्षेपणोपनयनज्ञानभृतिविगण नव्ययेषु नीङ् ॥ ७६ । ३२ । कर्त्तृ-
स्वामुर्लकर्मकश्च ॥ ७६ । ३३ । वृत्त्युत्साहतापनेषु कमः ॥ ७६ । ३४ ।
परोवाभ्याम् ॥ ७६ । ३५ । आङो उयोतिद्वयमे ॥ ७६ । ३६ । वेः पादा-

भ्याम् ॥ ७६ । ३७ । प्रोपाश्यामारम्भे ॥ ७६ । ३८ । अनुपसर्गो वा ॥
 ७६ । ३९ । निह्वये ह्याः ॥ ७६ । ४० । अकर्मकश्च ॥ ७६ । ४१ । सम्प्र-
 तिभ्यामस्मृतौ ॥ ७६ । ४२ । ज्ञानयत्नोपच्छन्दनेषु वदः ॥ ७६ । ४३ ।
 जनोरकर्मकः ॥ ७६ । ४४ । विमतौ ॥ ७६ । ४५ । इयकं सहोक्तौ ॥
 ७६ । ४६ । तयोर्वा ॥ ७६ । ४७ । अवाङ्मिरः ॥ ७६ । ४८ । समः प्रति-
 ष्ठायाम् ॥ ७६ । ४९ । किरादिभ्रन्धिसनन्ताः कर्मकर्तृस्थ्याः ॥ ७६ । ५० ।
 नुदः ॥ ७६ । ५१ । अद्यतन्यां स्वरान्तश्च वा ॥ ७६ । ५२ । हनु नमौ
 स्वयम् ॥ ७६ । ५३ । उदः सकर्मकश्चरः ॥ ७६ । ५४ । समस्वृतीया-
 युक्तः ॥ ७६ । ५५ । दाण् सा चेष्टतुर्थ्यर्थे ॥ ७६ । ५६ । उद्वाहे उपयम ॥
 ७६ । ५७ । शदिरनि ॥ ७६ । ५८ । आशीरद्यतभ्योश्च मृङ्ङ् ॥ ७६ । ५९ ।
 अशने भुञ्जिः ॥ ७६ । ६० । समः क्षुण्णः ॥ ७६ । ६१ । स्वरान्तानुपस-
 र्गादयत्नप्रेषु युजिर् ॥ ७६ । ६२ । हेतुकर्तृभोभ्योरिन् ॥ ७६ । ६३ ।
 प्रलम्भने गृधिवञ्चयोः ॥ ७६ । ६४ । पूजाभिमन्त्रयोश्च जातेः ॥ ७६ । ६५ ।
 मिथ्यायोगेऽप्यशते कृञ् ॥ ७६ । ६६ । अनियमे आगतिर्विसाशब्दार्थ-
 इवः ॥

७७ । चेक्रीयितान्तात् ॥

चेक्रीयितान्ताद्धातोः कर्त्तव्यात्मनेपदानि भवन्ति । पापञ्यते,
 लोक्ष्यते ॥

७८ । आर्यन्ताच्च ॥

आयिप्रत्ययान्ताच्च धातोः कर्त्तव्यात्मनेपदानि भवन्ति । हंसायते,
 पयायते, पयस्यते । अन्तग्रहणादायिजोपे न स्यादिति मतम् । तेन
 परिहृति, घटति ॥

७९ । इन्स्त्रयजादेरुभयम् ॥

इमन्ताद् अनुबन्धाद्यजादेभ्योभयपदं भवति कर्त्तरि । कारयति,
 कारयते । क्षुनोति, क्षुनुते । यजति, यजते । पचति, पचते । समा-
 हारानुबन्धा ये ते यजादयः । अपजयति कर्त्तव्यात्मनेपदं च वक्ष्यते ।

यथा—बृहत् परिवारयन्ते कण्टकाः, शोषयते व्रीहीनातपः, तव दर्शनं किं न धत्ते, कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये, माणवक ब्रूते, मरीचीन्वित-
नुते । फलवति कर्त्तरि परस्मैपदं च दृश्यते,—स्वं कटं कारयति,
स्वमङ्गं कण्डूयति, स्वं यज्ञं यजति, स्वं पुत्रमपवदति, स्वमश्वं जानाति ।
अपह्नाभ्तरद्योत्येऽपि दृश्यते,—तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यश इति'
यजेरपि विवक्षया भवितव्यमेवेति मतम् । गणकारवचनप्रमाणा-
भिदम् ॥

८० । पूर्ववत् सनन्तात् ॥

सनः पूर्वो यो धातुस्तद्वत् सनन्तादपि तत्पदं भवति । दरोचि-
षते, अधिजिगांसते, पापचिषते, शिष्येनायिषते, पिपक्षति, पिपक्षते ॥

“स्मृदशी च सनन्तौ तु द्वाद्वाधौ श्रुनाङ्प्रतिः ।

अननुङाश्च विज्ञेयो यथा धुस्मूर्धत इति ॥”

८१ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥

येभ्य आत्मनेपदमुक्तं ततोऽन्यः शेषः । शेषाद्धातोः कर्त्तरि परस्मै-
पदं भवति । भवति, अत्ति, जुहोति, दीव्यति, तुदति, दण्डि, विशति
पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति, गोपायति । पुनः कर्त्तरितीति किम् ? मिथते
कुशूलः स्वयमेव, नाथं शुद्धः कर्त्तेति । कथम् अनुकरोति, पराकरोतीति
नित्यं वक्तव्यम् ? प्रतिक्षिपति, अभिक्षिपति, अतिक्षिपति, परस्मैपदमेव ।
तथा च प्रवदति, परिमृष्यति, विरमति, आरमति, परिरमति, देव-
दत्तमुपरमति, नात्मनेपदम्, यजादे द्वाद्वाधौ गणकृतस्यानित्यत्वाद् ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तावाख्याते द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

८२ । द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥

धातोरवबधस्यानभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य द्विर्वचनं भवतीत्यधिकृतं
वेदितव्यम् । पपाच, जुहोति । वचनप्रद्वयं द्वे रूपे भवत इति ख्यातिः

स्वाण्कानिरासार्थम्, तेन—जिघांसति, आट्टित् दिति घावकारित-
लोपप्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अनभ्यासस्येति किम् ? जुगुप्सिषते, वोमू-
यिषते,—प्रतिनिमित्तं द्विरुक्तिर्न स्यात् । एकस्वरस्येति बहुव्रीहिः
किम् ? व्यञ्जनेन सह द्विवचनार्थम्, तेन—द्विरिति सति । कथम्
।यय, आर ? एकस्यापि स्वरस्याद्यन्तवदुपचारात् । तथा आट्ट,
अनेनिजुः,—समुदायस्यापि द्विवचनमभ्यस्तकार्यं चेति । कथं वृत्तं
वृत्तं परिषिञ्चति, ग्रामो ग्रामो रमणीयः, गृहे गृहेऽन्वाः ? वीप्-
सायां वर्त्तमानस्य पदस्य लोकेत एव द्विरुक्तिः सिद्धा । तथा—परि
परि त्रिगर्जेभ्यो वृष्टो देवः—परेर्वर्जने द्योत्ये विभावैव । तथा—उपर्यु-
परि ग्रामम्, अधोऽधो नगरम्, अध्यधि स्थापयति—उपर्यधोऽधीनां
सामोप्य एव । तथा—एकैकं जुहोति,—आदेरेकस्य विभक्तेर्लुङ् ।
तथा, हा प्रिया मे मतगना, नष्टनष्टा—सति सम्भवे पुंवद्भावोऽपि
पीडायां गम्यमानायाम् । तथा—पटुपटुः, पटुपटौ, पण्डितपण्डितः,
पण्डितपण्डिता, सादृश्ये गुणवचनस्यागुणवचनस्यापि । भीतभीतः,
चकितचकितः । तथा प्रियप्रियेण वृदाति, सुखसुखेन पश्यति, अप्राणि-
विषय एव । तथान्येऽप्यनुसर्त्तव्याः । तथा—भीक्ष्यते—पचति पचति-
तराम्, पचति पचतितराम्, गच्छति गच्छतितराम्, गच्छति गच्छति-
तराम्, तमादयः पश्चात् । तथा ङाव्यव्यक्तानुकरणस्य च—पटपटा-
करोति, पटपटायते ॥

८३ । स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥

येन नाप्राप्तिभ्यायेन पूर्वस्य बाधकाऽयम् । स्वरादेर्धातोर्द्वितीय-
स्यावयवस्यैकस्वरस्यानभ्यासस्य द्विवचनं भवतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् ।
आशिशत्, अटाट्यते, अरिरिषति । स्वरादेरिति किम् ? पापच्यते ।
धातोरिति किम् ? आटनुः । स्वरादेरिति कर्मधारयापञ्चम्या सिध्यति,
द्वितीयप्रहणमिहोपलक्षणम्, तेन—शिष्टप्रयोगानुसारेण कण्ठ्यादीनां
तृतीयस्यापि—कण्ठ्यादियिषति । ईर्ष्यतेर्यिशब्दस्य समो वा द्विवचनम्—

ईर्ष्यितुमिच्छति—ईर्ष्ययिषति । सनोऽपि—ईर्ष्ययिषति । नामधातो-
राद्यस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य क्रमेण युगपद्वा—पुपुत्रीयिषति, पुतित्री-
यिषति, पुत्रीययिषति, पुपुतित्रीययिषति । कञिद् द्वितीयतृतीययो-
रपि—अशिञ्चीयिषति, अञ्चीययिषति ॥

८४ । न नवदराः संयोगादयोऽप्ये ॥

स्वरादेशातोर्द्वितीयस्याद्यवस्यैकस्वरस्यानभ्यासस्य नवदराः
संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते, न तु ये परे । उन्दिदिषति, उञ्जिजिषति,
अङ्गिङिषति, अर्चिचिषति । नामधातुष्वपि—इन्द्रीयितुमिच्छति,
इन्दिद्रीयिषति । एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः । अय इति किम् ? अराध्यते ।
अर्थ्यमाख्यातवान्, अपारर्थ्यवित्यपि स्यात् । कथं प्रोक्षोन्मूयते ? नायं ये
परतः । स्वरादाद्याद् द्वितीयोऽवयवो वचनाद्भव्यते ॥

८५ । पूर्वोऽभ्यासः ॥

धातोर्द्विरुक्तस्य यः पूर्वः सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच, देहि ।
अभ्यासप्रदेशः—“अभ्यासस्यादिर्यङ्जनमवशोऽयम्” इत्येवमादयः ॥

८६ । द्वयमभ्यस्तम् ॥

धातोरभ्यास इतरञ्च द्वयमभ्यस्तसंज्ञं भवति । ददति, पेयकः
द्वयमिति किम् ? परमात्रस्य माभूत् । अन्यथा जुहुषतीत्यत्राभ्यस्तस्य च
इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणं न स्यात् । अभ्यस्तप्रदेशः—“अभ्यस्ता नामा-
कारस्य” इत्येवमादयः ॥

८७ । जक्षादिश्च ॥

जक्षादिरनभ्यस्तोऽप्यभ्यस्तसंज्ञो भवति । जक्षति, जाग्रति, वृ-
क्षति, चकासति, शासति । पञ्चैते भाषायां व्यवस्थिता इति ॥

८८ । चण्परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु ॥

अद्याद्यन्तेषु द्विवचनं भवत्यधिकारवशात् । अपीपबत्, औन्वि-
बत्, पपाच, पापचयते, प्रोक्षोन्मूयते, पिपक्षति, अटिटिषति । अन्तप्र-

द्वयं संश्लेषीयितयोऽपि द्विवचनार्थम् । तेनार्थन्, प्रतीविषति,
अट्टयते ॥

८९ । जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥

जुहोत्यादीनां सार्वधातुके परे द्विवचनं भवति । जुहोति, अजुहोत्
जुह्वानि, अज्वनानि, अजन्यात्, अजजन् । चिह्नित्चक्रसचराचरचला-
चलपतापतयदावदघनाघनपाटुपटा वा इति नामभूताः संज्ञा कदा । न
च ह्रिदेर्नाम्युपधत्वात् कः । क्लृप्तिचरिचलिपतिवदिहनिपादयतिभ्यो
नाच्प्रत्ययो द्विवचनं निपातनं चेति ॥

९० । अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् ॥

अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यं रक्षणीयं भवति । अनादिर्लोप-
नीयमित्यर्थः । शिभ्राश्च, अग्लौ, बभ्रम्यते । व्यञ्जनमवहणमनाविवर्ध-
मात्रस्य लोपो माभूत् । कथम् आटतुः ? अभ्यासजातेरवगतं शेष्यम् ।
शेष्यशब्दो निवृत्तिप्रधानां स्थितिमाहेत्यन्ये ॥

९१ । शिट्परोऽघोषः ॥

शिट्ः परोऽघोषोऽवशेष्यो भवति, शिटो लोप इत्यर्थः । बुभ्रषोत्,
तिष्ठेत्, चरन्त् । शिट्पर इति किम् ? पप्सौ । अनाद्यर्थोऽय-
मारम्भः ॥

९२ । द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥

अभ्यासद्वितीयचतुर्थयोः स्थाने प्रथमतृतीयौ भवतः यथासंख्य-
माश्रयतस्यात् । चखान्, चिच्छेत्, टिठकारयिषति, तस्थौ, जुघोष,
पफाज्, जुढौके, दध्यौ, बभार । कथम् ऊढमाख्यातवान् भौजदत् ?
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येके ॥

९३ । हो जः ॥

अभ्यासहकारस्य अकारो भवति । अघान्, जुहोति ॥

९४ । कवर्गस्य चवर्गः ॥

अभ्यासकवर्गस्य चवर्गो भवति यथासंख्यम् । चकार, चक्षान
अनाम, अवास, शुद्धवे ॥

९५ । न कवतेश्चेक्रीयिते ॥

कवतेः अभ्यासस्य चवर्गो न भवति चेक्रीयिते परे । कोकूयते कः ।
सचिकरणनिर्देशात् कौतिकुवत्यां माभूत्—चोकूयते ॥

९६ । ह्रस्वः ॥

स्वराग्तस्थाभ्यासस्य ह्रस्वो भवति । तस्थौ, लुलूषति, डुडौके ॥

९७ । ऋवर्णस्याकारः ॥

अभ्यास ऋवर्णस्य अकारो भवति । ववृधे, चक्रतुः ॥

९८ । दीर्घ इणः परोक्षायामगुणे ॥

इणो धातोराभ्यासस्य परोक्षायामगुणे दीर्घो भवति । ईयतुः,
ईयुः । कृते द्विवचने इयो बाधकं यत्वमिति वचनम् । अगुण इति
किम् ? इययिष ॥

९९ । अस्यादेः सर्वत्र ॥

परोक्षायां सर्वत्र गुणित्यगुणे चाभ्यासस्यादेरस्य दीर्घो भवति ।
आटिष, आटुतुः । अत्येति किम् ? इयेष, उवोषा । आदेरिति किम् ?
पपाव ॥

१०० । तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥

तस्माद्दीर्घाभूतादभ्यासात् परादिर्नकारागमो भवति, धातोराग-
मेत् संयोगः स्यात् परोक्षायां परतः । आनच्छुः, आनच्छुतुः, आनच्छुः ।
आनञ्ज, आनञ्जतुः, आनञ्जुः । तस्मादिति किम् ? आनञ्ज, आनञ्जुः ।
आनञ्जुः । नायमकारलोपस्य बाधको दीर्घः । अन्तश्चेत् संयोग इति
किम् ? आटुतुः ॥

१०१ । ऋकारे च ॥

तस्माद् दीर्घाभूतादभ्यासात् परादिर्नकारागमो भवति परोच्चाया-
मृकारे च परतः । आनुषे, आनुधाते, आनुधिरे । कथम् आशुः नि-
मित्ताभावात् ॥

१०२ । अश्रोतेश्च ॥

तस्मात् दीर्घाभूतादभ्यासादश्रोतेश्च परादिर्नकारागमो भवति परो-
च्चार्यां परतः । व्यानशे, व्यानशाते, व्यानशिरे । सविकरणनिर्वेशाद्
अश्रोतेर्न स्यात्—आशतुः ॥

१०३ । भवतेरः ॥

भवतेरभ्यासस्य परोच्चायामकारो भवति । बभूव, बभूवतुः, बभूवुः ॥

१०४ । निजिविजिविषां गुणः सार्वधातुके ॥

निज्यादीनाम् अभ्यासस्य सार्वधातुके गुणो भवति अर्थादिकारस्य ।
नेनेकि, नेनिज्यात् । वेवेकि, वेविज्यात् । अनेनेक्, अवेवेक् । वेवेचि,
वेवेण्डु ॥

१०५ । भृञ्हाङ्माङामित् ॥

भृञ्हाङ्माङाभ्यासस्य सार्वधातुके परे इद् भवति । विमर्त्ति,
विभृयात् । जिहीते, अजिहीत । मिमीते, अमिमीत ॥

१०६ । अर्त्तिपिपत्योश्च ॥

अनयोरभ्यासस्य इद् भवति सार्वधातुके परे । इयर्त्ति, इयृयात्,
पिपर्त्ति, पिपृयात्, पृथग्-योगो वैचित्र्यार्थः ॥

१०७ । सन्यवर्णस्य ॥

सनि परे योऽभ्यासस्तस्यावर्णस्य इद् भवति । पिपन्नति, पिपासति ।
सन्यभ्यासस्येति किम् ? पापचिषते ॥

१०८ । उवर्णस्य जान्तस्थापवर्गपरस्यावर्णे ॥

सनि परे योऽभ्यासस्तस्योवर्णस्य जान्तःस्थापवर्गपरस्यावर्णे परे इदं भवति । जु इति सौत्रोऽयं धातुः—जिज्ञावयिषति, यु—यियावयिषति, यिषयिषति । रु—रिदावयिषति, लूञ्—लिलावयिषति, पूञ्—पिपावयिषति । पूञ्स्तु—पिपविषते, भूञ्—बिभावयिषति । उवर्णस्येति किम् ? बोमविषति । वचनमिदं ज्ञापनार्थम्—इति यत्कृतं तत् सर्वस्वानिवदिति, तेन—जुहावयिषतीत्यादयः सिद्धाः ॥

भुञ्जुमुप्लुञ्जुङां वा वक्तव्यम्—शिञ्जावयिषति, शुञ्जावयिषति, सिञ्जावयिषति, सुञ्जावयिषति, दिञ्जावयिषति, दुञ्जावयिषति । विप्रावयिषति, वुप्रावयिषति । पिप्लावयिषति, पुप्लावयिषति । चिच्यावयिषति, चुच्यावयिषति ॥

१०९ । गुणश्चे क्रीयिते ॥

चेक्रीयिते योऽभ्यासस्तस्य गुणो भवति । चेचीयते, पोपूयते, बेमिषिता । वर्णान्ताद्वाद् नामिन एव ॥

११० । दीर्घोऽनागमस्य ॥

चेक्रीयिते योऽभ्यासस्तस्यानागमस्य दीर्घो भवति । वापच्यते । अनागमस्येति किम् ? वनीवच्यते, वरीवृष्यते । अनागमस्येति वचनमभ्यासविकारेष्वपवादो नोत्सर्ग बाधत इति ज्ञापनार्थम्, तेन—मीमांसते ॥

१११ । वन्चिस्वन्सिध्वन्सिभ्रन्सिकसिपति- पदिस्कन्दामन्तो नी ॥

एषां चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तो नीमवति । वनीवच्यते, सनीवस्यते, दनीवस्यते, वनीवस्यते, वनीवस्यते, पनीवस्यते, एनीवस्यते, वनीवस्यते । दीर्घविधानाद्गुणो नाशङ्कते ॥

११२ । अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥

अनुनासिकान्तस्य धातोश्चेक्रीयते परे योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तोऽनुस्वारो भवति । वम्भयते, वम्भयिता । यंयम्यते, यंयमिता । तकार वकारणार्थः । प्रतिपदोक्तप्रद्वयात्—वाभाम्यते । पुनरन्तप्रद्वयमनुस्वारस्यापि स्थित्यर्थम् ॥

११३ । जपादीनां च ॥

जप इत्येवमादीनां चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तोऽनुस्वारो भवति । जअप्पते, जअपिता । जअभ्यते, जअमिता । जप, जम, कृष्, इन्श, भन्ज, पश षडेते जपादयः ॥

११४ । चरफलोरुच्च परस्यास्य ॥

चरफलोश्चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तोऽनुस्वारो भवति, चरस्यास्योश्च भवति । चञ्चूर्यते, चञ्चुरिता । पम्फुल्यते, पम्फुलिता ॥

११५ । ऋमतो रीः ॥

ऋमतो धातोश्चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तो रीर्भवति । नरी-नृत्यते, परीपृच्छते ॥

११६ । अलोपे समानस्य सन्वलघुनीनि चण् परे ॥

समानसंज्ञकस्यालोपे सति लघुनि धात्वन्तरेऽभ्यासस्य इति अख्यः परे सम्प्रकार्थ्यं भवति । अपीपचत्, अलीलवत्, अशिभवत् । अलोपे समानस्येति किम् ? अखकथत् । कथं पटुमाख्यातवान् अपीपटत्, वृक्षौ सण्यस्तरजोपः । लघुनीति किम् ? अततक्षत् । कथम् अजीजापरत् ? अनेकवर्णव्यवधानेऽपि लघुनि स्यादेवेति मतम्, अत्तरवरादीनां च इति वचनात् । इनीति किम् ? तच्चकमत् । इनीति जातिनिर्देशात् बाधितवन्तं प्रयोजितवान्—अवीषवद् वीक्षां परिबाधकेनेति रीनो लोपेऽपि स्यात् । अण् पर इति किम् ? रिरमयिषति, वीर्षो लघोर्वाङ्मूल ॥

११७ । दीर्घो लघोः ॥

समानसंज्ञकस्याजोपे सति लघ्वन्तस्याभ्यासस्य लघुनि धात्वक्षरे
इति खण्परे दीर्घो भवति । अपीपञ्चत्, अज्जुह्वत् । लघोरिति किम् ?
अतिप्रपत् ॥

११८ । अत् त्वरादीनां च ॥

त्वरादीनामभ्यासस्य लघुनि धात्वक्षरे इति खण्परेऽद् भवति ।
अतत्त्वरत्, असत्त्वरत् । त्वर, स्मृ, ह, प्रथ, अद्, स्तृ, स्पर्श, वा वेष्टि,
चेष्टी ईष्य गच्छः ॥

११९ । इतो लोपोऽभ्यासस्य ॥

इतः सूत्रादारभ्याभ्यासस्य लोपो भवत्यधिकृतं वेदितव्यम् । तेन
पुनर्के सम्बन्धावे सत्ययं न स्यात् । अमीमपत्, अदीदपत् । पुन-
र्भासप्रवृत्तं समस्तलोपार्थम् ॥

१२० । सनि मिमीमादारभलभशकपतपदा- मिसृस्वरस्य ॥

मिकादीनां स्वरस्य सनि पर इसादेशो भवति अभ्यासजोपञ्च ।
डुमिङ्—मित्सति । मीङ्, मोङ् वा—प्रमित्सति, प्रमित्सते । मा
इति मेङ्माङोरपि प्रवृत्तम् । प्रमित्सते, उपमित्सते । दासंज्ञकः—
दित्सति, धित्सति । रभ—आरित्सते । लभ—आलित्सते । शङ्क शक्—
शित्सति । पत्, लृ पित्सति । पद् पित्सते । कथं पिपतिषति ? सनीति
द्विषकारोऽयं निर्देशो व्यक्तिर्वेति ।

प्रतिरित्सतीति वक्तव्यम् । प्रतिपूर्वो राधो हिंसायामिति ॥

१२१ । आप्नोतेरीः ॥

आप्नोतेः स्वरस्य ईर्भवति सनि परेऽभ्यासजोपञ्च । ईत्सति ।
अधिष्प्योरीरोन्नी वक्तव्यौ सनि सकारादौ । ईर्त्सति, ङीप्त्सति ॥

१२२ । दन्भेरिच ॥

दन्भेः स्वरस्य इव भवति चकारादीन् सनि सकाराद् अभ्यास-
लोपश्च । धिप् सति, धीप् सति । मुचोऽकर्मकस्योच्चा वक्तव्यः—मोक्षते
वत्सः स्वयमेव, मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव—आनुकल्यात् कर्मकर्तृ-
त्वम् ॥

१२३ । दिगि दयतेः परोक्षायाम् ॥

देऊः परोक्षायां दिग्यादेशो भवति अभ्यासलोपश्च । तिपा धातु-
रेव निर्दिश्यते । दिग्ये, दिग्याते, दिग्यिरे । दय दान इत्यस्याप्राप्त्यवधाना-
त् दयाञ्चक्रे ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तावाख्याते तृतीयः पादः समाप्तः ॥

१२४ । सपरस्वरायाः सम्प्रसारणमन्तः स्थायाः ॥

सह परेषां धातुस्वरेभ्यस्तः स्थायाः सम्प्रसारणं भवत्यधिकृतं
वेदितव्यम् । परेषौव सस्वरत्वं लोकतः सिद्धम्, परप्रहणं स्पष्टार्थम् ।
सम्प्रसारणं यदुतोऽन्तःस्थानिमित्ता नित्यत्वेन स्थिता अम्बाख्या-
स्यते । अन्तःस्थाप्रहणमभ्यासविकारबाधनार्थम्, तेन—विध्यते,
विष्वाचे इत्यादीनां यस्याभ्यासे सम्प्रसारणं सिद्धम् ॥

१२५ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिव्यचिप्राच्छिन्न

श्रिभ्रस्जीनामगुणे ॥

ग्रहादीनाम् अन्तःस्थायाः सपरस्वरायाः सम्प्रसारणं भवति
प्रगुणे प्रत्यये परे । गृह्यते, गृह्यति । जीयते, जिनाति । ऊषणुः,
रुयुः । “न चाक्षयोरगुणो च” इति प्रतिषेधबाधनार्थं वेजो वयिरूप्यते ।
विध्यते, विध्यति, ऊष्ट, उशस्ति, विध्यते । विचति—कुटादिच्चाद्,
गुणवम् । कथम् उक्तव्यम्, अस्तुम् औषादिकृत्वात् । पृच्छयते,

पृच्छति । कथं प्रश्नः ? “प्रश्नाख्यानयोः” इति वक्ष्यताम् । वृक्षयते
वृक्षति, भृजयते, भृजति । अगुण इति किम् ? प्रदीता ॥

१२६ । स्वपिवचियजादीनां यण्परोक्षाशीःषु ॥

स्वपिवच्योर्थ्यजादीनामन्तःस्थायाः सपरस्वरायाः सम्प्रसारणं
भवति यस्मिन् परोक्षायामाशिषि चागुणे परतः । सुप्यते, सुपुणतुः,
सुप्यात् । उच्यते, ऊचतुः, उच्यात् । इज्यते । ईजतुः, ईज्यात् ॥

“अजो वपो वहश्चैव वेज् व्येजौ ह्वयतिस्तथा ।

वदुवसौ भ्वयतिश्चैव नव यजादयः स्मृताः ॥

१२७ । परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥

उभयेषां ग्रहादिस्वपादीनामभ्यासस्यान्तःस्थायाः सपरस्वरायाः
सम्प्रसारणं भवति परोक्षायां परतः । गुणयथोऽयम् । जप्राह, जप्र-
हिय, जिज्यौ, जिजियथ, उवाय, उवयियथ । स्वरादीनां च—सुष्वाप,
सुष्वविथ, उवाच, उवचियथ, इयाज, इयजियथ । परोक्षायामिति किम् ?
विवक्षति, वावच्यते ॥

१२८ । व्यथेश्च ॥

व्यथेरभ्यासस्यान्तःस्थायाः सपरस्वरायाः सम्प्रसारणं भवति
परोक्षायां परतः । विव्यथे, विव्यथाते, विव्यथिरे । परोक्षायामिति
किम् ? वाव्यथ्यते ॥

१२९ । न वाश्वथोरगुणे च ॥

वेष् श्व इत्येतयोरभ्यासस्यान्तःस्थायाः सपरस्वरायाः सम्प्रसारणं
न भवति, परोक्षायाम् अगुणे गुणिनि च । वधौ, वधिय, वधतुः,
वधुः । शिश्वाय, शिश्वयियथ, शिश्वयतुः, शिश्वयुः । अगुण इति
वक्ष्यताम् वेजोऽनभ्यासोऽपि गृह्यते । “भ्वयतेर्वा” इति परस्य विभा-
वास्त्येव ॥

१३० । स्वपिस्यमिव्येजां चेक्रीयते ॥

स्वपित्यमिव्येनामप्राप्तं सम्प्रसारणं भवति चेक्रीयते परे । सोढु-
प्यते, सेसिम्यते, वेचीयते ॥

१३१ । स्वापेश्रणि ॥

स्वापेरिन्तस्य चणि परतः सम्प्रसारणं भवति । असुषुपत् । स्वापे-
रिन्तस्येति किम् ? स्वापमकरोत्—असुषुपत् ॥

१३२ । ग्रहिस्वपिप्रच्छां सनि ॥

एषां सनि परे सम्प्रसारणं भवति । जिघृक्षति, सुषुप्सति, पिपु-
च्छति ॥

१३३ । चायः किश्चेक्रीयते ॥

चायश्चेक्रीयते परे किर्भवति । चेक्रीयते ॥

१३४ । प्यायः पिः परोक्षायाम् ॥

प्यायश्चेक्रीयते परे परोक्षायां च विभवति । पेपीयते, आपिप्ये,
आपिप्याते, आपिप्यिरे ॥

१३५ । श्वयतेर्वा ॥

श्वयतेर्चेक्रीयते परे परोक्षायां च सम्प्रसारणं भवति वा । शोशू-
यते, शेश्वीयते. शुशाव शुशुवतुः, शिश्वाय, शिश्विषतुः ॥

१३६ । कारिते च संश्चणोः ॥

श्वयतेः संश्चणोर्यत् कारितं तस्मिन् सम्प्रसारणं भवति वा ।
शुशावयिषति, शिश्वाययिषति, अशुशवत्, अशिश्वयत् । इति कृतस्य
स्थानिवद्भावाच्छुद्धिर्वचनम् ॥

१३७ । ह्वयतेर्नित्यम् ॥

ह्वयतेः संश्चणोर्यत् कारितं तस्मिन् नित्यं सम्प्रसारणं भवति ।
शुशावयिषते, अशुशवत् । द्विवचनमिति कारितं व्यवधानं यच्च यथा

स्यादिति वचनम्, ह्यायकयितुमिच्छति—अिह्यायकयिषति, अग्रह्याय-
कत् इति ॥

१३८ । अभ्यस्तस्य च ॥

ह्यतेरभ्यस्तमात्रस्यान्तः स्थायाः सुपरस्वरायाः सम्प्रसारणं भवति ।
जुह्याव, जोह्यते, जुह्वति ॥

१३९ । द्युतिस्वाप्योरभ्यासस्य ॥

द्युतिस्वाप्योरभ्यासस्य सम्प्रसारणं भवति । दिद्युते, दिद्युलते,
दिद्योतिषते, अदिद्युतत्, सुप्रापयिषति । स्वापेरिनन्तस्य प्रह्लाद् न
अज्ञादौ, तेन सिद्धापयिषति ॥

१४० । न सम्प्रसारणे ॥

सम्प्रसारणे कृते पुनः सम्प्रसारणं न भवति । विध्यते, वेविध्यते,
विव्यये, विविद्यतुः विविधुः । संविध्यतुः, संविध्युः । एकदेशविकृत-
स्यानभ्यवद्भावाद् व्यकौ जातौ च वचनम् ॥

१४१ । वशेऽश्रेक्रीयते ॥

वशेऽश्रेक्रीयते परे सम्प्रसारणं न भवति । वाच्यते ॥

१४२ । प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥

प्रच्छिन्नप्रश्नसंज्ञीनां परोक्षायां सम्प्रसारणं न भवति । पप्रच्छतुः,
पप्रच्छुः । वप्रश्नतुः, वप्रश्नुः । वप्रश्नतुः, वप्रश्नुः ॥

१४३ । सन्ध्यक्षरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥

सन्ध्यक्षरास्तानां धातूनामविकरणविषये आकारो भवति । घेद्—
जाता, ग्लै—ग्लाता, म्लै—म्लाता, द्रो—दाता । सुगजः, सुम्जः—
उपसर्गेण तातो डः स्यात् । अन्तप्रहणं धातुसंज्ञाकाले सन्ध्यक्षरार्थम्,
तेन—वेता, स्तोता । अविकरण इति किम् ? ग्लायति, म्लायति ॥

१४४ । न व्ययतेः परोक्षायाम् ॥

ह्ये ओ धातोः परोक्षायामाकारो न भवति । संविच्याय, संविच्य-
यिष । अगुणे सम्प्रसारणमस्त्येष ॥

१४५ । मीनातिमिनोतिदीङां गुणवृद्धिस्थाने ॥

एषां गुणवृद्धयोः प्रसङ्गे आकारो भवति । मीञ्—प्रमाता, प्रमा-
पयति । डुमिञ्—निमाता, निमापयति । दीङ्—उपदाता, उपदाप-
यति । उपदायो वर्त्तते, “इडाभ्यां चेति” घञ् स्यात् । गुणवृद्धिस्थान
इति किम् ? प्रमीयते । वर्णान्तविधित्वादभ्यासस्य न स्यात्—प्रमेयीयते ॥

१४६ । सनि दीङः ॥

दीङः सन्याकारो भवति । उपदिशसते । नाभ्यन्तानामनिटाम्
इत्यगुणत्वाद् वचनम् ॥

१४७ । स्मिजिक्रीडामिनि ॥

एषामिनि परे आकारो भवति । विस्मापयते, जापयति, क्रापयति,
अध्यापयति । हेतुकर्तृभये स्मिडोऽभिधानात्कुञ्चिकयैनं विस्मापयति—
करणाद् भये न स्यात् । भातिरिनशतो हेतुमयेऽपि वर्त्तते—मुखडो
भापयते । भीषिचिन्ति इति वचनाद् भियः वास्तता, मुखडो भीषयते ।
विस्फुरणं विस्फारः तं करोतीत्यिन्—विस्फारयति, विस्फोरयति—
हेतुविचक्षायाम् इन् । चप साम्बने, चयनेऽपि वृत्तिः—चापयति ।
चिञस्तु चापयति । डुवपि प्रजनेऽपि—पुरोधातो गाः प्रवापयति, घी
प्रजने—प्रवापयति,—गर्भं प्राहयतीत्यर्थः । तपः साधयति, धर्मं साध-
यतीति—पारलौकिकेऽपि साधिना भवितव्यमेव । सिधु गत्यामित्य-
नेन च—अक्षं सेधयति, ग्रामं सेधयतीति भवितव्यमेव । सिध्यति-
नापि—तपस्तापसं सेधयति । कस्त्वामुल्लापयते, श्येनो वर्त्मकामुल्ला-
पयते—जातेरेवायं प्रयोगः, विसंवादाभिभवयोर्यजिः कारिते प्रयोगो
नास्त्यनभिधानात्, दक्षादिरयम् । विज्ञाता, विज्ञेता, विज्ञास्यते, विज्ञे-
ष्यते, विज्ञाय, विज्ञीय, जातेर्लियञ्च प्रयोगोऽनेकार्थत्वाच्चानुनामिति ॥

१४८ । सृजिदृशोरागमोकारः स्वरात्परो धुटि गुणवृद्धिस्थाने ॥

सृजिदृशोः स्वरात्परो घुडादौ प्रत्यये गुणवृद्धिस्थानेऽकारागमो भवति । झष्टा, अझात्तीत् । द्रष्टा, अद्रात्तीत् । धुटाति किम् ? ससर्ज, दृक्श । गुणवृद्धिस्थान इति किम् ? सृत्तीष्ट, दृत्तीष्ट ।

योगविभागात् स्पृशादीनां वा—स्पृश—स्पृष्टा, अस्प्रात्तीत् । मृश—म्रष्टा, अम्राक्षीत् । कृष—कृष्टा, अक्राक्षीत् । तृप, व्रप्ता, अव्राप्सीत् । हृप—ह्रप्ता, अह्राप्सीत् पक्षे स्पृष्टा, अस्प्राक्षीदित्यादि ॥

१४९ । दीङोऽन्तो यकारः स्वरादावगुणे ॥

दीङोऽन्तो यकारो भवति स्वरादावगुणे प्रत्यये परे । उपदिदीये, उपदिदीयाते, उपदिदीयिरे । दीङोऽवयवत्वेन द्विर्वचनं स्याद् भात्वं च न स्यात् ॥

१५० । आलोपोऽसार्वधातुके ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति असार्वधातुकेस्वरादावगुणे प्रत्यये परे । णुः, तस्युः, गोदः, संस्था । असार्वधातुक इति किम् ? यान्ति । स्वरादाविति किम् ? ग्लायते । अगुण इति किम् ? दानम् ॥

१५१ । इटि च ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे । पपिथ, दृदिथ । इटीति किम् ? पपाथ । गुबयर्थमिदम् ॥

१५२ । दामागायतिपिबतिस्थास्यतिजहाती- नामीकारो व्यञ्जनादौ ॥

दासंभकमाकृणायतिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामन्तर्ङ्कारो भवति व्यञ्जनादावगुणौ प्रत्यये परे । दीयते, धीयते, मीयते, गीयते । गाय-
तीति निर्देशाद् गाङ् गतावित्यस्य गायत इति भवितव्यमेव ।

पीयते । पतेस्तु वायते । स्थीयते, अवसीयते । स्थीति निर्देशात्—
सायते, सासायते, सनोतेर्ये वारवम् । ह्रीयते । हाडस्तु—हायते ॥

१५३ । आशिष्यकारः ।

वामादीनामाशिष्यगुणे व्यञ्जनादौ परत एकारो भवति । देयात्,
धेयात्, मेयात्, नेयात्, पेयात्, स्थेयात्, अवसेयात्, हेयात् । अगुण
इति किम् ? दासीष्ट, मासीष्ट । वा संयोगादेरस्य इति वक्तव्यम्—ग्ले-
यात् ग्लायात् । ग्लेयात्, ग्लायात् । अस्थ इति किम् ? स्थेयात् ॥

१५४ । अन उस् सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुवः ॥

सिजभ्यस्तविदादिभ्यो भूवर्जितेभ्यः परस्यान उस् आदेशो भवति ।
सिञ्—अकार्षुः, उदगुः । अदुः । परस्य न लुगजोप इति । अभ्यस्ते-
अदुः, अजुदुः, अनेनिजुः । विदादि—विद् कान्ते आदन्त द्विष,—
अविदुः, अदः, अलुः, अद्विषुः । गणकृतमनित्वमिति वा स्यात् अस्त-
म्यन एवार्थात्—अविदन्, अरान्, अलान्, अद्विषन् । अभुव इति
किम् ? अभूवन् ॥

१५५ । इचस्तलोपः ॥

इचस्तप्रत्ययस्य सर्वस्य लोपो भवति । अपादि, अलावि । इचस्त
इति किम् ? अकारितराम् ॥

१५६ । हेरकारादहन्तेः ॥

आतोर्विहितस्य हेरकारात्परस्य लोपो भवति अहन्तेः । पच, पठ,
मव, दीव्य । हेर्व्यक्तित्वात्—पचतात् । अकारादिति किम् ? याहि ।
अहन्तेरिति किम् ? अहि शत्रून्, संनिपातक्षयस्य वर्णप्रहणे निमि-
त्तत्वात् ॥

१५७ । नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥

नोश्च विकरणादसंयोगात्परस्य हेर्लोपो भवति । चिनु, चुनु ।
विकरणादिति किम् ? नुहि । असंयोगादिति किम् ? राघुहि ॥

१५८ । उकाराच्च ॥

उकाराच्च विकरणात्परस्य डेलोपो भवति । तनु, कुट, । विकरणा-
दिति किम् ? नुहि ॥

१५९ । उकारलोपो वमोर्वा ॥

असंयोगस्य विकरणस्योकारस्य लोपो भवति वा वमोः परतः ।
सुम्बः, सुम्भः, सुनुवः, सुनुमः । तम्बः, तन्मः, ।
तनुवः, तनुमः, आद्यन्तवद्भावात् । सुनोमि, तनोमीति परःवात्
स्वरदेशाद्वा सिद्धम् ॥

१६० । करोतेर्नित्यम् ॥

कृञः परस्य विकरणोकारस्य नित्यं लोपो भवति वमोः परतः ।
कुर्वः, कुर्मः ॥

१६१ । ये च ॥

करोतेर्नित्यं विकरणोकारस्य लोपो भवति ये प्रत्यये परे । कुर्यात्,
कुर्याताम्, कुर्युः ॥

१६२ । अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥

करोतेरकारस्यागुणे सार्वधातुके परे डकारो भवति । कुटतः,
कुर्वन्ति । कथम् कुट ? प्रत्ययलोपलक्षणात् । गुणो नैव स्वरूपनिर्देशात्
सार्वधातुक इति किम् ? सञ्चस्कटः । अगुण इति किम् ? करोमि ॥

१६३ । रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥

रुधादेर्वो विकरणान्तस्याभ्तावयवस्य लोपो भवति अगुणे सार्व-
धातुके परे । रुन्धः, रुन्धन्ति । भिन्तः, भिन्न्ति । अगुण इति किम् ?
रुन्धि ॥

१६४ । अस्तेरादेः ॥

अस्तेरादेरकारस्यागुणे सार्वधातुके परे लोपो भवति । स्तः,
स्तन्ति । अगुण इति किम् ? अस्ति ॥

१६५ । अभ्यस्तानामाकारस्य ॥

अभ्यस्तसंज्ञकानामाकारस्य लोपो भवति अगुणो सार्वधातुके परे ।
मिमते, मिमताम् । जिहते, जिहताम् । दत्ते, धत्ते । अगुण इति किम् ?
जहाति ।

१६६ । क्रयादीनां विकरणस्य ॥

क्रयादीनां धातूनामगुणो सार्वधातुके विकरणाकारस्य लोपो
भवति । क्रीडते, क्रीणन्ति, प्रीणते, प्रीणन्ति । कथं स्तन्नन्तीत्यु पञ्च-
बत्वात् । क्रयादीनामिति किम् ? दीव्यामः, सीव्यामः । विकरन्त्येति
सुखप्रतिपत्त्यर्थम् । अगुण इति किम् ? क्रीणाति ॥

१६७ । उभयेषामीकारो व्यञ्जनादावदः ॥

राश्यपेक्षयोर्मयशब्दो व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनम् । उभयेषामभ्यस्त-
क्रयाविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य व्यञ्जनादावगुणो सार्वधातुके
ईकारो भवति । मिमीते, जिहीते, लुनीते, पुनीते । व्यञ्जनादाविति
किम् ? मिमते, क्रीणते । अगुण इति किम् ? जहाति, क्रीणाति । सार्व-
धातुक इति किम् ? जाजायते । अद् इति किम् ? दत्ते, धत्ते ॥

१६८ । इकारो दरिद्रातेः ॥

दरिद्रातेराकारस्यागुणो सार्वधातुके व्यञ्जनादाविकारो भवति ।
दरिद्रितः, दरिद्रिथः । अगुण इति किम् ? दरिद्राति । सार्वधातुक इति
किम् ? दरिद्रायाम्, दरिद्रायकः, विदरिद्रासति ॥

मिथो वेति वक्तव्यम्—विमितः, विमीतः ॥

१६९ । लोपः सप्तम्यां जहातेः

जहातेरभ्यस्तस्य सप्तम्यामगुणो लोपो भवति । जहात्, जाहताम् ।
व्यञ्जनादावगुणो सार्वधातुके इत्वं वा वक्तव्यम्—जहितः,
ज्योतः । इौ चारवमित्त्वमीत्वं चेदम्—जहाहि, जहिहि, जहीहि ॥

१७० । धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥

हन्तेर्धुडादौ सार्वधातुकेऽगुणेऽन्तस्य नकारस्य लोपो भवति ।
इतः, इयः, आहते, आहताम् । धुटीति किम् ? हन्वः, हन्मः । अगुण
इति किम् ? इन्ति । प्रतिषिद्धेतां मध्ये हन्तेरेव सार्वधातुके सम्भव-
दर्शनार्थमिदम् ॥

१७१ । शासेरिदुपधाया अणव्यञ्जनयोः ॥

शासेरुपधाया इदु भवति । अणि व्यञ्जनादावगुणो । अन्त्र शिष्य-
शिष्यते, शिष्टः । कथं मित्रं शास्तीति मित्रशीः ? चित्तोपात् स्वरादेशो
विधिर्बलवान् । अथा सद्व्यवहितः शासुरिह गृह्यते—आशास्ते, आशा-
स्यमानः । कथम् आशीः ? आपकात् ॥

१७२ । हन्तेर्ज हौ ॥

हन्तेर्जकारो भवति हौ परे । अहि शक्नुन् । हेर्भ्यक्तत्वाद्—इतात् ।
परत्वाच्चातन् ॥

१७३ । दास्त्योरेभ्यासलोपश्च ॥

दास्त्यकस्यास्तेभ्य हौ परेऽन्तस्यैत्वं भवति, अभ्यासलोपश्च यथा-
सम्भवम् । देहि, वेहि, अस्—वधि । अलोपश्चेति सिद्धेऽभ्यासप्रत्ययं
समस्तलोपार्थम् ॥

१७४ । अस्यैकव्यञ्जनमध्येऽनादेशादेः परोक्षायाम् ॥

अगुणे परोक्षार्थां परतोऽनादेशादेर्धातोरस्यैकव्यञ्जनमध्यगतस्यैत्वं
भवति, अभ्यासलोपश्च । पेक्षतुः, नेमतुः । सेहे ।

वकाराधिकारात् कचिद् दीर्घोऽपि गृह्यते—राधो हिंसायाम्—अपरे-
धतुः । हिंसायामित्येव, आरराधतुः ।

राजिज्जाजिज्जाजिञ्छाशीनां वा वक्यम्—रेज्जतुः । रराज्जतुरित्यादि ।
अभ्यञ्ज न भवति—वडाशे । यलि च स्तेत्यप्येवम्—रेज्जिथ, रराज्जिथ ।

असह्यव्यञ्जनमध्यगतस्येति किम् ? तत्तदनुः । अनादेशादेरिति किम् ? बभूवतुः । अगुण इति किम् ? अहं पपच ॥

१७५ । थलि च सेटि ॥

थलि च सेटि परतोऽनादेशादेर्धातोरस्यैकव्यञ्जनमध्यगतस्यैत्वं भवति, अभ्यासलोपश्च । पेत्रिथ, नेमिथ । सेटीति किम् ? पपक्थ । अनादेशादेरिति किम् ? बभूयिथ । एकव्यञ्जनमध्यगतस्येति किम् ? विव्ययिथ ॥

१७६ । तृफलभजतपश्रन्धिग्रन्थिदन्भीनां च ॥

तृप्रभृतीनामत एत्वं भवति, अभ्यासलोपश्च, परोक्षायामगुणे थलि च सेटि परतः । गुण्यादेशादिसहायव्यञ्जनत्वाद् वचनम् । तेरतुः, तेरिथ । फेलतुः, फेलिथ । मेरतुः, मेरिथ । त्रेपे, त्रेपाते, त्रेपिरे । त्रेथतुः, त्रेथतुः । देभतुः । अनुषङ्गलोपिनां मध्ये दन्मेरेवेति नियमात्—ममथान् । निरनुषङ्गैः साहचर्यात्—शश्रन्धिथ, त्रग्रन्धिथ, दधमिथ । इत्यनुषङ्गिणां न स्यात् । अगुण इति किम् ? अहं ततर ।

जम्भुजसिस्वनफणस्यमां वा वक्तव्यम्—जेरतुः, जज्ररतुः, जेरिथ, जज्ररिथेत्यादि ॥

१७७ । न शसददवादिगुणिनाम् ।

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणिनां च धातूनामेत्वमभ्यासलोपश्च न भवति अगुणो परोक्षायाम् थलि च सेटि परतः । विशशसतुः, विशशसिथ, दददे, दददाते, ववसतुः, ववसिथ, विशशरतुः, विशशरिथ, मित्रयिथ ॥

१७८ । स्वरादाविवर्णो वर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥

स्वरादावगुणो प्रत्यये परे धातोरिवर्णो वर्णान्तस्य इयुवौ भवतः, निर्विद्यस्य स्थानानि एवाग्नरतस्यात् । शिथ्रियतुः, शिथ्रियतुः, पुषुतुः, पुषुवतुः, पुषन्ति, कृषन्ति, लुवन्ति । स्वरादाविति किम् ?

ग्रीयात्, लृयात् । अगुब इति किम् ? अयिता, लुबिता । धातुप्रत्य-
यस्युत्तरार्थमेव ॥

१७९ । अभ्यासस्यासवर्णे ॥

इवर्णोवर्णस्तस्याभ्यासस्यासवर्णे स्वरे इयुवौ भवतः । इयेव, उवोव,
इयुवात् । असवर्ण इति किम् ? ईषतुः, ऊषतुः ॥

१८० । नोर्विकरणस्य ॥

नोर्विकरणस्योकारस्यागुणे स्वरादागुब् भवति भ्रान्तरतम्यात् ।
प्राप्नुवन्ति, प्राप्नुवन्तु । शक्नुवन्ति, शक्नुवन्तु । नोरिति किम् ?
क्षवन्ति । विकरणस्येति किम् ? तन्वन्ति ॥

१८१ । य इवर्णस्यासंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥

अनेकाक्षरस्य धातोर्य इवर्णस्तस्यासंयोगपूर्वस्य यकारो भवति
अगुणे स्वरादौ । विध्यतुः, विध्युः । निन्यतुः, निन्युः । विग्बिरे,
निग्बिरे । असंयोगपूर्वस्येति किम् ? विधियतुः विधियतुः । अने-
काक्षरस्य धातोरिति किम् ? अधीयते ॥

१८२ । इणश्च ॥

इणो धातोरगुणे स्वरादौ यकारो भवति । यन्ति, वन्तु । वकारो
ऽनुकसमुच्चयार्थः, तेन इकोपि स्यात्—अधियन्ति, अधियन्तु ॥

१८३ । नोर्विकारो विकरणस्य ॥

नोर्विकरणस्यासंयोगपूर्वस्य स्वरादावगुणे वकारो भवति । सुम्भ-
न्ति, विम्भन्ति । विकरणस्येति किम् ? जुवन्ति, नोजुवः । असंयोग-
पूर्वस्येति किम् ? तदणुवन्ति ॥

१८४ । जुहोतेः सार्वधातुके ॥

जुहोतेवकारस्य सार्वधातुके स्वरादावगुणे प्रत्यये परे वकारो
भवति । जुहति, जुहतु । अगुण इति किम् ? जुहवानि । सार्वधातु-
क इति किम् ? जुहुतुः । स्वरादाविति किम् ? जुहुयात् ॥

१८५ । भुवो वोऽन्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥

भुवोधातोस्तो वकारो भवति परोक्षाद्यतन्योः स्वराद्योः परतः ।
 बभूव, बभूवतुः, बभूवुः । बभूविष्य, अभूवन्, अभूवम् । पुनर्विकारो
 गुणवृद्धिबाधनार्थः, नित्यञ्चैवगुणाधिकारः स्यात् । स्वराद्योरिति किम् ?
 अभूत्, बभूवान् । बभूवुषु इत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति ॥

१८६ । गोहेरुदुपधायाः ॥

गोहेः कृतगुणस्य स्वरादौ परत उपधाया ऊद् भवति । गूहयति,
 गूहिता, गूहकः गोहेः कृतगुणस्येति किम् ? जुगुहुः । उपधाप्रद्वयमुत्त-
 रार्थं च ॥

१८७ । दुषेः कारिते ॥

दुषेरुपधाया ऊद् भवति कारिते परे । दूषयति । कारित इति
 किम् ? दोषो वसन्ते । कारित इति संज्ञापूर्वकत्वाद् वा चित्तविकारे—
 विसं दूषयति, चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूषयति, प्रज्ञां दोषयति ॥

१८८ । मानुबन्धानां ह्रस्वः ॥

घटादयो मानुबन्धा आख्याताः । तेषामुपधायाः कारिते परे ह्रस्वो
 भवति । घटयति, व्यथयति ॥

ह्ने ह्ने सगे स्थगे संवरणे । कगे नोच्यते, अस्यायमर्थ इति च
 नोच्यते—कगयति । खन् च, खनु ख नोच्यते, खन् ख हिंसार्थः । खनु
 च कगेवत्—खनयति, खनयति । स्मृ आश्याने—स्मरयति चिन्ताया-
 मग्नश्च न भवति—विस्मरयति ।

जनी जृष् क्लृ रज्जोऽमस्ताश्च—जनी प्रादुर्भावे—जनयति । जृष्—
 जयति । क्लृ ह्वरणे—क्लृयति । रज्ज रणे—रजयति मृगान्, रज-
 जेर्मगरमयोऽनुषङ्गकोपः । अमस्ताश्च—रमयति, ध्रमयति ।

मल्लहस्तलनमोऽनुपसर्गा वा—सोपसर्गास्तु नित्यं मानुबन्धाः ।
 मल दीप्तौ घटादिः, प्रज्वलयति । तथा हस्त लज्ज लज्जने—प्रह्वलयति,
 प्रह्वयति । अमस्तत्वात् उपनमयति ।

ग्लासाबनुवमश्च । अनुपसर्गा इति किम् ? प्रस्त्रापयति, प्रस्त्रापयति, उपवनयति, उद्धमयति । न कम्यमिचमः । शमोऽदर्शने—शमयति रोगान् । दर्शने तु न भवति—निशामयति रूपम् ।

स्त्रादि(घपरि)यां च—अचस्त्रादयति, परिस्त्रादयति । अवपरिभ्यामेवेति नियमादभ्योपसर्गाच्च भवति—प्रस्त्रादयति, उपस्त्रादयति ।

फण गतौ पठ्यते मानुबन्धश्च । गतेरन्यत्र न भवति—फाणयति फाण्टम् ।

अप्ये सुगमा इति नोदाहृताः । कथम् उद्धाटितः कपाटः, चौरस्योत्का-
थयति ? घघ्नन्तादिन् । संक्रामयतीति शब्दुद्धृतादिन् ॥

१८९ । इचि वा ॥

मानुबन्धानां धातूनां कारिते इचि परे ह्रस्वो भवति वा । अघटि, अघाटि, अभ्यधि, अभ्याधि । क्षजि गतौ दाने च, दक्ष हिंसायामिति घटादिपाठवन्नादनुपधाया अपि दीर्घत्वम्, तेन—अक्षजि, अक्षाजि ।
अइचि, अदाक्षि ॥

१९० । जनिबध्योश्च ॥

इअमात्रमिह वर्त्तते । जनिबध्योरिचि परे नित्यं ह्रस्वो भवति । अजनि, अबधि । यद्यपि बन्धने बधिस् तथापीचि हिंसायाम् । तथा च—मङ्गकमेवास्ति बधकोऽपि न विद्यते । बधिः प्रकृत्यन्तरमित्येके ॥

१९१ । ओतो यिन्आयीस्वरवत् ॥

ओतः परौ यिन् आयी स्वरवद् भवतः । गडयति, गडयते । अबो-
ऽपि न स्यात्, गवाजिमवदिष्टत्वात् ॥

१९२ । औतश्च ॥

औतः परौ यिन्आयी स्वरवद् भवतः । जाडयति, जाडयते । यथासं-
भयात् पृथगुच्यते ॥

१९३ । नाम्यन्तानां यण्आयिनि आशी- श्चिचेक्रीयितेषु ये दीर्घः ॥

नाम्यन्तानां धातूनां यणादिषु ये चो च परत आन्तरतम्यादु
दोषो भवति । चीयते, मन्तुयति, अग्नीयते, पट्टयति, चीयात्, चो
च—पट्टकरोति । य इति किम् ? कृषीष्ट । नामीति सम्भवदर्शनार्थ-
मिदम् ॥

१९४ । इणोऽनुपसृष्टस्य ॥

इणो धातोरनुपसृष्टस्यैवाशिषि ये दीर्घो भवति । ईयात्, ईया-
स्ताम् । अनुपसृष्टस्येति किम् ? अन्वियात् । यणो व्यवहितपाठात्ते-
दानुवृत्तिरिति गम्यते । तेन समीयते नियमो न स्यात् ॥

१९५ । ऋत ईदन्ताश्चिचेक्रीयितयिन्आयिषु ॥

ऋतस्य चिचेक्रीयितयिन्आयिषु परत ईदन्तो भवति । मात्रीक-
रोति, जेहीयते, स्वस्त्रीयति, दुहित्रीयते । ऋत इति किम् ? चेकीर्यते ॥

१९६ । इरन्यगुणे ॥

ऋतस्यानि विकरणोऽगुण इकारो भवति । आद्रियते, आद्रियते ।
ऋत इति किम् ? किरति, गिरति । अगुण इति किम् ? अरति ।
आदेशादागमो विधिबलधानिति ॥

१९७ । यणाशिषोर्ये ॥

ऋतस्य यणाशिषोर्ये पर इकारोऽन्तो भवति । क्रियते, क्रियात् ।
य इति किम् ? कृषीष्ट ॥

१९८ । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥

अर्तः संयोगादेऽध धातोर्यणाशिषोर्ये परे गुणो भवति । अर्थ्यते
न्यात् । स्मर्यते, स्मर्यात् । अलिङ्ग बहिरङ्ग मन्तरङ्ग इति—संस्क-
पते, संस्कृतात् ॥

१९९ । चेक्रीयिते च ॥

अर्धः संयोगादेश्च धातोश्चेक्रीयते परे गुणो भवति । अराधते,
स्वाक्यते ॥

२०० । प्राध्मोरी ॥

धा घ्रा इत्येतयोश्चेक्रीयते पर ईकारो भवति । जेघ्रीयते, देघी-
यते । हन्तेर्घीर्वा वक्तव्यम्—जेघ्रीयते, जङ्घ्यते ॥

२०१ । यिन्यवर्णस्य ॥

यिनि परेऽवर्णस्य ईकारो भवति । वल्लीयति, मालीयति । औ व
दीर्घीभवति, मालीस्यात् ॥

अशनायोदम्यधनाया बुभुक्षापिपासाकाङ्क्षासु निपाता इडाः ।
अशनमिच्छति भोक्तुम्—अशनायति, उदकमिच्छति पातुम्—प-
यति, धनमिच्छति तृप्सक—धनायति ॥

२०२ । अदेर्घस्त्वृ सनद्यतन्योः ॥

अदेः स्थाने सनद्यतन्योः परतो घस्त्वृरादेशो भवति । तद्
अजर्घः । जिघत्सति, अघसत् ॥

२०३ । वा परोक्षायाम् ॥

परोक्षायां परतोऽदेर्घस्त्वृरादेशो भवति वा । आद, आवृत्तः,
अघस, अजस्तुः । घस्त्वृ अदने, सौत्रोऽयं माधर्वा मरगिवधव धव ॥

२०४ । वेजश्च वयिः ॥

वेजो धातोः परोक्षायां परतो वयिर्भवति वा । उद्याय, ऊयतु ।
वयौ, वयतुः । इकारः स्वरूपग्राहकः ॥

२०५ । हन्तेर्वधिराशिषि ॥

हन्तेर्वधिर्भवति आशिषि परतः । वध्यात्, वध्यास्ताम् ॥

२०६ । अद्यतन्यां च ॥

इत्येदद्यतन्यां च परतो वधिर्मवति । अवधीत्, अवधिष्टाम् ।
अनान्तरादिटि कृते वा दीर्घो न स्यात्, इज् निर्देशस्य स्वरूपमाह-
त्वात् । वाशब्दो व्यवस्थावाचीह स्मर्यते, तेनारमनेपदे वा—आहत,
आहसाताम्, आवधिष्ट, आवधिषाताम् ॥

२०७ । इणो गा ॥

इणो चातोऽद्यतन्यां गादेशो भवति । अगात्, अनाताम् । इङ्-वत्
इकोऽपि—अध्यगात् ॥

२०८ । इङ् परोक्षायाम् ॥

इङ् परोक्षायां गादेशो भवति । अचिज्जने, अचिज्जगाते, अचिज्ज-
गिरे । इङ् इति किम् ? इट् गतौ, उदिवाय ।

अद्यतनीक्रियातिपस्थोर्वा गीरादेश इष्यते—अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट ।
अध्यगीष्यत्, अध्यैष्यत् । इनि संज्ञयोरपि गायतेरध्ययनेऽपि वृत्तिः—
अचिजिगापयिषति, अध्यजी मपत् । इङ्स्तु—अच्चापिपयिषति, अ-
च्चापिपत् ॥

२०९ । सनीण्डोर्गमिः ॥

सनि पदे इण्डोर्गमिगादेशो भवति । ग्रामे जिगमिषति, वेदाव-
धिजिगांसते । इकोऽपि—अचिजिगमिषति । गम्य बोधने सनि नामि
धीयते चेत् तथायमपि, अर्थान् प्रतीषिषति । इट् गतौ बोधनेऽपि
इष्यते, गमयति, अचिगमयति, गमिषेव सिद्धम् । अर्थान् प्रसाययति,
शास्त्रमच्चापयतीति भवितव्यमेव ॥

२१० । अस्तेभूरसार्वधातुके ॥

अस्तेभूरादेशो भवति असार्वधातुकविषये । भविता, भूतः, भवि-
ष्यति । भव्यम्—“स्वराद् यः” । तिपा निर्देशः किम् ? असिता ॥

२११। ब्रुवो वचिः ॥

ब्रुवो घातोर्वचिर्भवति असार्धधातुकविषये । वक्ता, वक्षति । वाच्यम्—
“ब्रुवर्षभ्यञ्जनास्ताद् व्यञ्” ॥

२१२। चक्षिङः ख्याञ् ॥

चक्षिङः ख्याञ्देशो भवति असार्धधातुकविषये । आख्याता, आख्या-
स्यति, आख्यास्यते । अनुबन्धत्वादुभयपदम् । आख्येयम्—“घ्रात्-
कनोरिञ्” इति । कथं सञ्चदयो दुर्जनो, वर्जनीय इत्यर्थः । नृबन्ना
राक्षसः—असुन् धौजादिकत्वात् । विचक्षणो विद्वान् लोकतः सिद्धः ॥

२१३। वा परोक्षायाम् ॥

चक्षिङः परोक्षायाम् ख्याञ्देशो भवति वा । आचख्यौ, आचख्ये,
आचचक्षे ॥

२१४। अजेर्वीः ॥

अजेर्वीरादेशो भवति असार्धधातुकविषये । विभ्यतुः, वषनीयम्,
वीतः, वीतवान् । व्यञ्जनादौ वेति केचित्—प्राजिता, प्रवेता, प्राजिष्यते,
प्रवेष्यते, प्राजितुम्, प्रवेतुम्, वञ्जल्यन्तु च य स्यात्—सप्राजः,
वद्वजः, समज्या । प्राजनो दण्डः, वाधिकारादियमिष्टसिद्धिः ॥

२१५। अदादेर्लुग् विकरणस्य ॥

अदादेर्गणाद् विकरणस्य लुग् भवति । अस्ति, हन्ति, जुहोति,
विभेति, जुहुतः, विभीतः । लुग् लोपत्वाच्च गुणः । विकरणस्येति
किम् ? अप्रन् । अदाद्यन्तर्गणो जुहोत्यादिरिति ॥

२१६। इण्स्थादापिबतिभूभ्यः सिचः परस्मै ॥

इणादिभ्यः परस्य सिचो लुग् भवति परस्मैपदे परतः । अगात्,
अव्यगात्, अस्थात्, अदात्, अधात्, अपात्, अभूत् । पिबतेरिति
किम् ? पा रक्षणे—अपासीत् । परस्मा इति किम् ? समस्तिबत,
अदिषत ।

प्राशाङ्गसा घेटां वा वक्तव्यम्—प्रप्रात्, प्रप्रासीत्, अशात्, अशा-
सीत् । अच्ङात्, अच्ङासीत् । असात्, असासीत् । अघात्, अघा-
सीत् ॥

॥ इति दौर्गसिद्धां वृत्तावाख्याते चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

२१७ । नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोरन्तरतमो गुणो भवति अर्थात्प्रत्यये
परे । एता, चेता, नेता, स्तोता, कर्त्ता, भविता, क्षुनोति, तनोति ।
नाम्यन्तयोरिति किम् ? उर्मिता, क्रीणाति । ग्लायति, भ्लायति ।
ऐकारोपदेशबलात् गुणः । नीभ्याम् लूभ्यामिति गौडवात् ॥

२१८ । नामिनश्चोपधाया लघोः ॥

धातोरुपधाया नामिनो लघोर्गुणो भवति । कोषिता, कोषिष्यते,
वर्षिता, वर्षिष्यते । मेत्ता, क्लेप्तेति प्रत्यये परे धातोरुपधैव । चकार
उत्तरार्थः ॥

२१९ । अनि च विकरणे ॥

नामिन उपधाया नाम्यन्तस्य चान्येष विकरणे गुणो भवति ।
रोषते, वर्त्तते, भवति, नयति । अग्रेष विकरण इति किम् ? नृत्सति,
क्षुनोति, क्रीणाति, पुषाण । विकरण इति किम् ? अनुबन्ध ॥

२२० । करोतेः ॥

करोतेः स्वविकरणे गुणो भवत्येव । करोति, करोतु । तनाद्युपल-
क्षणं करोतिरिति केचित्, तेन—समर्थोति ॥

२२१ । मिदेः ॥

मिदेः स्वविकरणे गुणो भवत्येव । मेदति । भौषादिकस्य मेदतेरनि-
ष्टिक् ८६ ॥

२२२ । अभ्यस्तानामुसि ॥

अभ्यस्तानामुसि परे नामिनो गुणो भवति । द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मा इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अविभयुः, अजुह्वुः, अविमरः, अजागदः । अभ्यस्तानामुसीति किम् ? जुह्वुः ॥

२२३ । न णकारानुबन्धचेक्रीयितयोः ॥

नाभ्यस्तानां नाम्युपधानां च णकारानुबन्धे चेक्रीयिते च परे गुणो न भवति । अशिभियत्, अपुषत्, अघुषत्, नीबते, दुष्यते । गरीनु-
त्पते, जोल्यते ॥

२२४ । अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरं गुणिनि सार्वधातुके ॥

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरान्दौ गुणिनि सार्वधातुके परे गुणो न भवति । नेनिजानि, अनेनिजम् । विसेचनामिग्रहणाञ् अजना-
वीत्यलोपो न स्यात् । एवमुत्तरत्वापि योऽयम् । गुणिनीति किम् ?
गुबिन्त्यपि गुणो प्राभूत्—अनेनिजुः ॥

२२५ । सनि चानिटि ॥

नामिन उपधाया अनिटि सनि गुणो न भवति । विमिस्सति,
विस्सा, जुजुवते, जिघृक्षति । अकारान्नामिनोऽपि कचित्, तेन-
वीप्सति न लोपः स्यात् । अनिटीति किम् ? जुकोषिषति ॥

२२६ । सिजाशिषोश्चात्मने ॥

नामिन उपधायाः सिच्यात्मनेपदे आशिषि चानिटि गुणो न
भवति । अमिष, अचिद्धत्, अमिस्ताताम्, अदुहहि, अदुग्ध, अदुग्धाः ।
दुहविहलिहगुहामात्मने पतवर्गे वा सयेव, अत्र अवस्थितवा-
जुबुतेः । सिषोऽयत्तन्युपलक्षणत्वात् सिद्धम् । मिस्सीष्ट, मुसीष्ट ।
अनिटीति किम् ? अवधिष्ट, बधिषीष्ट । इहात्मनेपदस्य गुणव्यति-
रिक्तम् ॥

दुर्धिरिति वापनार्थम्, तेन—अनुधीत्, अघुधीत् । कुटादित्वादगुणे
दुर्धिन स्यात् ॥

२२७ । ऋदन्तानां च ॥

ऋदन्तानां च धातूनां सिञ्जाशिषोश्चात्मनेपदेऽनिटि गुणो न
भवति । अकृत, अकृषाताम्, कृषीष्ट । अनिटीति किम् ? प्रावरिष्ट,
प्रवरिषीष्ट । कथं तृ—अतीर्ष्ट, तीर्षीष्ट, इतृ—अस्तीर्ष्ट, स्तीर्षीष्ट, पू—
अपूर्ष्ट, पूर्षीष्ट । सिञ्जाशिषोश्चात्मन इड्यिकन्वेष्टिरित्युकारस्योपलक्षण-
त्वात् ॥

२२८ । स्यादोश्च ॥

स्यादासंज्ञकयोश्च नामिनः सिञ्च्यात्मनेपदे गुणो न भवति । सम-
स्थित, समस्थिषाताम् । अदित, अदिषाताम् । अधित, अधिषाताम् ।
नामिन इति किम् ? स्यासीष्ट, दासीष्ट ॥

२२९ । भुवः सिञ्जलुकि ॥

भुवो धातोः सिञ्ज लुकि सति गुणो न भवति । अभूत्, अभू-
ताम्, भुव इति किम् ? अख्यात् । सिञ्ज लुकीति वचनानामिनो
निवृत्तिर्भवति शङ्क्यते ॥

२३० । सूतेः पञ्चम्याम् ॥

सूतेः पञ्चमुत्तमे गुणो न भवति । सूक —सुष, सुषावहे, सुषा-
महे ॥

२३१ । दीधीवेव्योश्च ॥

क्षन्द्सावेतौ धातु इत्येके । पञ्चम्यामिति नेहानुवृत्तिः । पृथग्यो-
गात् । दीधीवेव्योश्च गुणो न भवति । आदीध्यै, आवेध्यै, आदीव्य-
म्, आवेव्यनम्, आदीध्यकः, आवेव्यकः ॥

२३२ । रुदविदमुषां सनि ॥

इयादीनां सनि गुणो न भवति । कुरुदिषति, चिचिदिषति, मुमुषि-
षति । पारिशेष्याद् विदिर्ज्ञानार्थः । सनि व्यञ्जनादेभ्युपधात्वाद्
विकल्पेऽष्टौ षडनं नित्यार्थम् ॥

२३३ । नाम्यन्तानामनिटाम् ॥

नाम्यन्तानां धातूनामनिटां सनि गुणो न भवति । चिचिषति,
निनीषति, तुष्टूषति, लुलूषति, चिकीर्षति, बुभूषति । अनिटामिति
किम् ? शिध्रयिषति । ङीप्सतीति नित्यत्वात् कारितलोपः स्यात् ॥

“दीर्घाणां च कृतो दीर्घो गुणं बाधेत चेत्तदा ।

दीर्घजाषिरौ नाम इनो लोपस्तु दुर्लभः ॥”

२३४ । सर्वेषामात्मने सार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥

सर्वेषां धातूनां विकरणानां च नामिन उपधाया नाम्यन्तस्य च
सार्वधातुके पञ्चम्युत्तमवर्जिते आत्मनेपदे गुणो न भवति । दुग्धे,
स्तुते, चिनुते, कुरुते । सार्वधातुक इति किम् ? धोक्ष्यते, स्तोष्यते ।
अनुत्तमे पञ्चम्या इति किम् ? स्तवै, करवै ॥

२३५ । द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै ॥

सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके पञ्चम्युत्तमवर्जिते
द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मैपदे गुणो न भवति । दुग्धः, दुहन्ति । स्तुतः,
स्तुवन्ति । चिनुतः, चिन्वन्ति । कुरुतः, कुर्वन्ति । द्वित्वबहुत्वयोरिति
किम् ? दोग्धि, स्तौति, करोति, चिनोति । अनुत्तमे पञ्चम्या इति किम् ?
दोहाव, दोहाम । चिनवाव, चिनवाम ॥

२३६ । परोक्षायाम् च ॥

सर्वेषां धातूनां परोक्षायाम् च द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मैपदे गुणो न
भवति । दुदुहन्तुः, दुदुहः । विव्यन्तुः, विव्युः । द्वित्वबहुत्वयोरिति
किम् ? दुदोह, निगयिथ ॥

२३७ । सर्वत्रात्मने ॥

सर्वेषां धातूनां परोक्ष्यायां च सर्वस्मिन्नात्मनेपदे गुणो न भवति ।
दुदुहे, दुदुहाते, दुदुहिरं । चक्रे, चक्राते, चक्रिरे ॥

२३८ । आशिषि च परस्मै ॥

सर्वेषां धातूनां सर्वत्राशिषि च परस्मैपदे गुणो न भवति ।
बीवात्, बीयास्ताम् । दुद्यात्, दुद्यास्ताम् । परस्मा इति किम् ?
बेपीष्ट, धोषीष्ट ॥

२३९ । सप्तम्यां च ॥

सर्वेषां धातूनां सप्तम्यां परस्मैपदे गुणो न भवति । स्तुयात्,
बिनुयात्, दुद्यात् ॥

२४० । हौ च ॥

सर्वेषां धातूनां हौ परे गुणो न भवति । नुहि, दुग्धि, प्राप्नुहि ।
बिभु, सुबु । प्रत्ययलोपलक्षणत्वात् । कथम् एहि ? आऊ परवमिति ॥

२४१ । तुदादेरनि ॥

तुदादेरनि गुणो न भवति । तुदति, नुदति ॥

२४२ । आमि विदेरेव ॥

विदेरेवामि परे गुणो न भवति । विद् ब्राने—विदाञ्चकार । विदे-
रेवेति किम् ? ओषाञ्चकार, जागराञ्चकार ॥

२५३ । कुटादेरनिनिचदसु ॥

कुटादेरनिनिचदसु इत्यत्र अटो वर्जयित्वाभ्येषु प्रत्ययेषु गुणो न भवति ।
वत्कुटिता, उत्कुटितुम्, उत्कुटिष्यति, वत्पुटिता, वत्पुटितुम्, वत्-
पुटिष्यति । कुटादेरिति किम् ? खेलनीयम् । घाननिचट्स्थिति किम् ?
वत्कोटयति, वत्काटि, वत्कुकाटि । कथं पृच्छनीयम् ? कटित्वात् ॥

२४४ । विजेरिति ॥

विजेरिति परे गुणो न भवति । ओषिजी—उद्विजिता, उद्विजितुम्, उद्विजिष्यते । कथम् उद्वेजिता ? इना सिद्धम् ॥

२४५ । स्थादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥

स्वादासंस्कृतयोरद्यतन्यामात्मनेपद् ईर्भवति । समस्थित, समस्थि-
कताम्, अदित, अदिषाताम् । अधित, अधिषाताम् । आत्मन इति
किम् ? अस्थात्, अदात्, अधात् ॥

२४६ । मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकरणे ॥

मुचादेर्गणस्य स्वरात्परो नकारागमो भवति अनि विकरणे परे ।
मुञ्चति, लुम्पति । विकरण इति किम् ? अमुचन् ॥

२४७ । मसूजिनशोर्धुटि ॥

मसूजिनशोः स्वरात्परो नकारागमो भवति धुटि परे । मङ्कला,
मङ्कलघति, नंष्टा, नङ्कल्यति ॥

२४८ । रधिजभोः स्वरे ॥

रधिजभोः स्वरात्परो नकारागमो भवति स्वरे परे । रम्धयति,
अरन्धि । जम्भयति, अजम्भि ॥

२४९ । नेटि रघेरपरोक्षायाम् ॥

रधेरिति परे नकारागमो न भवति अपरोक्षायाम् । रधिता, रधि-
ष्यति, रधितव्यम् । अपरोक्षायामिति किम् ? ररन्धिष्व, ररन्धिम ॥

२५० । रभिलभोरविकरणपरोक्षयोः ॥

रभिलभोः स्वरात्परो नकारागमो भवति अविकरणपरोक्षयोः स्वरे
परे । आरम्भयति, आरम्भि, आरम्भो वर्त्तते । आलम्भयति, आलम्भि ।
अविकरणपरोक्षयोरिति किम् ? आरभते, आलभते, रेभे, लेभे ॥

२५१ । हुधुद्भ्यां हेर्धिः ॥

हुधुद्भ्यां परस्य हेर्धिमवति । जुहुधि, चकाधि, भिवधि, तिवधि

मिन्चात्, विन्चात्, परत्वात्—तातण् । मिन्चकि, विन्चकि—
वञ्चात् । कथं कविदि, स्वपिदि, सेट् कृत्वात् ॥

२५२ । अस्तेः ॥

अस्तेः परस्य हेर्धिर्मवति । अस—पधि । नित्यत्वाद्गतरक्तवादेरेवे
स्मृति वचनम् ॥

२५३ । शा शास्तेश्च ॥

शास्तेः परस्य हेर्धिर्मवति । शास्तेश्च शा भवति । शाधि । अच्चेति
इत इत्वं स्यात् ॥

२५४ । लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥

अभ्यस्तारपरस्यान्तेर्नेकारस्य लोपो भवति । ददति, ददतु । आप्रति,
जाप्रतु । नलोपः साध्य इत्यञ्जकृतः ॥

२५५ । आत्मने चानकारात् ॥

अनकाराच्चात्मनेपदेऽन्तेर्नेकारस्य लोपो भवति । कुर्वते, कुर्व-
ताम् । लुनते, लुनताम् । व्यतिजाते, व्यतिजाताम् । अनकारादिति
किम् ? पचन्ते, पच्यन्ते ॥

२५६ । शेते रिरन्तेरादिः ॥

शेतेः परस्यान्तेरादि रिर्मवति । शेरते, शेरताम्, अशेरत । अन्ति-
प्रह्वमन्तिनो रिरादिर्माभूत् ।
पेतेर्वा वक्तव्यम्—संविदते, संविद्वते ॥

२५७ । आकारादट औ ॥

आकारात्परस्य अट और्मवति । पपौ, तस्थौ ।
आशिषि तुष्टोस्तातण् वा वक्तव्यम् । जीवतु, जीवतात्, जीवत्वम्,
नष्टतु, नष्टतात्, नष्टत्वम्, छिनत्तात्, कुरुतात् । णकारोऽगुणार्थः ॥

२५८ । ऋदन्तस्येरगुणे ॥

ऋदन्तस्य धातोः ध्रुतस्य स्थानिनोऽन्तरतमोऽगुणे प्रत्यये परं भवति । चिकीर्षति, जिहीर्षति, तितीर्षति । ऋदन्तस्येति किम् ? अकतुः । “कीर्त्तिषाः किक्ष” इति निर्देशात् कीर्त्तयति ॥

२५९ । उरोष्ठ्योपधस्य च ॥

ओष्ठ्योपधस्य धातोर्ऋदन्तस्यागुणे प्रत्यये परं भवति । पुपूर्वति, मुमूर्षति, बुभूर्षति, वोभूर्षते । दन्त्योष्ठ्यादपि—प्राडुर्षति, संडुर्षति । धातोरोष्ठ्योपधस्येति किम् ? ऋ गतौ—समीर्षः ॥

२६० । इन्त्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चाणि ॥

अविद्यमानसमानलोपोपधाया ह्रस्वो भवति इति चण् परे । अजीकृतत्, अजीजपत्, अलीकृतत् । इन्प्रहणमिन्सामान्यार्थम् । तेन—वादितवन्तं प्रयोजितवाजा अवीश्वद्वीणां परिवादकेन इत्यसमानलोपतैव । असमानलोपोपधाया इति किम् ? अससामत् । उपधाया इति किम् ? अचक्राडत् । कथं गोनाभमाख्यातवान्—अजुगोनत् ? ओतः स्थानिवद्भावात् ॥

२६१ । न शास्वदनुबन्धानाम् ॥

साशोर्ऋदनुबन्धानां चोपधाया ह्रस्वो न भवति इति चण् परे । अशशासत्, अडुडौकत्, शासोरिति किम् ? आङः शास इच्छायाम्—आशीशसत् । ओणोर्ऋदनुबन्धां ज्ञापनार्थः—नित्यमपि द्विर्वचनं ह्रस्वेन वाच्यते, तेन—मा भवानट्टितम् ।

आङ्, आसृ, मासृ, एषामृदनुबन्धो नाद्रियते । आङ्—अविभ्रजत् । आस—अविभ्रसत् । मास—अवीभसत् । दीप—अदीदिपत्, जीव—अजीजिवत्, मील—अमीमिलत्, पोडू—अपीपिडुत्, कज—अकीकजत्, वण—अवीवणत्, भण—अवीभणत्, अण—अशीभणत्, डेड—अजीदिडत्, लुण्ट—अलुलुपत् । आङ्न आङ्सूतमकीकृतम्—अवक्राङ् । स गानजोत्तवान् । तेन—आङ्गादीनां वेति न चकृतम् ।

२६२ । लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥

पिबतेरुपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येव भवति इति चण्परे ।
अपीप्यत्, पिबतेरिति किम् ? पै ओवै—अपीपयत्, पा रङ्गो—
अपीपयत् ॥

२६३ । तिष्ठतेरित् ॥

इह ईकारोभ्यासस्येह । तिष्ठतेरुपधाया इद् भवति इति चण्परे ।
अतिष्ठित् ॥

२६४ । जिघ्रतेर्वा ॥

जिघ्रतेरुपधाया इद् भवति वा इति चण्परे । अजिघ्रत्, अजि-
घ्रत् । अथम् अचीवृधत्, अववर्धत् ; अमीमृजत्, अममार्जत् ;
अचीकृतत्, अचक्रत् ; अचीकृतत्, अचिकीर्त्तत् । इति अथि
श्रुत्यस्य संज्ञा पूर्वकत्वात्, “कीर्त्तीषोः क्तिञ्च” इति ज्ञापकस्यानित्य-
त्वात् ॥

इति दौर्गसिद्ध्यां कृत्वावाल्क्याते पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

२६५ । अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः ॥

अनिदनुबन्धानां धातुनामगुणे प्रत्यये परेऽनुषङ्गलोपो भवति ।
अस्यते, अवस्यते, नष्टः, नष्टवान् । अनिदनुबन्धानामिति किम् ?
नष्टुपते, वक्ष्यते । अतएव वर्जनादिदनुबन्धानां नोऽस्तीति । तथा च—
पुंसमिति स्वराभ्यस्तत्वाभ्यस्तत्वं स्यात् । नञा निर्दिष्टस्यानित्यात् लङ्गिक-
म्योबपतापशरीरविकारयोः स्यात्—विजगितः, विकपितः ।
एकपादीनां शुल्काभ्यानामनि च न लुप्यते । तुफ तुन्फ त्सौ—तुष्क-
तीत्यादि ॥

२६६ । नशब्दाच्च विकरणात् ॥

अनिदनुबन्धानां चकारेण योगः, परेऽगुण इति सामान्यम् । इद-
नुबन्धानामनिदनुबन्धानां च गुणिम्यगुणे च नशब्दाच्च विकरणादनुष-
ङ्गस्य लोपो भवति । भनक्ति, भङ्कतः, भञ्जन्ति, दिनस्ति, हिंसा,
हिंसन्ति ॥

२६७ । परोक्षायामिन्धिषन्थिग्रन्थिदन्भीनामगुणे ॥

इन्ध्यादीनां परोक्षायामगुणे परतोऽनुषङ्गस्य लोपो भवति । समीधे,
समीधाने, समीधिरे, वचनादाम् नास्ति । श्रेयतुः, श्रेयतुः, देभतुः ।
इन्ध्यादीनामेवेति नियमात्—शब्दंसे, वभञ्जतुः ॥

२६८ । दन्शिसन्जिस्वन्जिरन्जीनामनि ॥

दन्श्यादीनाम् अनिविकरणेऽनुषङ्गस्य लोपो भवति । दशति,
सञ्जति, परिष्वजते, रञ्जति । कथं परिष्वजेते, अन्तरङ्गत्वात् स्थानिव-
द्भावाच्च । दन्श दशन इति निर्देशात्—दशनम् । कथम् अमञ्जि,
अमाञ्जि ? मजेरिचि भञ्जनेऽपि वृत्तिः ॥

२६९ । अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचदसु ॥

धातोः उपधाया अस्य दीर्घो भवति, नामिनां च वृद्धिर्भवति इव
इच्छ् अट् एषु परतः । पाचयति, अपाचि, पपाच; लाघयति, अलाघि,
लुलाघ; नाययति, अनायि, निनायः; कारयति, अकारि, अकार ।
धातोरेति किम् ? त्वचयति । कथं एट्प्रमाख्यातवान्—अपोऽट् ? वृद्धौ
सम्बन्धरजोपः । धातोर्नामिनो गुणे सत्युपधाया दीर्घः सिद्धः ।
नामिप्रह्वं लिङ्गार्थमेव, बहुवचनं वा । कथम् अचककत्, अचककत् ?
संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धिरनित्येति समानलोपत्वात् सम्बन्धवाचो न स्यात् ।
तथा अट्युत्तमे वा—अहं पपच, अहं पपाच, अहं जिनय, अहं निनाय,
अहं लुलच, अहं लुलाच, अहं अकर, अहं अकार ॥

२७० । सिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥

परस्मै पदे सिचि परतः स्वरान्तानां धातूनां वृद्धिर्भवति नामि

एव । अरावीत्, अजावीत्, अचैवीत्, अनैवीत् । अर्थात् स्वरान्त-
प्रत्ययमुपदेशार्थं, तेन—उद्वोढाम् । सिञ्चीति किम् ? नवाव । परस्मा
इति किम् ? अच्योष्ट ।

ऊर्ध्वोतेर्वा—प्रौर्णावीत्, प्रौर्णवीत् ॥

२७१ । व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥

परस्मैपदे सिञ्चि परतो व्यञ्जनान्तानां धातूनामनिटां नामिनो
वृद्धिर्भवति, उपधाया एव । अस्मैत्सं त्, अरौत्सीत्, अताप्सीत् ।
अनिटामिति किम् ? अकोषीत् ॥

२७२ । अस्य च दीर्घः ॥

परस्मैपदे सिञ्चि परतो व्यञ्जनान्तानां धातूनाम् अनिटामस्य च
दीर्घो भवति । अपाक्षीत् । पृथग्योगात् अभाङ्क्षीत् ॥

२७३ । वदव्रजरलन्तानाम् ॥

परस्मैपदे सिञ्चि परतो वदिव्रज्यो रलन्तानां धातूनामस्य च दीर्घो
भवति । अवादीत्, अव्राजीत्, अवासीत्, अवालीत् । कथम्
प्रवद्वीत्, अव्वल्लीत्, नाकारस्य रलन्ततेति ।
वद्व्रादीनां सेटामनेदनुबन्धस्यन्तस्य अव्वसां वेति—अरथीत्, अरा-
वीत् । पदनुबन्धादीनां च—करो—अकगीत् । प्रह—अप्रहीत् ।
दुषम्—अवमीत् । व्यय्—अवयथीत् । क्षण—अक्षणीत् । अव्वस—
अव्वसीत् । अनिटामिति नञा निर्दिष्टस्यानिश्चिन्वात् ॥

२७४ । श्विजाप्रोगुणः ॥

सिञ्चि परस्मैपदे श्विजाप्रोगुणो भवति । अव्वयीत्, अजागरीत् ।
परेरपवादः ॥

२७५ । अर्त्तिसत्योरणि ॥

अर्त्तिसत्योरणि गुणो भवति । मा भवान्तरत्, असतरत् । कथम्
अतरत्, अदर्शत् ? ऋपर्जन्योपलक्षणत्वात् ॥

२७६ । जागर्त्तेः कारिते ॥

जागर्त्तेः कारिते परे गुणो भवति । जागरयति ॥

२७७ । यणाशिषोर्ये ॥

जागर्त्तेय्याशिषोर्ये परे गुणो भवति । जागर्यते, जागर्यात् । य इति किम् ? जागरिषीष्ट । इष्ट्वेज्वच्चेति वृद्धिः स्यात् ॥

२७८ । परोक्षायामगुणे ॥

जागर्त्तेः परोक्षायामगुणे गुणो भवति । अजागरतुः, अजागदः । अगुण इति किम् ? अजागार ॥

२७९ । ऋतश्च संयोगादेः ॥

संयोगादेर्धातोः ऋतश्च परोक्षायामगुणे गुणो भवति । सस्मरतुः, सस्मदः । कथं सस्मरः रतुः, सस्मरकः ? असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गमित्यनित्येयम् ॥

२८० । ऋदन्तानां च ॥

ऋदन्तानां च परोक्षायामगुणे गुणो भवति । तेरतुः, तेरुः, विशरतुः, विशशरुः, विददरतुः, विददरुः, निपपरतुः, निपपरुः । कथं विशधतुः, विशधुः, विदधतुः, विदधुः, निपधतुः, निपधुः ? शृद्धप्रामर्शे धाद्राप्ताश्च वर्त्तन्ते ॥

२८१ । ऋच्छ ऋतः ॥

बुनर्गद्वयं गुणयर्थम् । ऋच्छ ऋतः स्थाने परोक्षायां गुणित्यगुणे च गुणो भवति । आनर्क, आनर्कतुः, आनर्कुः । कथम् आनरुः ? नित्यत्वाच्चिमित्ताभावाद्वा नागमविधातः स्यात् ॥

२८२ । शीङः सार्वधातुके ॥

शीङः सार्वधातुकेऽगुणे गुणो भवति । एकवर्त्तबाह्वर्जागते । शेते, शयीत, शेताम्, अशेत ॥

२८३ । अयीर्ये ॥

शीङ् ईकारोऽय् भवति ये परे । शृयते, अधिशायगतः । कथं समुद्यते, समुद्य गतः ? ऊह्यर्थे बहिरिति । अगुणे ये तु सोपसर्गस्य ऋतेर्निवृत्तिरभिधानात्, तेन ह्रस्वो न वाच्यः ॥

२८४ । आयिरिच्यादन्तानाम् ॥

आद्यन्तानां धातूनामिच्च पर आयिर्भवति निर्दिष्टस्यातः स्थाने । अद्यायि, अद्यायि, दायिष्यते, अद्यायिषत, दायिषीष्ट, दायिता । इङ्-वे-न्येति ॥

२८५ । शाछासाह्व्यावेपामिनि ॥

शाछासाह्व्यावेपाम् इनि पर आयिर्भवति । शो—शाययति, को—क्षययति, सो—साययति, हेञ्—हाययति, व्येञ्—संश्याययति, वेञ्—बाययति, पा पाने, पै ओवै—पाययति ॥

२८६ । अर्तिहीबूलीरीक्नूयीक्ष्माय्यादन्तानामन्तः पो यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥

अर्त्यादीनामाद्यन्तानां च इनि परे पकारोऽन्तो भवति, यथासम्भवं यलोपो गुणश्च नामिनाम् । तिपा धातुरेव निर्दिश्यते । अर्पयति, ह्रेपयति, स्नेपयति । रीरेषणे, रीङ्-अवशे वा—रेपयति । क्लीपयति, स्थापयति, स्थापयति, क्रापयति, अभ्यापयति ॥

२८७ । पातेर्लोन्तः ॥

पातेरिनि परे लकारोऽन्तो भवति । पाजयति । पाळ रक्षणे क्षौरा-दिभ्योऽप्यस्ति, पातेरायिः स्यादिति वचनम् ॥ पुनरन्तमद्वयम् आवेशो वा स्यादिति ॥

२८८ । धूञ्प्रीणायोर्नः ॥

धूञ्प्रीणायांरिनि परे नकारोऽन्तो भवति । धूनयति, प्रीणयति ।

धुञ् प्रोक्तास्योरिति किम् ? धू विधूयने—विधावयति, प्रोक्त् प्रोक्तौ—
प्राययति ।

घृतं विलीनयति,—विलीनं करोतीतीन् । घृतं विलालयति,—जलते
रूपम् । स्नेहव्रवीकरणे लियः कारिते वृत्तिर्वास्त्यनभिधानात् ।

पक्षेणोपवाजयतीति वज्रते रूपम् । बाधातोः कम्पने कारिते न
वृत्तिः ।

सत्यार्चवेदानामन्त आप्तु कारित एव चुरादौ—सत्यापयति,
अर्थापयति, वेदापयति । कथं कारापयति, वर्णापयति, शब्दापयति ?
आपनमापः, कारस्यापः—कारापः, तं करोतीतीन्, हेतौ साधुशब्द-
कर्म्यं वा ॥

२८९ । स्फायेर्वादेशः ॥

स्फायेरिति परे वादेशो भवति । स्फावयति, आगमः स्यादित्या-
देशवचनम् ॥

२९० । शदेरगतौ तः ॥

शदेरगत्यर्थस्य इति परे त आदेशो भवति । फलानि शातयति ।
अगताविति किम् ? गाः शादयति—गमयतीत्यर्थः ।
रुद्धये कपिरिति मोहीन् रोपयति, कायमध्यारोपयति, अर्थं समारो-
पयति । रुहेस्तु—रोहयति, आरोहयति, हस्ती हस्तिपक्रमम् ॥

२९१ । हन्तेस्तः ॥

हन्तेरिति परे तकारोऽन्तो भवति । घातयति । पुनस्तत्र हनं गत्य-
र्थम्, तेन शस्याद् गां घातयति—गमयतीत्यर्थः ॥

२९२ । हस्य हन्तेधिरिनिचोः ॥

हन्तेर्हस्य इनिचोः परतो घिमं वति । घातयति, अन्तानि । हन्तस्य
घातोर्विशेषणं स्यादिति पुनर्हन्तिग्रहणम् ॥

२९३ । लुप्तोपधस्य च ॥

हन्तेर्लुप्तोपधस्य च हस्य घिर्भवति । भ्रन्ति, भ्राज्यते । लुप्तोपधस्येति किम् ? क्लेशपदः, तमोपधः ॥

२९४ । अभ्यासाच्च ॥

अभ्यासात्पदस्य हन्तेर्हस्य घिर्भवति । अघान । हन्तेरभ्यासादिति किम् ? हननीयितुमिच्छति—जिहननीयिषति । हेरषणीति वक्तव्यम्—जिघीषति, प्रहाययितुमिच्छति—प्रजिघाषयिषति । अखणीतिवचनात् प्राजीहयत् ॥

२९५ । जेगिः सन्परोक्षयोः ॥

जयतेः सन्परोक्षयोर्गिर्भवति । जिगीषति, जिगाय, विजिग्ये । जिगातेर्लान्छनिकत्वात् जिज्यतुः ॥

२९६ । चेः कि वा ॥

चिञः सन्परोक्षयोः किर्भवति वा । चिकीषति, चिचीषति । चिक्काय, चिच्चाय । चिक्ये, चिच्ये । कि कित काने परस्मैपदीति वचनम् ॥

२९७ । सणोऽलोपः स्वरेऽबहुत्वे ॥

सणोऽकारस्य लोपो भवति अबहुत्वे स्वरे । अधुक्षाताम्, अधुक्षाणाम्, अधुक्षि । स्वर इति किम् ? अधुक्षत । अबहुत्वमिति किम् ? अधुक्षन्त, अकारान्तत्वाच्चलोपो न स्यात् ॥

२९८ । दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥

तिपा धातुरेव निर्दिष्टः । दरिद्रातेरसार्वधातुकमात्रेऽन्तस्य लोपो भवति । दरिद्रयति, अदरिद्रि, दरिद्रीवर्त्तते, दरिद्रयते, दरिद्रयात् । कथं दरिद्रयम् ? “आतस्नोरिष” इति परत्वाद्धेति मयङ्गकप्सुत्या शुष्बो-
रिति सनि च न स्यात्—दरिद्राणम्, दरिद्रायकः, विदरिद्रासकः ॥

२९९ । ब्रश्चिमस्रजोर्धुटि ॥

वधिमस्रजोर्धुटि परेऽतस्य लोपो भवति । वडा, वड्यति ।
मड्का, मड्क्यति । नागमेऽन्तरङ्गत्वात् सस्य तृतीये सति पञ्चा-
ल्लोपः । धुटीति किम् ? वृश्चयते ॥

३०० । यन्योकारस्य ॥

धातोरोकारस्य लोपो भवति यनि परे । घति, स्यति । यनीति
किम् ? षपोयते, परनिमित्तादेशः पूर्वस्मिन् स एव ॥

३०१ । आकारस्योसि ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति उसि परे । उवशुः, अशुः, अशुः,
अशुः ॥

३०२ । सन्धयक्षरे च ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति सन्धयक्षरे च परस्मै । व्यतिरे,
व्यतिरे ॥

३०३ । अस्तेः सौ ॥

अस्तेः सौ परेऽन्तस्व लोपो भवति असि । कथम् आशीः जाह्न-
विकत्वात् । आध्वम्, आशाध्वम् इति सस्य तृतीयेऽपि ध्व उच्चारणस्या-
भेदात् ।

इ एकारे वक्तव्यः—व्यतिरे । कथम् ईदामासे ? तिपा धातुस्य
रूपनिर्देशात् ॥

३०४ । असन्धयक्षरयोरस्य तौ तल्लोपश्च ॥

इह धातुप्रस्तावेऽकारसन्धयक्षरयोः परयोरकारस्य तावकारसन्ध-
क्षरे वक्षौ भवतः यथासंख्यम्, तयोश्च निमित्तभूतयोर्लोपो भवति ।
चिकीर्षति, दीव्यन्ति, पच्यन्ते, पचे । अक्येति किम् ? यागति । अस-
न्धयक्षरयोरिति किम् ? पचति । अस्य लोप इति सिद्धं तौ तल्लोपश्चेति
किम् ? पच्यन्ते, नलोपो माम्भूत् ॥

३०५ । दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥

दीधीवेव्योरस्तस्य लोपो भवति इवर्णयकारयोः परयोः । आदी-
धिता, आवेधिता, आदीर्घात, आवेधीत, आदीर्घ्यते, आवेध्यते ।
न यथासंख्यमिहेति । न तु प्रत्येकं धातवो द्विवचनात् ॥

३०६ । नामि व्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥

नाम्यस्ताद् व्यञ्जनान्तादायेरादेर्लोपो भवति । अग्नीयते, रैयते,
विदुष्यते, अनुदुष्यते ब्राह्मणीवाचरति—नित्यत्वात् पुंस्त्र्याभः । ब्राह्म-
दायते । सज्जिपातजज्ञयं स्यादिति नामिप्रदक्षम् ॥

३०७ । गमहनजनस्वनधसामुपधायाः स्वरादा-
वनण्यगुणे ॥

गमादीनामुपधायाः स्वरादावण्वर्जितेऽगुणे लोपो भवति ।
अमृतुः, अमुः, अमृतुः, अमुः । अनी, अन—अन्ने, चरुनतुः, चरुनुः;
अतुतुः, अक्षुः । स्वरादाविति किम् ? गम्यते । अनयतीति किम् ? अग-
मत्, अघसत् । अगुण इति किम् ? गमिष्यति ॥

३०८ । कारितस्यानामिङ्विकरणे ॥

आम्हङ्विकरणादन्यस्मिन् प्रत्यये कारितस्य लोपो भवति ।
अजीकरत्, अजीकमत, अररक्षत्, कार्यते, कारणा, उदपादि, यत्वा-
दयो बाध्यन्ते । अनामिङ्विकरण इति किम् ? कारयामास, कारयिता,
कारयति, अहं कारये । तद्भावाद्भूतवृत्त्याश्च गुणः ॥

३०९ । यस्यापत्यप्रत्ययस्या स्वरपूर्वस्य यिन्आयिषु ॥

यिन्आयी द्वौ, बहुवचनं गणार्थम् । यस्येत्यकार उच्चारणार्थः,
अपत्यप्रत्ययसम्बन्धिनो यस्यास्वरपूर्वस्य यिन्आयितद्धितानात्स्वर-
विस्तीकारेषु लोपो भवति । गार्गीयति, गार्गीयते । गार्ग्यं साधुगार्ग्यं
एति भूतेरभेदात् । कुरोर्नकारादेश्च कडादपत्यमात्रे गर्गादित्वात् ययः ।

कौरव्यस्यापत्यमितीन् कौरविः, नैषादिः । गार्ग्वस्यायं गार्गीयः ।
गार्गीयां समूहो गार्गकम्, समूहेऽकम् । कथं राज्ञ्यकम् ? गणकृत-
मनित्यमिति । गार्गी स्यात्, गार्गी स्त्री । गये अनात्स्वर इति किम् ?
गार्म्यायणः । यिन् आयिष्विति किम् ? गार्म्य माचष्टे—गार्म्ययति ।
यिन् आयीष्विति भ्यादयः पाठः, तद्धितानामाकृतिप्रधानत्वात् । तथा
च—सोमो देवताऽस्याः सौमी ऋक् च दृश्यते । अस्वरपूर्वस्येति
किम् ? आत्रेयीयति, आत्रेयायते, आत्रेयीस्यात् । आत्रेयी स्त्री ।

“मत्स्यस्य यस्य स्त्रीकार ईये आगत्यसूर्ययोः ।

तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रे ञनि यस्य विभञ्जनात् ॥”

मत्सी, आगस्त्यस्यापत्यमित्यण् आगस्त्यस्यायम् आगस्तीयः, आगस्त्य-
स्येयम् आगस्ती । सूर्यस्यायं सौर्यः, तत्र भवः सौरीयः, सूर्यस्येयं
सौरी दिक् । तैषमहः, तैषी रात्रिः, पौषमहः, पौषी रात्रिः, गवात्
पृथगाविदत्तरार्थः ॥

३१० । नलोपश्च ॥

नकारो लुप्यते येन स नलोपो यांगः । अर्थाद् यिन् आय्योर्नलोप
एव करणीयः । विदुष्यति, विदुष्यते, एवं राजीयति, पथीयति, पुंस्-
तीत्यपि । नियमः किम् ? दीव्यतीत्यपि । कथं चतुर्थ्यति, अनुकुञ्चति,
गीर्ण्यति, धूर्यति, शब्दाभ्रयवाहिनियमः । सर्पिष्यति, धनुष्यति,
बत्नं स्यादेवं । गोमत्यतीति क्विप्, कथं गोमान्, पचन्, पुमान् !
यिन् आय्योर्धुटि प्रत्ययलोपस्यानित्यत्वादुद्धनुबधशब्दुक् पुंसामेवेति ।

३११ । व्यञ्जनादिस्योः ॥

धातोर्भ्यञ्जनाद् विस्यंलोपो भवति । अचोक्, अलोट् । कथं
दंशि ? साहचर्यात् ॥

३१२ । यस्याननि ॥

यस्येत्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनात्परस्य धातोर्भ्यञ्जाननि प्रत्यये

परे लोपो भवति । बेमिदिता । दशदमिच्छत्याचरति वा—दशदिता ।
मिष्यन्वातुः कण्ठवाद्यौ—मिषजिता । यिन्घाटयोर्नेच्छन्त्येके, तेनोभय-
प्रमाणत्वात् विकल्प इति । वक्ष्यमाणलोपोकेर्ध्रियकारपाठाद्वा मध्यादौ-
नामबोधः । मव्यिता, सूक्ष्मिता, ईर्ष्यिता । व्यञ्जनादिति किम् ? लोखु-
यिता । इनो लोपेऽयादेशे च—मोमूत्रिता, शाशयिता । धातोर्यस्येति
किम् ? पच्यते । अमनीति किम् ? पापच्यते ॥

३१३ । अस्य च लोपः ॥

धातोरकारस्याननि प्रत्यये परे लोपो भवति ? चिकीर्षिता । कुसुमं
मगधं कर्ता—कुसुमिता, मगधिता । विषयसप्तम्बपि—कण्ठः, लोलूः,
यायावरः, तेनास्य च लोपे यलोपः स्यात् ॥

३१४ । सिचो धकारे ॥

सिचो धकारे परे लोपो भवति । अलविड्वम्, अच्योड वम् ।
अयम्भमिति सस्य तृतीयेपि ध्व उच्चारणस्याभेदात् ॥

३१५ । धुटश्च धुटि ॥

धुटः परस्य सिचो लोपो भवति धुटि परे । अभिस्त, अभिस्थाः ।
धुट इति किम् ? अमंस्त । धुटीति किम् ? अभिस्ताताम् ॥

३१६ । ह्रस्वाच्चानिटः ॥

ह्रस्वात्परस्यानिटः सिचो लोपो भवति धुटि परे । अकृत, अकृत्याः,
समस्थित, आहत । ह्रस्वादिति किम् ? अकृतोऽह । नेटः परस्य वेति
ह्रस्वार्थम्, तेन अवारिष्टाम्, व्यद्योतिष्ठ ॥

३१७ । इटश्चेटि ॥

इटः परस्य सिचो लोपो भवति ईटि परे । अक्रीवीत्, अक्रीवीत् ।
इट इति किम् ? अमैत्सीत् । ईटीति किम् ? अकनिषम् ॥

३१८ । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥

धातोः संयोगाद्योः सकारककारयोजोपो भवति धुत्यन्ते च ।
आरिप्सते, आलिप्सते, आचष्टे । अष्टा, अक्षयति, त्वभू—त्वष्टिः, को
नेट् । अन्ते चेत्युत्तरार्थम्, भाषायामपि चेक्रीयितलुगन्तमिषेदे—
अवाभ्रट् । स्कोरिति किम् ? अकार्णाम्, मृज—अमार्दम् । धुत्यन्त
इति किम् ? भृञ्जते, आचक्ष्महे ॥

३१९ । चवर्गस्य किरसवर्णे ॥

चवर्गस्य किर्भवति असवर्णे धुत्यन्ते च । वका, योका, अनेनेक,
अवेवेक । असवर्ण इति किम् ? उच्छ्रति, उज्झति ॥

३२० । हो ढः ॥

धातोर्हकारस्य हो भवति धुत्यन्ते च । होढा, होक्षयति, अहोढ ॥

३२१ । दादेर्घः ॥

धातोर्दादेरवयवस्य दस्य धो भवति धुत्यन्ते च । अघोक्ष्यत्,
अधोक् । कथं दोग्धा ? आद्यस्तवज्जावात् ॥

३२२ । नहेर्घः ॥

नहेर्घस्य धो भवति धुत्यन्ते च । नह्या, नत्स्यति, अनानत् ॥

३२३ । मृजादीनां षः ॥

मृजादीनामन्तः षो भवति धुत्यन्ते च । अष्टा, अक्षयति, कष्टा,
कोक्षयति, माष्टा, अमार्ष्ट, मार्क्षयति । यज—यष्टा । राजृ,—राष्टिः । ब्राजृ—
ब्राष्टिः । असृजेभृजिरिहोपलक्षणम् । निपातनस्येष्टविषयत्वात् सम्प्र-
सारणादव्यञ्जविभाषा—अष्टा, मष्टा, अज्जनम्, मज्जनम् । सम्प्रसारणे
शु—भृञ्जति, भृञ्जते ॥

३२४ । छशोश्च ॥

छशोश्च षो भवति धुत्यन्ते च । प्रष्टा, प्रक्षयति । क्रोष्टा, क्रोक्षति,
अचक्रांष्ट् । निमित्ताभावाद्, द्विर्वा पाठः ॥

३२५ । भाषितपुंसकं पुंवदायो ॥

भाषितपुंसकं पुंवद्भवति आयौ परे । ब्राह्मणीवाचरति—ब्राह्मणा-
वते, श्वेनी—श्वेतायते, हरिणी—हरितायते, पनी—पतावते, लो-
हिनी—लोहितायते । श्वेतैतद्वरितलोहितेभ्यस्तो न इति नदादौ ।
स्वयंतु न भवति गौणत्वात्—अलोहिनी लोहिनी भवति—लोहिनी-
वते । इत्यन्धे । पुमानिव पुंवत् स्त्रीति लोकोक्तः सिद्धम्, तत्राधिकार-
त्वाद् अमुष्यमपि नपुंसकं पुंवदिति, तेनातिनूयते । भाषितः पुमाभ्य-
स्त्वर्थ इति समासात्—द्रोणीयते । कथं श्वभूयते ? श्वशुरस्य श्वभू-
रुक्तो निपातनात् नासिभावत्वम् श्वशुरत्वम् अपि तु विशिष्टमेव
द्वम् । कथं गर्भीयते शालिः, अन्तर्वर्त्तिस्त्वमात्रविवक्षयेति ॥

३२६ । आदातामाथामादेरिः ॥

अकारात्परयोरातामाथामित्ये तयोरादेरिर्भवति । पचेताम्, पचे-
यम् । अकारादिति किम् ? व्यत्यपाताम् ॥

३२७ । आते आथे इति च ॥

अकारात्परयोराते आथे इत्येतयोरादेरिर्भवति । पचेते, पचेथे ।
विकृतनिर्देशात् स्वरे विकृतिर्नास्तीति । इति चैवं प्रकारे द्रष्टव्यम्,
तेन—पचावहे आथामिति स्वरे विकृतिर्न स्यात् ॥

३२८ । याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥

अकारात्परस्य याशब्दस्य सप्तम्या इर्भवति । पचेत्, प्रचेताम्,
पचे । अकारादिति किम् ? अद्यात् ॥

३२९ । याम्युसोरियमियुसौ ॥

अकारात्परयोर्याम्युसोरियमियुसौ भवतः यथासंख्यम् । पचेयम्,
पचेयुः । कथम् आह, आहतुः, आहुः । आत्थ, आदथुः ? कुबस्यादिषु
पञ्च निपाता वा । तथा विदेर्नबद्ध—वेद, विदतुः, विदुः । वेत्थ,
विदयुः, विद । वेद, विद्ध, विद्यः ॥

३३० । शमादीनां दीर्घो यनि ॥

शमादीनां दीर्घो भवति यनि परे । शाम्यति, क्षाम्यति । मदीपर्यन्तः
शमादिः । यनीति किम् ? शाम्यते ॥

३३१ । छिवुक्लृम्वाचमामनि ॥

एषामनि परे दीर्घो भवति । छीवति, क्लामति, आचामति । भाङ्गिति
किम् ? विचमति, चमति ॥

३३२ । क्रमः परस्मै ॥

क्रमः परस्मैपदैऽनि दीर्घो भवति । क्रामति । क.थं क्राम ? हेर्ल-
पात् । परस्मा इति किम् ? पराक्रमते, उपक्रमते ॥

३३३ । गमिष्यमां छः ॥

सामान्यमनुवर्त्तते, एषामन्तस्य छरे भवति छनि परे । गच्छति,
सङ्गच्छते, हच्छति, यच्छति, आयच्छते ॥

३३४ । पः पिबः ॥

आघातोरेनि परे पिबादेशो भवति । पिबति । अङ्गन्तो वा । अनि
पिबन्तीति किम् ? पै ओषे— पायति ॥

३३५ । प्रो जिघ्रः ॥

आघातो रनि परे जिघ्रादेशो भवति । जिघ्रति ॥

३३६ । ध्मो धमः ॥

आघातो रेनि परे धमादेशो भवति । धमति ॥

३३७ । स्थस्तिष्ठः ॥

आघातोरेनि परे तिष्ठादेशो भवति । तिष्ठति ॥

३३८ । म्मो मनः ॥

आघातोरेनि परे मनादेशो भवति । मनति ॥

३३९ । दाणो यच्छः ॥

दाण्धातोरनि परे यच्छादेशो भवति । यच्छति ॥

३४० । दृशेः पश्यः ॥

दृशे रनि परे पश्यदेशो भवति । पश्यति ॥

३४१ । अर्तेर्ऋच्छः ॥

अर्तेरनि परे ऋच्छादेशो भवति । ऋच्छति । तिष्ठ निर्देशार्थं एव ।

३४२ । सतेर्धावः ॥

सतेरनि परे धावादेशो भवति । धावति । ननु धातु गताव्यस्ति
आभिधाने यथा स्यादिति वचनम्, तेन—प्रियामनुसरति ॥

३४३ । शदेः शीयः ॥

शदेरनि परे शीयादेशो भवति । शीयते ॥

३४४ । सदेः सीदः ॥

सदेरनि परे सीदादेशो भवति । सीदति ॥

३४५ । जा जनेविकरणे ॥

जनेर्विकरणे जादेशो भवति । जनी—जायते । यच्चि तु ई वा
सात्—जायते, अन्यते ॥

३४६ । ज्ञश्च ॥

ज्ञश्चविकरणे जादेशो भवति । जानाति ॥

३४७ । पूवादीनां ह्रस्वः ॥

पूवादीनां विकस्यो ह्रस्वो भवति । पुनाति, हुनाति । स्त्री चेत्यतो
नामिच्वादिभ्यश्चिञ्चये वृत् । पूरुस्तु—पवते । मूरु—प्रवते ॥

३४८ । उतो वृद्धिर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके ॥

धातोक्तो वृद्धिर्भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । रोति,
रौषि, रौमि एवं नौति, स्तौति । कथं जुहोति ? जुहोतिरिति निर्देशात् ।
धातोरिति किम् ? छुनोति, तनोति ॥

३४९ । ऊर्णोतेर्गुणः ॥

परयोगेनात्र वा गम्यते । ऊर्णोतेर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके
परे गुणो भवति वा । प्राणोति, प्रोणोति ॥

३५० । ह्यस्तन्यां च ॥

ऊर्णोतेर्व्यञ्जनादौ गुणिनि ह्यस्तन्यां च नित्यं गुणो भवति ।
प्रौखोत्, प्रौखोः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेनेटि वा स्यात्—प्रौख-
विता, प्रौखुविता, प्रौखांवीत्, प्रौखुवीत् इत्यपि स्यात् ॥

३५१ । तृहेरिड् विकरणात् ॥

प्रकृतत्वात्सार्वधातुकमनुवर्त्तते । तृहेर्विकरणात्पर इडागमो
भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । तृयेहि, तृयेसि,
तृयेहि ॥

३५२ । ब्रुव ईङ् वचनादिः ॥

ब्रुव ईङ् भवति वचनादिभूत्वा व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके ।
ब्रवीति, ब्रवीतु, अब्रवीत् ।

बर्करीताद्वेति केचित्—बोभवीति, बोभोति ॥

३५३ । अस्तेर्दिस्योः ॥

अस्तेः परयोर्दिस्योर्वचनादिरीड् भवति । आसीत्, आसीः ।
साहचर्यात्—रुमसि । तिषा धातुस्वरूपनिर्देशात्—अभूत् ॥

३५४ । सिचः ॥

सिचः परयोर्दिस्योर्वचनादिरीड् भवति । अकार्षीत्, अकार्षीः ।
आगमशासकमनित्यमिति केचित्—मा मैः ॥

३५५ । रुदादिभ्यश्च ॥

रुदादिभ्यः परयोर्विस्योर्बन्नादिरङ् भवति । अरोदीत्, अरोदीः ।
अश्वपीत्, अश्वपीः । अश्वसीत्, अश्वसीः । प्राणीत्, प्राणीः । अज-
नीत्, अजनीः । पञ्चैते रुदादयः ॥

३५६ । अदोऽद् ॥

अद्: परयोर्विस्योर्बन्नादिरङ् भवति । आदत्, आदः । रुदादे-
रपि केचित्—अरोदत्, अरोदः ॥

३५७ । सस्य सेऽसार्वधातुके तः ॥

सस्य तकारो भवति असार्वधातुकविषये से । जिघरसति, घत्स्यति ।
असार्वधातुक इति किम् ? वरसे ॥

३५८ । अणिवचरोदुपधायाः ॥

वचरोदुपधाया ओद् भवति अणि परे अवोचत्, अवोचः । कथं
पुस्तकवाचः ? असार्वधातुक इति विशेषणात्, एवमुत्तरत्रापि ॥

३५९ । अस्यतेः स्थोऽन्तः ॥

अस्यतेरन्तः स्थो भवति अणि परे । अपास्यत् ॥

३६० । पतेः पत्तिः ॥

पतेः पत्तिर्भवति अणि परे । अपतत् । श्वेरद् वक्तव्यः । अभवत् ॥

३६१ । कृपे रो लः ॥

कृपे रेफस्य लकारो भवति । कल्प्ता, कल्पयति, कल्पः । कथं
कल्प्ता, कल्प्तिरिति ? रन्नुनेर्लङ्गुतिरिति—वक्तव्यं वा । इह श्रृङ्कारस्य
रेफस्यावर्णात्मन लृकारस्थो लकारोऽवर्णात्मान्तरतम्याद् भवन् श्रृङ्का-
रस्य लृकार एव स्याद् अव्यतिरिक्तत्वात् । कथं कृपा ? लाङ्गणिक-
त्वात् । कृपणादयो ह्यौणादिका इति ॥

३६२ । गिरतेश्चेक्रीयिते ॥

गिरते रेफस्य लकारो भवति । चेक्रीयिते परे । गर्हितं गिरति—
निजेगित्यते ॥

३६३ । वा स्वरे ॥

गिरते रेफस्य लत्वं भवति वा स्वरे परे । गिरति, गिलति । निग-
रणम्, निगलनम् । निगाल्यत इतीनः स्थानिवद्भावात् । गलः प्राण्यङ्गे,
विषे तु गर इति । कपिरिकादेर्लोकतः सिद्धिः,—कपिरिका, कपि-
लिका, रोहिणी, लोहिणी । रोम, लोम । पर्थङ्कः, पथ्यङ्कः । परिघः,
पलिघः । परियोगः, पलियोगः । चूडा, चूला । वड़भी, वलभी ।
जड़म्, जलम् । जड़धिः, जलधिः । डलयोरेकत्वम् । तथोपसर्गस्यायतौ-
वरायते, पलायते । निर्दुरोर्वा स्यात्—निरयणम्, निलयनम् । दुरय-
णम्, दुलयनम् । अतिव्यवहिते नेष्टम्—प्रत्ययते ॥

३६४ । तृतीयादेर्घढधान्तस्य धातोरदिव- तुर्थत्व सिध्दोः ॥

धातोरवयवस्य तृतीयादेर्घढधान्तस्यादिवतुर्थत्वं भवति आन्त-
रतम्यात् सकारे ञ्चे च परतः । दुधुक्षति, अदुग्ध्वम्, अघुक्षत्,
अघूढ्वम्, दुधुत्सने, अमुद्धम् । धीप्सति, मोत्स्यते, निषोत्स्यते, इत्या-
द्यन्तङ्गावात् । सिध्दोरिति किम् ? दिवन्मिषति, दुग्धः, दुग्धवान् ।
पुनर्धातुप्रवृत्तिमिह सुखार्थं च ॥

३६५ । लोपे च दिस्योः ॥

धातोरवयवस्य तृतीयादेर्घढधान्तस्यादेधतुर्थत्वं भवति दिस्यो-
र्लोपे च सति । अघोक्ष, अजोघोट्, अघोमोत् । दिस्योरिति किम् ?
अदुग्धाः, वर्णाभयत्वात् प्रत्ययलोपलक्षणं नास्तीति ॥

३६६ । तथोश्च दधातेः ॥

दधातेर्धातुस्यादेष्टुर्धातुर्धत्तं भवति तथोः सिन्धोश्च परतः । धत्तः,
धत्तः, धत्ते, त्सेधास्तस्येति किम् ? दधाति, दधासि ॥

इति दौर्गसिद्ध्यां वृत्तावाख्याते षष्ठः पादः समाप्तः ॥

३६७ । इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिव्यञ्जना देरयकारादेः ॥

धातोर्विहितस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरादिरिडागमो
भवति । भविता; भविष्यति, भवितव्यम् । पुनर्धात्वधिकारो धातुसंज्ञा-
भितासार्वधातुकार्थः, तेन—गृह्णाति, वृणोति, जुगुप्सते, मीसांसते ।
असार्वधातुकस्येति किम् ? शेते, वेत्ति । “टकार इटि च” इत्यादौ विशेष-
णार्थः । व्यञ्जनादेरिति किम् ? बभूव । अयकारादेरिति किम् ?
भूयात् ॥

३६८ । स्नुक्रमिभ्यां परस्मै ॥

परस्मैपदविषये यौ स्नुक्रमी ताभ्यां पतस्यासार्वधातुकस्यव्यञ्जनादे-
रयकारादेरादिरिडागमो भवति । प्रकृषिता, प्रकृषिष्यति, क्रमिता,
क्रमिष्यति, खिकमिष्यति । परस्मैपदविषय एवेति नियमात्—व्यतिष्को-
प्यते, प्रक्षिकं सते, उपचिकंसते प्रोपाभ्यां क्रमी दधादिरादिकर्मणि ।
प्रकृषितव्यम्, प्रक्रमितव्यम् । इत्यसमानविषयत्वादिट् । कथं प्रकृप्ता,
उपकृप्ता ? आत्मनेपदविषयस्य क्रमेः कर्त्तरि कृत्स्नित् इति शेषः । प्रकृ-
षितेषाञ्चरति—प्रकृषित्रीयते, आयिरयमात्मनेपदी ।

३६९ । रुदादेः सार्वधातुके ॥

रुदादेर्गणात् सार्वधातुके व्यञ्जनादेरयकारादेरादिरिडागमो भवति ।
रोदिति, रुदितः, स्वपिति, स्वपितः, श्वसिति, श्वसितः, ज्वसिति,
ज्वसितः, जक्षिति, जक्षितः । रुद्यत इति परत्वाद् यणा भवितव्यम् ॥

“रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राक्षितिस्तथा ।

अक्षितिश्च विज्ञेयो रुद्रादिः पञ्चको गणः ॥”

३७० । ईशः से ॥

ईशः साक्षी सार्वधानुक आदिरिडागमो भवति । ईशिषे, ईशिष्व ॥

३७१ । ईड्जनोः सध्वे च ॥

ईड् जनोः सध्वे च सार्वधानुके पर आदिरिडागमो भवति । ईडिषे, ईडिष्व, ईडिष्वे, ईडिष्वम् । व्यतिजङ्घिषे, व्यतिजङ्घिष्वे, व्यतिजङ्घिष्वम् । जन जनने, न जनी—यना व्यवहितत्वात् । सध्वे चेति पठितत्वाच्च ङा-
रेण ईशिरनु कथ्यते—ईशिष्वे, ईशिष्वम् ॥

३७२ । से गमः परस्मै ॥

परस्मैपदस्य यो गमिस् तस्मात् स आदिरिडागमो भवति । गमि-
ष्यति, जिगमिषति, अघिजिगमिष त्वम् । जिगमिषा, जिगमिषुः, जिग-
मिषितव्यम् । पदस्मैपदस्येति किम् ? अघिजिगांसते, सङ्गंसीष्ट ।
केचिद् योगं विभज्यात्मनेपद इटमिच्छन्ति । तस्मिन्—सङ्गिजगमिषुः,
अघिजिगमिषितव्यम् । अनिङ्गमः कृतीत्येके, तदा अघिजिगांसुरिति ॥

३७३ । इन्द्रन्तात् स्ये ॥

इत्येष्ट दस्ताच्च धातोः स्ये पठ आदिरिडागमो भवति । इमिष्यति,
इमिष्यमाणः । करिष्यति, करिष्यमाणः । स्वरिष्यमाणः, स्वरिष्यति,
अस्वरिष्यत् ॥

३७४ । अङ्गेः सिचि ॥

अङ्गेः सिच्यादिरिडागमो भवति । आङ्गीत्, आङ्गिग्रहम् ।
कदनुकम्पत्वाद् विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥

३७५ । स्तुसुषूत्रभ्यः परस्मै ॥

एभ्यः परस्मैपदे सिच्यादिरिडागमो भवति । प्रास्तावीत्, प्रासा-
वीत्, प्राधावीत् । परस्मा इति किम् ? प्रास्तोष्ट, प्रासांष्ट, प्राधोष्ट ।
धूञ् कम्पनेऽपि णधावीत् ॥

३७६ । यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥

एषां परस्मैपदे सिख्यादिरिडागमो भवति । सिख्यान्तो भवति ।
अवंसीत्, व्यरंसीत्, अन्नंसीत् । अयासीत्, अयासिष्टाम्, अम्हा-
सीत्, अम्हासिष्टाम् । अदरिद्रासीत्, अदरिद्रासिष्टाम् ? अन्तप्रहणादु-
दरिद्रातेरालोपो न स्यात् । कथम् अदरिद्रीत्, अदरिद्विष्टाम् ? आग-
मस्यानित्यत्वाद् विभक्तैश्च ॥

३७७ । स्मिङ्पूङ्गूरन्जशूकृद्घृष्टप्रच्छां सनि ॥

एषां समीपे सनीडागमो भवत्यादिः । स्मिङ्—सिखयिषते ।
पूङ्—पिपायिषते । पूङ्स्तु—पुपूषति । श्रू—अरिषति । अरुन्तु—
अभिजिषति । अशू—अशिषिषते । कृ—चिकरिषति । गृ—जिगरि-
षति । इङ्—विदरिषते । घृङ्—अवस्थाने—विधिरिषते, प्रच्छ—पिपू-
षति ।

प्रच्छिंसद्वचरिताः कृ गृ घृ तौदादिकाः । कृङ् हिंसायां—चिकरि-
षति, चिकीर्षति । गृ शब्दे—जिगरिषति । जिगीर्षति । घृङ् चारुण्ये—
विधिरिषति, विधीर्षति । कृप्रोक्षापकस्य सविकल्पत्वाद् अन्येषामुद्-
न्तानां वा स्यादेवं । कथं प्राबुवूर्षते, प्राविषरिषते, संबुवूर्षति, संविषरि-
षति ? कृङ् कृजोर्गञ्जानिर्विहस्यानित्यत्वात् ॥

“अद्वुङ्कुङ्कुञ्जां सनीङ् वा स्यादात्मने च सिञ्जाशिषोः ।

संयोगादेभ्यो तो वाच्यः सुहसिञ्जो बहिर्भवः ॥”

गृ—अतरिष, अतीष्ट । तरिषीष्ट, तीर्षीष्ट । कृ—अवरिष, अकृत ।
परिषीष्ट, वृषीष्ट । ज्वृ, अज्वरिष, अज्वृत, ज्वरिषीष्ट ज्वृषीष्ट । समस्कृत,
संस्कृषीष्ट असिञ्जं बहिरङ्गप्रभतरङ्ग इति ॥

३७८ । इटो दीर्घो ब्रहेरपरोक्षायाम् ॥

ब्रह्मैः परस्मैपदे दीर्घो भवति न तु परोक्षायाम् । ब्रहीता । अभ्रहीत्-
इत्यात् सिञ्जो लोपः स्यात्, अस्य च दीर्घो न स्यात् । कथं प्राहिता,

प्राहिष्यते ? इत्यदिटोऽभ्युतत्वात् । अपरोक्षायामिति किम् ? अपृहिष, अपृहिम ॥

“अवृष्टवृज् वृजोऽपि वा दीर्घो न परोक्षाशिषोरितः ।

न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभज्जनात् ॥”

तृ—तरिता, तरीता । वृङ् वृञ् वा—वरिता, वरीता । वर्जने तु—विशशरिष, विशशरिम, ववरिष, तरिषीष्ट, वरिषीष्ट, अतारिष्टाम्, अवारिष्टाम् ॥

३७९ । अनिडेकस्वरादातः ॥

एकस्वरादातोराकाराभावात् परमसार्वभानुकमनिङ् भवति । दाता, दास्यति, दातव्यम् । एकस्वरादिति किम् ? द्रिष्टिता ॥

“अनाद्यनेपदस्यास्तु कृतादेरिङ् न स्ये सनि ।

अस्तन्यां च कृपेर्नेष कृतादेर्वापि खेऽसिचि ॥”

बृत्—वत्स्यति विवृत्सति । वृधु—वत्स्यति, विवृत्सति । श्रु—वत्स्यति, श्रिवृत्सति । स्यन्दु—स्यन्त्स्यति, सिस्यन्त्सति । कृपू—कृप्स्यति, चिकृप्सति, कज् प्राप्तः । कृपेः अस्तन्यां वा कृपावित्कम् कृती—कत्स्यति, कर्तिष्यति । एवं चृती हिंसायाम्—कत्स्यति, कर्तिष्यति । उवृदिर्—कत्स्यति, कर्दिष्यति । उवृदिर्—तत्स्यति, तर्दिष्यति । नृती—नत्स्यति, नर्तिष्यति । असिचि इति किम् ? प्रकर्त्तात् ॥

३८० । इवर्णादिभ्रिभ्रिडीङ्शीङ् ॥

इवर्णाभावात् भ्रिभ्रिडीङ्शीङ् वर्जितादेकस्वरात् परमसार्वभानुकमनिङ् भवति । चेता, चेष्यति, नेता, नेष्यति । अन्धिभ्रिडीङ्शीङ् इति किम् ? भ्रि—भ्रयिता । भ्रि—भ्रयिता । डीङ्—डयिता । शीङ्—शयिता । एकस्वरादिति किम् ? अदीधिता, अवेधिता ॥

३८१ । उत्तोऽयुरुणुस्तुक्षुक्षुण्वः ॥

उकाराभावादेकस्वराद् युङ्गुस्तुक्षुक्षुण्व वर्जितात् परमसार्वभानुकमनिङ् भवति । हाता, स्ताता । अयुरुणुस्तुक्षुक्षुण्व इति किम् ?

वविता, रविता नविता, खविता, सविता, दणविता । उत इति किम् ?
वविता । एकस्वरादिति किम् ? प्रोणविता ॥

३८२ । ऋतोऽवृङ् वृजः ॥

अवन्तादेकस्वराद् वृङ् वृज् वर्जितात् परमसर्वधातुकमनिङ् भवति ।
हर्ता, हर्ता । अवृङ् वृज इति किम् ? वरिता । ऋत इति किम् ?
दृ करिता । एकस्वरादिति किम् ? जागरिता ॥

२८३ । शकेः कात् ॥

शकेः कान्तादनिङ् भवति । शकल् शकौ—शका, शक्यति ॥

३८४ । पचिवचिसिचिरिचिमुचेश्चात् ॥

पच्यः पञ्चम्योऽनिङ् भवति । दुपचष पाके, पच व्यकोकरणे वा-
पका । पच वधि—वका । सिच—क्षेका । रिचिर—रेका । मुच-
क—मोका ॥

३८५ । प्रच्छेच्छात् ॥

प्रच्छेच्छान्तादनिङ् भवति । प्रष्टा, प्रक्ष्यति ॥

३८६ । युजिरुजिरन्जिभुजिभजिभन्जिसन्-

जित्यजिभ्रसजियजिमसजिसृजिनिजिविजि-

स्वन्जेजात् ॥

पच्यः पञ्चम्योऽनिङ् भवति । युजिर् युजि—योका । रुजो—
रोका । रन्ज—रङ्का । भुज भुजो—मोका । भज—भका ।
भन्ज—भङ्का । सन्ज—सङ्का ॥ त्यज—त्यका । भ्रसज्—भ्रसा ।
यज—यका । इमन्जो—मङ्का । सृज—सृका । निजिर्—नेका ।
विजिर्—वेका । न त्वोविजी, ईदनुबन्धबलात् । स्वन्ज—स्वङ्का ॥

३८७ । अदितुदिनुदिक्षुदिस्विद्यतिविद्यतिवि-

न्दतिविनत्तिष्ठिदिभिदिहदिशदिसदिपदिस्क- न्दिस्त्रिदेर्दात् ॥

पश्यः षोडशभ्योऽनिङ् भवति । अद्—अत्ता, तुद्—तोत्ता, नुद्—नोत्ता । कुद्दिर्—कोत्ता, स्त्रिद्—स्त्रेत्ता, विद् सत्तायाम्, विद्नुत्ता कामे, विद् विचारे वा—वेत्ता । द्विद्दिर्—द्वेत्ता, मिद्दिर्—मेत्ता, हद्—हत्ता, शद्नुत्ता—शत्ता, पद्—पत्ता, स्कन्दिर्—स्कन्त्ता, स्त्रिद् दैन्ये, स्त्रिद् परिचारे वा—स्त्रेत्ता ॥

३८८ । राधिरुधिक्रुधिक्षुधिवन्धिशुधिसिध्य- तिबुध्यतियुधिव्यधिसाधेर्धात् ॥

अथ्य षोडशभ्योऽनिङ् भवति । राध—राद्धा । रुधिर—रोद्धा, क्रुध—क्रोद्धा । क्षुध—कोद्धा । बन्ध—बन्द्धा । शुध—शोद्धा, सिध्य—सेद्धा, बुध अवगमने—बोद्धा, युध—योद्धा, साध—साद्धा ॥

३८९ । हनिमन्यतेर्नात् ॥

आभ्यामनिङ् भवति । हन—हन्ता । मन कान्ते—मन्ता । कथम् अकधीत् ? अथं नास्त्यः ॥

३९० । आपितपितिपिस्वपिवपिशपिष्ठपिक्षिपि- लिपिष्ठपिसृपेः पात् ॥

अथ्य षोडशभ्योऽनिङ् भवति । आप्लृ—आप्ता, तप क्षुप्तस्थाने, तप केचिदर्थे वा—उत्ता, सिपृ—सेत्ता, पिस्वप्—स्वप्ता । कुवप—कवा, क्षप—क्षत्ता, सुप—क्षेत्ता, क्षिप—क्षेत्ता, लिप—लेत्ता । सुप्लृ—क्षोत्ता । सुप्लृ—क्षत्ता । कथं तर्ता, दर्ता ? रक्षादिर्वाक् विनायेद् ॥

३९१ । यभिरभिलभेर्भात् ॥

अथ्यस्त्रिभ्योऽनिङ् भवति । यभ्या, दभ्या, कभ्या ॥

३९२ । यमिरमिनमिगमेर्मात् ॥

यभ्यश्चतुर्भ्योऽनिङ् भवति । यन्ता, रन्ता, नन्ता, गन्ता ॥

३९३ । रिशिरुशिकुशिलिशिविशिदिशिदृशि-
स्पृशिमृशिदन्शेः शात् ॥

यभ्यो दृशभ्योऽनिङ् भवति । रिश कश हिंसायाम्—रेष्टा, रोष्टा ।
कुश—कोष्टा, लिश—लेष्टा, विश—वेष्टा, दिश—देष्टा, दृषिद् दृष्टा,
मृश—म्रष्टा, मृश—म्रष्टा, दन्श—दंष्टा ॥

३९४ । द्विषिपुष्यतिकृषिश्लिष्यतित्विषिपिषि-
विषिशिषिशुषितुषिदुषेः पात् ॥

यभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति । द्विष—द्वेष्टा, पुष्यति—पौष्टा,
कृषति कर्षति वा—कष्टा, श्लिष्यति—श्लेष्टा, रिष्य—त्वेष्टा, विष्ल—
पेष्टा, विष्ल—वेष्टा, शिष्ल—शेष्टा, शुष—शोष्टा, दुष—दोष्टा ॥

३९५ । वसतिघसेः सात् ॥

अभ्यात्रनिङ् भवति । वस्ता, जिघत्सति । नायं वान्त इति ॥

३९६ । दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहि-
नहिवहेर्हात् ॥

यभ्यो दृशभ्योऽनिङ् भवति । दह—दग्धा, दिह—देष्टा, दुह—
दोष्टा, मिह—मेष्टा, रिह—रेष्टा, रुह—रोष्टा, लिह—लेष्टा, लुह—
लोष्टा, नह—नष्टा, नह—नोष्टा । रिहिलुही सौत्रौ पात् केचित्तु
नयेव ॥

३९७ । ग्रहगुहोः सनि ॥

ग्रहगुहोः सनि नेङ् भवति । ग्रह—जिघृक्षति, गुह—उपुक्षति ॥

३९८ । उवर्णान्ताच्च ॥

उचर्णास्तादातोः सति नेङ् भवति । वयैप्रहणं कण्ठ्कुभुस्यव-
र्यम् । रुकषति, नुनूषति, सुम्नूषति, सुचूषति, सुष्णूषति, सुलूषति,
पुपूषति ॥

३९९ । इवन्तर्धभ्रसजदन्भुश्रियूर्णुभरझपिस-
नितनिपतिदरिद्रां वा ॥

एषां सति पर इडागमो न भवति वा । इवन्त—दिदेविषति, दुघृ-
षति, श्रुधु—अर्दिषिषति, ईर्त्सति । भ्रस्ज—विभ्रजिषति, विभ्रजति ।
दन्भु—दिदग्मिषति, धिप्सति, धोप्सति । भिज्—शिजिषति,
भिजीषति । यु—विषविषति, युयूषति । ऊर्णुज्—प्राणुनविषति, प्रोणु-
नूषति । भर—विमरिषति, बुभूषति । झपि—जिझपिषति, झोप्सति ।
सज्—सिसनिषति, सिषासति । तनु—तितनिषति, तितांसति । पयल्—
पिपतिषति, पिप्सति । दरिद्रा—दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिषति । झस्-
जभृयूनामप्राप्ते विभाषा ॥

४०० । भुवः सिञ्जलुकि ॥

भुवो धातोः सिञ्ज लुकि सति नेङ् भवति । जभृत्, जभृताम् ।
सिञ्ज लुकीति किम् ? व्यस्यमविष्ट ॥

४०१ । सृवृभृस्तुदुस्रुव एव परोक्षायाम् ॥

एभ्य एव परोक्षायां नेङ् भवति । सृ—सस्रुव, वृश्, वृश्—ववृ-
षहे, ववृमहे । दुभृज्, भृज् वा—वभृव । तुदृज्—तुदृव । हु-
दुदृव । स्रु—स्रुस्रुव । श्रु—शुश्रुव । एभ्य एवेति किम् ? ऐकिव,
शेकिव, इदिव, एरग्निव, मेशिष । रक्षादित्वाद् विभाषापि जायते ।
परत्वाद् विहस्य इत्येके—एरग्निव, रेध्व इति ॥

४०२ । थल्य कारात् ॥

झकारास्तादातोः थलि नेङ् भवति । दधर्थ, जहर्थ । थलीति
किम् ? जहिव, जहिम । झकारास्तादिति किम् ? स्तुम्—स्तुतरिथ ॥

‘नित्यात्मतां स्वरास्तामां सृजिदस्योश्च वेट् थलि ।

तृचि नित्यानिटः स्युश्चेद् वृष्येऽदां नित्यमिट् थलि ॥’

पपकथ, पेचिथ, पपाथ, पपिथ । बिबेथ, बिचयिथ । सस्रष्ट, सस्र-
जिथ । दद्रष्ट, ददर्शिथ । तृचि योऽकारवान् नित्यानिटिति विशेषणात् ।
अदेर्वस्तु—अघसिथ । वेओ वयिः—ववयिथ, अओर्विकस्पेड्त्वात्
मानजिथ, ववरिथ, आरिथ, विम्ययिथ, आदिथ ॥

४०३ । कृजोऽसुटः ॥

असुटः कृजः परोक्षायां थलि च नेङ् भवति । ककुव, ककुम,
वकथ । असुट् इति किम् ? सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिम, सञ्चस्करिथ ॥

“स्यसिञ्जाशोः भवस्तनीषु भावकर्मार्थकासु च ।

स्वरहनप्रहृष्टशामिह्वेज्जच्चेति वक्तव्यम् ॥”

वेच्यते, चायिष्यते । दास्यते, दायिष्यते । एवम् अचेच्यत, अचाचि-
ष्यत । अदास्यत, अदायिष्यत, हनिष्यते, घानिष्यते । अहनिष्यत,
अघानिष्यत । प्रहीष्यते, प्रहिष्यते । अप्रहीष्यत, अप्रहिष्यत । द्रष्टव्यते,
दर्शिष्यते । अद्रष्टयत, अदर्शिष्यत । सिचि च—अचेषाताम्, अचा-
यिषाताम् । अचचिषाताम्, अघानिषाताम् । अप्रहीषाताम्, अप्राहिषा-
ताम् । अहृष्टाताम्, अहर्शिषाताम् । आशिषि च—चेषीष्ट, चायिषीष्ट ।
दासीष्ट, दायिषीष्ट । चचिषीष्ट, घानिषीष्ट, प्रहीषीष्ट, प्राहिषीष्ट, द्रष्टीष्ट,
दर्शिषीष्ट । स्वस्तभ्यां च—चेता, चायिता । दाता, दायिता । इन्ता,
घानिता । प्रहीता, प्राहिता । द्रष्टा, दर्शिता । इज्जज्ञावादिटस्तु कारित-
वेषः क्वात्—कारिष्यते, कारयिष्यते । चोरिष्यते, चोरयिष्यते, गानु-
क्वानां हुस्वो नित्यम्—गमिष्यते ॥

४०४ । सुड भूषणे सम्पर्युपात् ॥

भूषणेऽर्थे सम्पर्युपात् परस्य कृजः सुडादिर्भवति । संस्कर्ता,
उपस्कर्ता, सम्स्कर्णीत्, परिस्कर्ता, परिस्कार, पर्यस्कर्णीत् ।
अवधानेऽपि अवधमिष्यते । उपस्कर्ता, उपस्कार, उपास्कर्णीत् ।

एवं समवायेऽपि वक्तव्यम् । भूषणसमवायाभ्यामन्यत्रापि दृश्यते--
संस्कृतमिदमनित्यमिति । उपात् प्रतियक्ताविकृतवाक्याध्याहारैषु सुद-
बलवत् । असिपत्रस्योपस्कृते, उपस्कृतं भुङ्क्ते—विकृतं भुङ्क्ते
इत्यर्थः । उपस्कृतं जल्पति—वाक्याध्याहारं जल्पतीत्यर्थः ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तावाक्याते सप्तमः पादः समाप्तः ॥

४०५ । पदान्ते धुटां प्रथमः ॥

पदान्ते वर्तमानानां धुटाम् अन्तरतमः प्रथमो भवति । त्वज्जाया,
ककुब्जानि, ज्ञानभुट्टीकनम्, त्वच्छ्रुतम्, ककुब्जासः । वर्गप्रथमजस्य
स्यात् । अकेट्, अकेड्, आसीत्, असीद्, “वा विरामे” इति
वाचकत्वात् प्रथमस्तृतीयौ । पदप्रवृत्तम प्रकृतस्यापि क्लृप्त्य परिग्रहार्थं,
तेन वा वासोरन्ते न स्यात्—वदति, पद्यते । धुटामिति किम् ? अत्र
अन्तर्भवम् ॥

४०६ । रसकारयोर्विसृष्टः ॥

पदान्ते वर्तमानयो रेफसकारयोर्विसृष्टो भवति । अविभः, पञ्चावः ।
पदान्ते इति किम् ? विभर्त्ति, आस्महे । अतएवारम्भः । कथम् अविभ-
स्त्वंम्, अमिनस्त्वम्, अकनस्त्वम्, अरुवस्त्वम् ? सो पदान्ते ऽरेफप्र-
त्ययोरपि वा दधोरत्वं स्यात् ॥

४०७ । घटधमेभ्यस्तथोर्धोऽधः ॥

घटधमेभ्यः परयोस्तथोर्धो भवति, न तु धावः । अनुबध, अनुब्रान्,
अलीड, अलीडाः, अनुद, अनुदाः, अलवध, अलवधाः । अत्र इति
किम् ? चत्तः, घत्तः ॥

४०८ । षढोः कः से ॥

षढोः की भवति से परे । वेक्ष्यति, विपक्षति, लेक्ष्यति, क्षिप्-
ति । स इति किम् ? पिनष्टि, लेडि ॥

४०९ । तवर्गस्य षटवर्गाद् टवर्गः ॥

वाहुवर्गाच्च परस्य तवर्गस्य टवर्गो भवति । वपुष्टरम्, वपुष्ठा, वेष्टि, स्निष्टि, कुष्णाति, ईष्टे, लीढः अलीढ्वम् । टवर्गाहुवर्ग इति किम् ? एका, पपक्य इति सिद्धयर्थम् । कथं मधुलिट् तरति—मधुलिट्-तरा ? अस्यत्वात् ॥

४१० । ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥

ढे परे ढलोपो भवति, उपधायाञ्च दीर्घः । लोढः, मूढः । कथं लेढा, द्रोढा, अन्तरङ्गत्वाद् गुणो कृते ढलोप एव स्यात् । उपधाप्रद्वयस्य संवा-पूर्वत्वाद् श्रुतो न स्यात् । वृद्ध—वृढः । दृढ—दृढः ॥

४११ । सहिवहोरोदवर्णस्य ॥

सहिवहोर्दे परे ढलोपो भवति । अवर्णस्यौद् भवति । सोढा, वोढा इयम् ऊढः, ऊढवान् ? अन्तरङ्गत्वान्नित्यत्वात् सम्प्रसारणम् । बर्ध-पाव किम् ? उदवोढाम्—सिध्यस्य दीर्घत्वेऽपि न स्यात् ॥

४१२ । धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥

धातूनां धुटां चतुर्थेष्वेव तृतीयो भवति । वोधा, द्विष्टि, चकाष्टि, षष्ठा । चतुर्थेष्वेवेति नियमात् शङ्क्यते, द्विष्टः ॥

४१३ । अघोषेष्वशिटां प्रथमः ॥

अघोषेषु परतो धातूनामशिटां धुटां प्रथमो भवति । धोक्त्रि, मेष्ठा, पुष्टते, आरिप्सते । आशिटामेवेति किम् ? अस्ति ॥

४१४ । भृजः स्वरात् स्वरे द्विः ॥

भृजः स्वरात् परस्य स्वरे द्विर्भवति । भृजी—बभ्रज्जे, बभ्रजाति, भ्रजिरे । आद्यव्याकरणमतमेतत् ॥

४१५ । अस्य वमोर्दीर्घाः ॥

अकारस्य वमोः परतो दीर्घो भवति । पचामि, पचावः, पचामः ।

दीङ्गामि, दीङ्गावः. दीङ्गामः । अस्वेति किम् ? दृग्ः; दृग्ः । यदि
द्यादीर्वेस्तदाद्यो न स्यात् । कथं पञ्चमानः, अपचम् ? वमोर्वेयो-
राद्ययोः साहचर्यात् ॥

४१६ । स्वरान्तानां सनि ॥

स्वरान्तानां चात्वां सनि परे दीर्घो भवति । चिकीर्षति, कुर्वति,
चिचोषति । कथम् शिघ्रयिषति, विभरेषतीति ? गुञ्जेनाच्चात्वात् ।
स्वरान्तानामिति सुकार्यमेव ॥

४१७ । हनिङ्गमोरुपधायाः ॥

इङो गमः इङ्गमः । इङ् इङ्गमोरुपधाया दीर्घो भवति सनि परे ।
जिघांसति, अचिजिगांसते । इङो मम इति किम् ? सञ्जिगंसते । तितां-
सति, तितनिषतीति वा वक्तव्यम् ॥

४१८ । नामिनो वोरकुर्क्षुरोर्ब्यञ्जने ॥

नात्र तदन्तविशेषणम् । वोरुपधाया धातोर्नामिनो दीर्घो भवति व्यञ्जने
परे, न तु कुर्क्षुरोः । चिकीर्षति, कुभूषति, दीव्यति, सीव्यति, कूर्धते ।
कूर्धते । धातोरिति किम् ? कुर्क्षुरः । कथं कुर्क्षुरीयते ? नामधातुत्वात् ।
नामिन् इति किम् ? कर्त्ता, भव्यम् । वोरिति किम् ? नृत्यति । अकुर्क्षु-
रोरिति किम् ? कुर्यात्—दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति कुर्यते ।
कथं री रेणवे—रिच्येतुः, वी प्रजने—विच्यतुरिति ? अङ्गसासतिषेव
इति । व्यञ्जने इति किम् ? किरति, लुबति ॥

४१९ । सस्य हास्तन्यां दौ तः ॥

सस्य हास्तन्यां दौ परे तौ भवति । अचक्रत्, अभ्यशात् । हास्त-
न्यामिति किम् ? अमैत्सीत्—ईदस्तद्वृद्धयेन ग्रहणात् । हास्तन्यां तौ
वा वक्तव्यम्—अचक्रास्वम्, अभ्यक्रास्वम् ॥

४२० । अङ् धात्वादिह्यस्तन्यद्यतनीक्रिया- तिपक्षिषु ॥

ह्यस्तभ्यादिवु परतो धातोरादिरङ्गागमो भवति । अकरोत्, अका-
र्षीत्, अकरिष्यत् । धातोरिति किम् ? न्यविशत ॥

४२१ । स्वरादीनां वृद्धिरादेः ॥

स्वरादीनां धातूनां ह्यस्तन्यादिष्वादेः स्वरस्य वृद्धिर्भवति आभ्या-
तभ्यात् । पेधत्, पेधिष्ट, पेधिष्यत् । कथम् पेज्यत्, औष्यत्,
जोष्यत् ? अन्तरङ्गात्तदङ्गागमे यणि सम्प्रसारणे सन्धौ च वृद्धिः ।
अन्तरङ्गा वा यणादयः ॥

४२२ । अवर्णस्याकारः ॥

स्वरादीनां धातूनामादेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तभ्यादिवु परतः ।
अटत्, आटीत्, आटिष्यत्, आप्नोत्, आवत्, आप्श्यत् । अवर्णः
संभुलस्थानमित्येके । एकदेशेनात्तरतभ्यात् सर्वा वृद्धयो मा मूच-
न्तीति वर्णप्रवृत्तम् ॥

४२३ । अस्तेः ॥

अस्तेर्ह्यस्तभ्यामगुणेऽवर्णस्याऽऽकारो भवति । आस्ताम्, आसन्,
म्यस्तास्त । परोऽप्यवर्णस्याकारो जोपेन बाध्यतेऽस्तिमात्राभ्यत्वात् ॥

४२४ । एतेर्ये ॥

एतेर्ये ह्यस्तभ्यनि परेऽटोऽवर्णस्याऽऽकारो भवति । आप्णन्,
अप्प्यायन् । परापि वृद्धिरिति मात्राश्रितेन यत्वेन बाध्यते । य इति किम् ?
अवात् ॥

४२५ । न मामास्मयोगे ॥

मायोगे मास्मयोगे च ह्यस्तभ्यादिष्वङ्गागमो न भवति । मा भवान्
करोत्, मास्म करोत् । जुगुप्सत स्मै नमदुष्टमाधं मैवं भवान्सतसाधु-
श्च इति मत्तम् । मा भवान् कार्षीत्, मा स्म कार्षीत् । संयुक्ते न
कविति मास्मप्रवृत्तम् । साहचर्याभ्रदो न स्यात्, मा भवान्पश्यत् ॥

४२६ । नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरो- क्षासु धो ढः ॥

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु यो धकारस्तस्य ढकारो भवति ।
वेणीढ् वम्, कृषीढ् वम्, अध्वगीढ् वम्, समस्थिढ् वम्, तुष्टुढ् व । षड्-
ढ् व । अन्तप्रद्वयं भूतपूर्वनाम्यन्तार्थम्, तेन प्रावरिणीढ् वम्, अजवि-
ढ् वम्, सुसुविढ् व । धातोरिति संज्ञापूर्वकत्वादनित्यार्थम्, तेनासु
सेट्सु विभाषा सिद्धा—प्रावरिणीढ् वम्; प्रावरिणीष्वम्, अजविढ्-
वम्, अजविष्वम्, विदीयिढ् व, विदीयिष्व इत्यपि ॥

४२७ । मर्जो मार्जिः ॥

मर्ज इत्येतस्य मार्जिरादेशो भवति । मार्जा, मार्जयति, अमार्ज् ।
मार्जो वर्तते । मर्ज इति किम् मृष्टः ॥

अगुण्ये स्वरं वा वक्तव्यम्—परिमृज्मि, परिमार्ज्मि ॥

४२८ । धात्वादेः षः सः

धातोराद्यवयवस्य षकारस्य सकारो भवति । षट्—सहते । षि-
सिञ्चति । धातोरिति किम् ? षट्—षयट् । आदेरिति किम् ? जनि-
तुम् । कथं षयट्तीयति ? नामधातुत्वाद्, धातोश्चारम्भको षिव, न
षकार इति । “ष्ठिवुक्लृष्वाच्चमामनि” इति विदेशात्—ष्ठीवति, ष्ठीवेरपि
षकारहकारपरस्वकार परो वेति मतम्, तेन—टेष्ठीव्यते, तेष्ठीव्यत
इति सिद्धम् ।

अथ केन स्यादिति वक्तव्यम् अकृते । निमित्ताद्विकारस्यस्य सकारस्य
वत्त्वार्थः षोपदेशो धातुनामिति । तत्रच स्वरद्वयवराः स्यादयः षो-
पदेशाः । षिमङ् ष्विदिष्विष्विष्वपयञ्च, सुपिचृजिस्तः स्यासीकृषेकृवर्जम् ।

४२९ । णो नः ॥

आत्मादेर्णकारस्य नकारो भवति । णीम्—नयति । णम्—वमति ।
आत्मादेरिति किम् ? क इति । कथं न नारीयति ? नामधातुत्वाद् । १५

विचक्षाण, अक्षपत्राण—सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । एवमन्येऽप्यनुब-
र्त्तय्याः ॥

४३१ । शासिवसिघसीनां च ॥

निमित्तात्परः शासिवसिघसीनां च सः पत्रमापद्यते । शिष्यते,
हृष्यते, अक्षतु । अविकारस्थ इत्यारम्भः ॥

४३२ । स्तौतीनन्तयोरेव सनि ॥

विमित्तात्परः प्रत्ययविकारागमस्थः स्तौतीनन्तयोरेव सनि क्व-
भूते सः पत्रमापद्यते । तुष्टूषति, सिधेधयिषति, सुष्वापयिषति । स्तौ-
तीनन्तयोरिति किम् ? सिसिद्धति, सुसुषति । पत्रभूत इति किम् ?
तिष्ठासति, सुषुप्सति । कथं सांशुपिषते ? चेक्रीयते पत्रं पश्चात् सन् ।
अर्थात् प्रतीषिषति सनोऽवयवस्यानभ्यासस्याभिनिष्ठात् पत्रं ह्यस्येव ।
स्तिष्ठति इति सहीनामिन्तामां नेष्यते—सिस्वेदयिषति । सिद्धाद्वि-
षति, सिद्धाद्विषति । तेनैवापि शब्देनान्यदपि व्यभिचार्यते । तथा
स्तिष्ठेत्कीयते न स्यात्—सेसिच्यते । सुनोतेः स्ये—अभिष्टोषते ।
क्षेपतेर्षतौ—अभिसेधयति गाम्—गमयतीत्यर्थः । एवमन्येऽप्यनुब-
र्त्तय्याः ॥

४३३ । लुगलोपे न प्रत्ययकृतम् ॥

लुका लोपे सति प्रत्यये परे यत् कार्यं प्रकृतेस्तत्र भवति । लुका
लोपो वस्येति विग्रहः । अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः, पञ्च, कति, दुग्धे, वि-
करणलुकि न गुणः, लुकीति न कृतं लुगलोपयोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, तेन
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमवधार्यते—अभिप्त, अन्विष्ट । प्रत्ययकृत-
मिति किम् ? परस्यान डस्—उद्गुः, अदुः । कतीह, पञ्चात्र ॥

४३४ । स्वरविधिः स्वरे द्विर्वचननिमित्तेकृते द्विर्वचने ॥

द्विर्वचननिमित्ते स्वरादौ प्रत्यये परे प्रकृतेः पूर्वस्मिन् वरस्मिन् क
द्विर्वचने कृते स्वरस्य स्थाने विधिर्भवति । एवमुः, आदिदत्, कम्पदुः,

एषाव, निनाय, निनयिष्य, लुजाव, लुजविष्य, निन्यतुः, चक्रतुः । स्वर-
विधिरिति किम् ? असृषुएत्—सपरस्वरायाः सम्प्रसारणे एषाव्
द्विवचनम् । स्वर इति किम् ? जेघ्रीयते । द्विवचननिमित्त इति किम् ?
बुध्यति । येन विना यज्ञ भवति तत्तस्य निमित्तम् । इतो विधिना सनि
द्विवचन मिति, तेन परिनिषतीति सिद्धम् । कथम् इयेष, उवोष ? न
स्थानिवस्वम्, असवर्ण इति वचनात् ॥

४३५ । योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥

अनुबन्धत इत्यनुबन्धः, अग्रयुक्तिरप्रयोगः । अनुबन्धो यः सोऽप्र-
योगी, अनुबन्धारणीयो भवति । इङ्—अधीते । डुकुम्—कुर्वते । एव-
मप्येऽपि ॥

४३६ । शिङिति शादयः ॥

शादयो वर्णा हपय्यन्ताः शिङिति संज्ञिताः । शिट्प्रदेशाः—“शिङ्-
परोऽघोषः” इत्येवमादयः ॥

४३७ । सम्प्रसारणं य्वृतोऽन्तःस्थानिमित्ताः ॥

इष इष्य ऋध्वेति द्वन्द्वः । तकारः सुखनिर्देशार्थः । अन्तःस्थैव निमि-
त्तमुत्पत्तिर्येषां तेऽन्तःस्थानिमित्ता य्वृतः सम्प्रसारणमिति संज्ञिताः ।
सम्प्रसारणप्रदेशाः—“सपरस्वरायाः सम्प्रसारणमन्तःस्थायाः” इत्ये-
वमादयः । अन्तःस्थानिमित्ता इति किम् ? स्थितः, स्थितवान्, तदीर्घ-
मस्यैव न स्यात् ॥

४३८ । अर् पूर्वे द्वे सन्ध्यक्षरे च गुणः ॥

अर् पूर्वे द्वे सन्ध्यक्षरे च गुण इति संज्ञिते । एकं पूर्वमैकारमपे-
क्ष्यापरं औकारमपेक्षयेति । गुणप्रदेशाः—“नाम्यस्तयोर्धातुविकरणयो-
र्गुणः” इत्येवमादयः ॥

४३९ । आरुत्तरे च वृद्धिः ॥

आरु, वस्तरे च द्वे सङ्घस्यस्तरे वृद्धिरिति संज्ञिते । आरु, वे, औ ।
वृद्धिप्रवेशाः—“वृद्धिरादौ सगे” इत्येवमादयः ॥

इति दौर्गसिंहां वृत्तावाख्यातेऽष्टमः पादः समाप्तः ॥

इत्याख्यातं समाप्तम् ॥

अथ कृतप्रकरणम् ।

वृत्तादिष्वदमी कटाः कृतिना न कृताः कृतः ।

कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धिप्रतिबुद्धये ॥

१ । सिद्धिरिज्वद् ज्ञानानुबन्धे ॥

आनुबन्धे ज्ञानुबन्धे च कृतप्रत्यये परे धातोरिचीव कार्यस्य सि-
द्धिरिति दिश्यते ॥

“इण्वङ्गावेऽस्योपधाया दीर्घो वृद्धिश्च नामिनाम् ।

इन्तेर्घो जन्बघोर्ह्रस्वः कुटादीनां गुणो भवेत् ॥

स्यादादन्तानामायिश्च इनीचीति निबन्धनात् ।

न ह्रस्वोमानुबन्धानामिचि वा जचनेन च ॥”

पाठः पाठकः । कारः, कारकः । घातः, घातकः । जनः, जनकः ।
वचः, वचकः । उत्कोटः, उत्कोटकः । पायः, पायकः । सिद्धिप्रह्वं
मिषकृत्कृत्यामङ्गुलार्थम् ॥

२ । इन्तेस्तः ॥

इन्तेर्नकारस्य तकारो भवति आनुबन्धे ज्ञानुबन्धे च कृतप्रत्यये परे ।
घातः, घातकः । कथं औण्डल्यमिति ? कथितः सिद्धः ॥

३ । न सेटोऽमन्तस्यावमिकमिचमाम् ॥

इज्माजमिह स्मर्यते । सेटोऽमन्तस्य वमिकमिचमिचजितस्त्वेषि
कृतं कार्यं न भवति । अशमि, अतमि । आनुबन्धे कृतीज्वद्वाच—
शमः, शमकः, शमी । तमः, तमकः, तमी । सेट इति किम् ? अवमि,

वामः, यामकः । अवमिकमिचमामिति किम् ? अवामि, अकामि ।
आमिधानादाङ् पूर्वध्वनिः—आचामि, वामः, कामः, आचामः । कथम्
वामः ? अम रोग इति चौरादिक इति दीर्घः । वौ श्रमेर्षञानिर्दिष्टस्य-
नित्यत्वात् विध्वामः । कथम् उद्यमः ? यम चेति चौरादिको मानुष-
त्वञ्च । उपरम इति च दृश्यते ॥

४ । प्रत्ययलुकां चानाम् ॥

प्रत्यये लुग् येषां धातूनामेकदेशस्य ते प्रत्ययलुकोऽर्थात् अनामि-
तनकाराणाम्, प्रत्ययलुकां धातूनां नलोपवर्जितानां यत् प्राप्तं तच्च
भवति, अर्थात् तस्मिन्नेव प्रत्यये परे । समिधिता, समिधकः, अह-
श्वि, दशदकः—यिन् । लोलुबः, मरीमृचः, तस्य लुगवि अस्योप-
धाया दीर्घो गुणश्च न स्यात् । प्रत्ययस्य लुग् येभ्य इत्युक्तेः—मेघाद्,
वेत्तीति इषनोलुकि प्रतिषेधः स्यात् । अनामिति किम् ? इन्वेर्ध्वनि-
पथः । उन्वेर्मनि—भ्रोज । रन्जेः—रागः । कथं कुन्वेर्निकृषितमिति ?
सन्निपातलक्षणत्वाद्गुणस्य ॥

५ । सार्वधातुकवच्छे ॥

शानुबन्धे कृति परे सार्वधातुक इव कार्य्यं भवति । जुहव,
पचमानः, “कृञ् श् च”—क्रिया । यस्य यदुक्तं तस्य तदेष श्रुतत्वात् ॥

६ । हे न गुणः ॥

अनुबन्धे कृति परे गुणो न भवति । विभ्यत्, विदन्, सुन्वन्,
असीह मधु लिहानाश्चिन्वानाः ॥

७ । के यण्वच्च योक्तवर्जम् ॥

कानुबन्धे कृति परे यणीव कार्य्यं भवति, ये उक्तं वर्जयित्वा । कृतः,
कृतवान्, गृहीत्वा, इष्टिः । यण्वच्चावेऽगुणत्वं सम्प्रसारणं च स्यात् ।
योक्तवर्जमिति किम् ? कृतः, जितः, स्मृतः, इकारागमदीर्घगुणा न
स्युः ॥

आरू, उत्तरे च द्वे सन्ध्यस्तरे वृद्धिरिति संज्ञिते । आरू, दे, औ ।
वृद्धिप्रवेशाः—“वृद्धिरादौ सणे” इत्येवमादयः ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तावाख्यातेऽष्टमः पादः समाप्तः ॥

इत्याख्यातं समाप्तम् ॥

अथ कृतप्रकरणम् ।

वृत्ताविषयमी कटाः कृतिना न कृताः कृतः ।

कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धिप्रतिबुद्धये ॥

१ । सिद्धिरिज्जद् अणानुबन्धे ॥

आनुबन्धे आनुबन्धे च कृतप्रत्यये परे घातोरिषीव कार्यस्य सि-
द्धिरिति दिश्यते ॥

“इन्वङ्गावेऽस्योपधाया दीर्घो वृद्धिश्च नाभिनाम् ।

इन्तेर्घो अन्वघोर्ह्रस्वः कुटादीनां गुणो भवेत् ॥

स्यादादग्नानामायिश्च इनीचीति निबन्धनात् ।

न ह्रस्वोमानुबन्धानामिचि वा वचनेन च ॥”

पाठः पाठकः । कारः, कारकः । घातः, घातकः । जनः, जनकः ।
वचः, वचकः । उत्कोटः, उत्कोटकः । पायः, पायकः । सिद्धिप्रह्वं
मिचकृत्कृत्यामङ्गलार्थम् ॥

२ । इन्तेस्तः ॥

इन्तेर्नकारस्य तकारो भवति आनुबन्धे आनुबन्धे च कृतप्रत्यये परे ।
घातः, घातकः । कथं औघहस्यमिति ? कथितः सिद्धः ॥

३ । न सेटोऽमन्तस्यावमिकमिचमाम् ॥

इअमात्रमिह स्मर्यते । सेटोऽमन्तस्य वमिकमिचमिचजित्तत्वेवि
कृतं कार्यं न भवति । अशमि, अतमि । आनुबन्धे कृतीज्जद्वाच-
शमः, शमकः, शमी । तमः, तमकः, तमी । सेट इति किम् ? अयामि,

यामः, यामकः । अवधिकमिचमामिति किम् ? अचामि, अकामि ।
अभिधानादाङ् पूर्वश्चमिः—आचामि, वामः, कामः, आचामः । कथम्
आमः ? अम रोग इति चौरादिक इति दीर्घः । औ श्रमेर्षजानिर्दिष्टस्या-
नित्यत्वात् विभ्रामः । कथम् उद्यमः ? यम चेति चौरादिको मानुष-
त्वञ्च । उपरम इति च हृदयते ॥

४ । प्रत्ययलुकां चानाम् ॥

प्रत्यये लुग् येषां धातूनामेकदेशस्य ते प्रत्ययलुकोऽर्थात् अनामि-
त्वनकाराद्याम्, प्रत्ययलुकां धातूनां नलोपवर्जितानां यत् प्राप्तं तच्च
भवति, अर्थात् तस्मिन्नेव प्रत्यये परे । समिधिता, समिधकः, अद-
श्वि, दशद्वकः—यिन् । लोलुबः, मरीमृचः, तस्य लुगञ्च अस्योप-
वादा दीर्घो गुणश्च न स्यात् । प्रत्ययस्य लुग् यैस्य इत्युक्तेः—मेघाद्,
वेतीति इच्चनोलुकि प्रतिषेधः स्यात् । अनामिति किम् ? इण्डेर्धमि—
पथः । उण्डेर्मनि—ग्रोद्य । रन्जेः—रागः । कथं कुन्चेर्निकृषितमिति ?
सन्निपातलक्षणत्वाद्गुणस्य ॥

५ । सार्वधातुकवञ्छे ॥

शानुवञ्छे कृति परे सार्वधातुक इव कार्य्ये भवति । जुहव,
पषमानः, “कृञ् श् च”—क्रिया । यस्य यदुक्तं तस्य तदेव श्रुतत्वात् ॥

६ । हे न गुणः ॥

अनुवञ्छे कृति परे गुणो न भवति । विम्यत्, विदन्, सुन्वन्,
क्रीडन् मधु लिङ्गानाश्चिन्वानाः ॥

७ । के यण्वच्च योक्तवर्जम् ॥

कानुवञ्छे कृति परे यणीव कार्य्ये भवति, ये उक्तं वर्जयित्वा । कृतः,
कृतवाच, गृहीत्वा, इष्टिः । यण्वङ्गावेऽगुणत्वं सम्प्रसारणं च स्यात् ।
योक्तवर्जमिति किम् ? कृतः, जितः, स्मृतः, इकारागमदीर्घगुणा न
स्युः ॥

८ । जागुः कृत्यशन्तृङ्ग्योः ॥

जागर्तेः कृति परे यणीव कार्यं भवति, न तु शन्तृङ्ग्योः । यणा-
शिषोर्ये—जागरकः, जागरितः, जागर्तिः । कृतीति किम् ? जागृयात् ।
अशन्तृङ्ग्योरिति किम् ? जाग्रात्, जागृविः, कृगृजागृभ्यः किः ॥

९ । गुणी त्वा सेङ् अरुदादिक्षुधकुशक्लिश- गुधमृ डमृदवदवसप्रहाम् ॥

अरुदादिक्षुधादीनां त्वा सेङ् गुणी भवति । यस्मिन् यो भवति
स तस्येति विवक्षायामिन् । शयित्वा, देवित्वा, भ्रंसित्वा । त्वेति
किम् ? निकुञ्चितिः । शीङादीनां सेङ् निष्ठेवेति नियमश्च स्यात् ।
सेङिति किम् ? कृत्वा । अरुदादिक्षुधादीनामिति किम् ? “रुद्विद-
मुषां खनि” इत्यत्र रुदिसहचरितो विदिङानार्थः—रुदित्वा, विदित्वा,
मुषित्वा, ध्रुधित्वा, कुशित्वा । क्लिश क्लिशू—क्लिशित्वा, गुधित्वा । व्युप-
षत्वाद्वा न स्यात् । मृडित्वा, मृदित्वा । वद—उदित्वा । वस निवास
एव यजादित्वाद्—उषित्वा । “ध्रुधिषसोश्च” इतीट् । गृहीत्वा ॥

१० । स्कन्दस्यन्दोः त्वा ॥

अनयोः त्वा गुणी भवति । स्कन्दिर्—स्कन्त्वा, स्यन्दू—स्यन्त्वा ।
असेडर्थमिदं पुनः त्वाप्रहणम् । यष् गुणी माभूत्—प्रस्कथ,
प्रस्यथ ॥

११ । व्यञ्जनादेव्युपधस्यावो वा ॥

वञ्ज इञ्च वी, ते वपधे यस्य स व्युपधः । व्यञ्जनादेर्धातोदकारे-
कारोपधस्यावकारागतस्य त्वा सेङ् गुणी भवति वा । घुतित्वा,
घोटित्वा । लिखित्वा, खेखित्वा, व्यञ्जनादेरिति किम् ? एषित्वा,
ओषित्वा । एष इति किम् ? देवित्वा ।

संक्षेपेति वा वक्तव्यम्—हरुक्षिषते, हरोक्षिषते । लिखिषति
छिडेक्षिषति ॥

१२ । तृषिमृषिकृशिवञ्चिलुञ्चवृ तां च ॥

एषां धातूनां क्त्वा सेङ् गुणी भवति वा । तृषित्वा, तृषित्वा ।
मृषित्वा । मृषित्वा । कृश तनूकरणे—कृशित्वा, कृशित्वा । वञ्चित्वा,
वञ्चित्वा । लुचित्वा, लुञ्चित्वा । ऋत इति सौत्रो धातुः—ऋतित्वा,
ऋतित्वा ॥

१३ । थफान्तानां चानुषङ्गिणाम् ॥

थान्तानां फान्तानां चानुषङ्गिणां क्त्वा सेङ् गुणी भवति वा ।
अथित्वा, अथित्वा । अथित्वा, अथित्वा । गुफित्वा, गुफित्वा ।
अनुषङ्गिणामिति किम् ? कोथित्वा, रेफित्वा । व्युपघत्से विक्रम्यो न
स्यात् ॥

१४ । जान्तनशामनिटाम् ॥

जान्तनशामनिटामनुषङ्गिणां क्त्वा गुणी भवति वा । मक्तवा,
मक्तवा । रक्तवा, रक्तवा । नष्ट्वा, नष्ट्वा—मस्त्रिनशोर्धुटीति नका-
रागमः । अनिटामिति किम् ? अजित्वा ॥

१५ । शीङ्पूङ्धृषिद्विद्विदिमिदां निष्ठा सेट् ॥

शीङादीनां निष्ठा सेङ् गुणी भवति । शयितः, शयितवान् ।
पथितः, पथितवान् । “पृक्लिशोर्वा” इतीट् । एवं अर्थितः, अर्थितवान्,
स्वेदितम्, मेदितम्, प्रक्षेदितः, प्रस्वेदितः, प्रमोदितः—“आहनुबन्धाद्
माधादिकर्मणो र्वा” इतीट् । सेडिति किम् ? पूतः, धृष्टः । उत्तरत्र
वा वचनाभित्यभिहेति ॥

१६ । मृषः क्षमायाम् ॥

ज्ञान्तौ वर्त्तमानाम्मृषो धातोर्निष्ठा सेङ् गुणी भवति । मृषितः,
मृषितवान् । क्षमायामिति किम् ? अपमृषितं वाच्यमाह ॥

१७ । भावादिकर्मणोर्वीदुपधात् ॥

बहुपञ्चाङ्गातोर्भाव आदिक्रियायां च निष्ठा खेड् गुणी भवति वा ।
द्योतितमनेन, द्युतितमनेन, । प्रद्योतितः, प्रद्युतितः—आदिकर्मणि
कः कर्त्तरि च । व्यवस्थितविभाषया गुणयनः स्यात्—गुधितम् ॥

१८ । ह्रादो ह्रस्वः ॥

ह्रादो दीर्घो ह्रस्वो भवति निष्ठामात्रे । प्रहृष्टः, प्रहृष्टवान् । प्रहृष्टि-
रिति कौ चेभ्यते ॥

१९ । छार्द्धेस्मन्त्रन्किप्सु ॥

छार्द्धेस्मन्त्रन्किप्सु परतो दीर्घो ह्रस्वो भवति । उर-
श्चक्षुः, प्रचक्षुः । एकोपसर्गस्यैव चे व्यवस्थितवासरयात् । तेन—समु-
पचक्षादः । अर्चिष्ठाचिरक्षिदुसुपिच्छादिच्छर्दिभ्य इस्—छादयतीति
छर्दिः, छर्दिषी, छर्दिषि । मन्—क्षय, त्रन्—छाद्यतेऽनेनेति क्षयम् ।
किप्—उनुच्छत् ॥

२० । दीर्घस्योपपदस्यानव्ययस्य खानुबन्धे ॥

दीर्घान्तस्योपपदस्यानव्ययस्य खानुबन्धप्रत्ययान्ते धातौ परे
ह्रस्वो भवति । वृद्धमन्या दासी, ग्रामयिमन्यो दासः । वृद्धमन्या,
कालिमन्या हरियिमन्येति विवक्षितकर्म कर्मैकवस्तुधातुं पुबङ्गात्
वाधते परत्वात् । दीर्घग्रहणं तदन्तस्तुकार्थमित्येके, वाङ्मन्या ।
उपपदस्येति किम् ? षट्ठी प्रियंवदा । अनव्ययस्येति किम् ? दिवा-
मन्या रात्रिः ॥

२१ । नामिनोऽम् प्रत्ययवचैकस्वरस्य ॥

उपपदस्यानव्ययस्यैकस्वर नामिनः परोऽम्भवति खानुबन्ध-
प्रत्ययान्ते धातौ परे, स च प्रत्ययः । स साक्षिष्याद् द्वितीयेकवचनवत् ।
यथा—रविशरस्तदु किमजयमिव रक्त इति गम्यते । नावमन्यः,
नरमन्यः, गामन्यः, श्विमन्यः । नामिन इति किम् ? वृद्धमन्या ।
एकस्वरस्येति किम् ? सेनादिभ्यः ॥

२२ । ह्रस्वारुषोर्मोऽन्तः ॥

उपपदस्यानध्ययस्य ह्रस्वाग्नस्यारुषश्च मकारोऽन्तो भवति बानु-
क्वप्रत्ययान्ते धातौ परे । नाडिन्ध्रमः, अङ्गमेजयः, अङ्गन्तुवः—'संयो-
गादेर्धुटः', इति सलोपः । अनध्ययस्येति किम् ? सुकरः कटः ॥

२३ । सत्यागदास्तूनां कारे ॥

सत्यादीनां कारशब्दे परे मोऽन्तो भवति । सायं करोतीति सत्य-
कारः, एवम् अगदङ्कारः, अस्तुङ्कारः । उपोच्चारिपदानामपि कारे घञ-
लोऽपीच्छन्ति—सत्यस्य कारः—सत्यकारः । एवमन्यत्रापि मकारवर्णा-
गमो दृश्यते—लोकस्मीलः, आष्टुभिन्धः, अग्निभिन्धः, मद्रङ्कुरणम्, उज्ज-
कूरणम्, मर्घ्यान्धनम्, श्यैनम्पाता, तैलम्पाता, क्रीडा ॥

२४ । गिलेऽगिलस्य ॥

गिलादभ्यस्य गिलशब्दे परे मोऽन्तो भवति । गिरतेः कप्रत्ययः ।
तिमेगिलः—तिमिङ्गिलः । एवं रिपुङ्गिलः । अगिलस्येति किम् ? गिल-
गिलः ॥

अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः ।

तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति राघव ! ॥

२५ । उपसर्गादसुदुर्भ्यां लभेः प्राग् भात् खल्वघ्नोः ॥

उपसर्गादपरस्य लभेर्भात् प्राक् मकारागमो भवति खल्वघ्नोः
एतः, न तु सुदुर्भ्याम् । ईषत्प्रलम्भः, सुप्रलम्भः, दुष्प्रलम्भः । अग्नि-
व—प्रलम्भः, विप्रलम्भः । उपसर्गादेवेति नियमात्—ईषल्लभः, लामो-
र्लभे । असुदुर्भ्यामिति किम् ? सुल्लभः, दुर्लभः । केवलाम्यामेवेभ्यस्ते-
तेन—अतिसुल्लभः, अतिदुर्लभः । कथम् अतिसुल्लभः, अतिसुल्लभः ?
एवमित्यादिना समासः ॥

२६ । आङो यि ॥

आङः परस्य लभेर्मात् प्राङ् मकारागमो भवति यकाराङो प्रत्यये
परे । आङम्या गौः ॥

२७ । उपात् प्रशंसायाम् ॥

उपात्परस्य लभेर्मात् प्राङ् मकारागमो भवति प्रशंसायां गम्यमा-
नायां ये परतः । उपलभ्यमानि धनानि । प्रशंसनीयानीत्यर्थः । प्रशंसा-
यामिति किम् ? उपलब्धुं शक्यम्—उपलभ्यम् । कथम् आलभ्य, उप-
लभ्यते ? लभेर्यकार इति विशेषणात् ॥

२८ । वा कृति रात्रेः ॥

कृद्भ्ये परे रात्रेर्मोऽन्तो भवति वा । रात्रिश्चरः, रात्रिचरः । रात्रि-
मटः, रात्र्यटः । पचादित्वादञ् । रात्रिर्मभ्य इति नित्यम् उपपदाश्च-
यत्वात् ॥

२९ । पुरन्दरवाचंयमसर्वं सहद्विषन्तपाश्च ॥

पतेऽङ् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पुरं दारयतीति पुरन्दर इन्द्रः
वाचं यच्छतीति वाचंयमो व्रत पव, सर्वं सहते सर्वसहः, द्विं तापय-
तीति द्विषन्तपः । यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् । । मगं
दारयतीति मनन्दरो रोगो रुद्धित एव ॥

३० । धातोस्त्वोऽन्तः पानुबन्धे ॥

“ह्रस्वोऽन्तोऽन्तः” इत्यन्ता ह्रस्वाऽनुवर्तन्ते । धातोर्ह्रस्वाभ्यस्य
पानुबन्धे कृति परे तोऽन्तो भवति । अग्निचित्, सोमसुत्, प्रहृत्य,
इत्यरः । धातोर्गति किम् ? उपपदस्य माभूत्—ग्रामणीः, सेनानि
कुलम् । कृत्रहम्यामिति असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । ह्रस्वान्तरहेति
किम् ? आनीय, आपूय । कथम् उपेत्य ? साधनायत्तत्वात् क्रियायां
प्रत्ययकार्थमेव । अन्तप्रद्वयं सुस्वार्थम् ॥

३१ । ओदौद्भ्यां कृद्यः स्वरवत् ॥

ओदौद्भ्यां कृद्यः स्वरवद् भवति । लज्जम् , प्रवश्यलाजम् । ओ-
दौद्भ्यामिति किम् ? चेयम् । कृद्य इति किम् ? उपोयते, प्रोयत । इह
कृद्ग्रहणादन्यत्र सामान्यमवगम्यते ॥

३२ । जिह्वोः शक्ये ॥

जिह्वोः शक्येऽर्थे विहितः कृद्यः स्वरवद् भवति । जेतुं शक्यं—
अयम्, क्षेतुं शक्यं—क्षयम् । शक्य इति किम् ? जेयम् , क्षेयम् ।
जिह्वोरिति किम् ? चेतुं शक्यः—चेयः ॥

३३ । क्रीजस्तदर्थे ॥

तद्वर्णोद्भूयविचित्रयः, क्रीजः परस्तदर्थे वर्तमानः कृद्यः स्वरवद्
भवति । क्रय्या गौः । कश्चित् क्रेयतीति कृत्वा इद्वेऽवतारिता यौरि-
त्यर्थः । तदर्थ इति किम् ? क्रेयं मे धान्यं नास्ति क्रय्यम् , न प्रसारित-
मित्यर्थः ॥

३४ । वेलोपोऽपृक्तस्य ॥

वेः कृत्संज्ञकस्यापृक्तस्य वर्णान्तरेणासंयुक्तस्य लोपो भवति । किप्—
घृतस्पृक् । विण्—अर्धभाक् । विच्—क्रीजालपाः । कृत इति किम् ?
उपेयिषांसमाचष्टे—उपेयिवयतीति किप्—उपेयिवः, उपेयिवौ । अपृ-
क्तस्येति किम् ? किवादीनां विशेषकवानुबन्धानुत्सृज्येकारोपलक्षितस्य
वमात्रस्य लोपार्थः—तेनेह न स्यात् , जागृविः—कृगृजागृभ्यः किः ॥

३५ । खोर्व्यञ्जनेऽपि ॥

यकारवकारयोर्व्यञ्जने परे यकारवर्जिते लोपो भवति । ऋथी, ऋतः,
ऋतवान् । दिदिवान्, सिषिवान् । व्यञ्जनइति किम् ? दमायिता ।
देयिता । अय इति किम् ? प्रऋय्य, प्रदीष्य । कथं कथङ्कः, लोत्तु ?
वर्षाभ्येऽपि प्रत्ययलोपलक्षणं कचित् । लज्जवा, लज्जुमित्योष्ठयोश्च
वकारः ॥

३६ । निष्ठटीनः ॥

निष्ठायामिति पर इनो लोपो भवति । हारितः, हारितवान्, कक्षितः, कक्षितवान् । इतीति किम् ? संज्ञापितः पशुः । “इषस्तर्ध” इत्यादिना सनि वेट् ।

‘वेटामेकस्वरस्मृत्या संज्ञापित इडस्ति ते ।

पाचिते प्रागिनो लोप एकस्वराज् जेड् पचेः ॥”

३७ । नाल्विष्णवाय्यान्तेत्नुषु ॥

आलु, इष्णु, आद्य, अन्त, इत्नु, एषु परतः इनो लोपो न भवति । स्पृहयालुः, पावयिष्णुः, स्पृहयाद्यः—शुद्धस्तिस्पृहिसिद्धिभ्य आद्यः । गबडयन्तः, भबडयन्तः—गशिडमशिडजिनन्दिभ्योः भ्रक् । स्तनयित्नुः—स्तनिडविपुषिगदिमदिभ्य इन इत्नुः ॥

३८ । लघुपूर्वोऽय् यपि ॥

लघुपूर्वं इन् अय् भवति यपि परे । वचनादेकवर्णव्यवधानेऽपि । प्रशमय्य, विगमय्य । लघुपूर्वं इति किम् ? सस्वप्रचार्ये गतः । आपः परस्य वा वक्तव्यम्—प्राप्य गतः, प्रापय्य गतः । इडनदेशस्य लाक्षवि- कृत्वात् अध्याप्यगतः ॥

३९ । मीनात्यादिदादीनामाः ॥

मीनास्तिमिनोतिदीक्षां दामागायतिपिबतिस्थायतिजडातीनां च यपि पर आकारो भवति । मीञ्—प्रमाय, डु, मिञ्—परिमाय, दीङ्—उपहाय । दामादीनामीत्ववाचनार्थमेव—प्रहाय, प्रधाय । मेङ्, माङ्—प्रमाय, प्रगाय । प्रपाय, प्रस्थाय । सो—प्रवसाय, अवहाय ॥

४० । क्षेर्दीर्घः ॥

क्षेर्दीर्घो भवति यपि परे । प्रक्षीय, उपक्षीय । कथं प्रक्षित्य गतः ? द्विष्, हिंसायामिति लाक्षणिकृत्वात् ॥

४१ । निष्ठायां च ॥

निष्ठायां च क्षेपार्थो भवति । प्रक्षीणः, प्रक्षीणवान् । प्रक्षीयतेऽस्मिन्निति प्रक्षीयमिदं ज्ञात्वा । दीर्घ इति संज्ञापूर्वकत्वादित्यर्थः । तेन भावकर्मणोर्न स्यात्—क्षितमनेन, प्रक्षितशब्दाच्चो भवता । आक्रोश-
दैन्ययोश्च वा—क्षितायुः, क्षीणायुः । दैन्ये च—क्षितकः, क्षीणकः ।
क्षितोऽयं, क्षीणोऽयं तपस्वी—कर्तृधिकरणयोरेवात्रापि ॥

४२ । स्फायः स्फीः ॥

निष्ठायां च स्फायः स्फीरादेशो भवति । स्फीतः, स्फीतवान् ।
स्फायीतीति अनुबन्धवजादादेशोऽयमनित्य इति—स्फातः, स्फातवान्—
इहेद् प्रतिषिध्यते ॥

४३ । प्यायः पीः स्वाङ्गे ॥

स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । स्वाङ्गे वर्त्तमानस्य प्यायतेर्धातोर्निष्ठायां च पीर्म-
वृत्तिः । पीनं मुखम् पीनघन्मुखम् । स्वाङ्ग इति किम् ? प्यानः स्वेदः,
प्याना बुद्धिः, प्यानं मुखं शालायाः, प्यानः शोथः । कथं पीनो बाह्वर-
थ्यार्था पतितः, कथं पीनं मुखं प्रतिमायाः ? स्यादेव ।

“अद्रव्यं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमत्रिकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत् तत् तथायुतम् ॥”

पीनाङ्गयोगात् पीनो बहुव्रीहिः । कथम् पीनः इत्येवम्, पीनो वायुरिति ?
उपमानात् । आपीनोऽन्धुः, आपीनमूधः, आङ्गोऽन्धुश्चसोरेव ॥

४४ । शृतं पाके ॥

आतेः अपयतेश्च शृतमिति निपात्यते पाकेऽर्थे । क्षीरहविषोरेष
निपातनस्येष्वविषयत्वात् । शृतं क्षीरम्, शृतं हविः । अन्यदेतौ न
स्यात्—क्षीरं अपितं देवदत्तेन यज्जदत्तेनेति । क्षीरहविषोरेवेति किम् ?
आजा यवागूः, अपिता यवागूः ॥

४५ । प्रस्त्यः सम्प्रसारणम् ॥

प्रपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां सम्प्रसारणं भवति । प्रस्तीतः, प्रस्तीत-
वान् । प्रेण श्या इति समासात्—प्रसंस्तीमः, प्रसंस्तीमवान्—प्रस्त-
रङ्गत्वात् कृते सम्प्रसारणे मत्वं तु स्यात् पक्षे ॥

४६ । द्रवघनस्पर्शयोः श्यः ॥

द्रवघने स्पर्शे चार्थे श्यायतेर्निष्ठायां च सम्प्रसारणं भवति । शीनं
घृतम्, शीतो वायुः—द्रवीभूय, घनं कठिनमित्यर्थः । त्वनिन्द्रियप्राप्तो
गुणविशेषः स्पर्श इति । द्रवघनस्पर्शयोरिति किम् ? संश्रयानो
वृद्धिकः,—शीतेन संकुचित इत्यर्थः ॥

४७ । प्रतेश्च ॥

प्रतिपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां सम्प्रसारणं भवति । प्रतिशीनः, प्रति-
शीनवान् । प्रतिपूर्वोऽयं रोगं एव वर्त्तते ॥

४८ । वाभ्यवाभ्याम् ॥

अभ्यवाभ्यां परस्य श्यायतेर्निष्ठायां सम्प्रसारणं भवति वा ।
अभिशीनः, अभिश्रयानः । अवशीनः, अवश्रयानः । अभ्यत्र विभावे-
यम् ?

४९ । न वेज्योर्यपि ॥

वेष्ट ज्या इत्येतयोर्यपि परे सम्प्रसारणं न भवति । प्रव्याय, प्रव्याव ।
एतौ यज्ञादिग्रहादी ॥

५० । व्यश्च ॥

व्येष्टश्च यपि परे सम्प्रसारणं न भवति । प्रव्याय, वपव्याव ।
यज्ञादिरवम् ॥

५१ । सम्परिभ्यां वा ॥

सम्परिभ्यां परस्य व्येष्टः सम्प्रसारणं भवति वा यपि परे ।
संव्याय, संवीय । परिव्याय, परिवीय । समो न विभावेत्यन्ये ॥

५२ । तद् दीर्घमन्त्यम् ॥

तत्सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते अन्त्यं चेत् । ह्रतः, संवीतः, प्रस्तीतः । मित्रहः, संबीय,—अन्तरङ्गत्वात् तकारागमं बाधते । अन्त्यग्रहसमा-
ज्जातार्थं च । तद्ग्रहणमभिन्नबुद्ध्यर्थम्, तेन—सपरस्वरायाः स्थाने
सम्प्रसारणं सिद्धम् ॥

५३ । वः कौ ॥

वेजः कावेव सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते । ऊः, ववौ, उवः । काविति
किम् ? उतः उतवान् ॥

५४ । ध्याप्योः ॥

ध्याप्योः सम्प्रसारणं कौ परे दीर्घमापद्यते । धीः, आपीः । वच-
नात् सम्प्रसारणं सिद्धम् ॥

५५ । पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥

पञ्चमान्तस्योपधाया दीर्घो भवति कौ धुत्यगुणे । प्रशान्, प्रतान्,
शान्तः, शान्तवान्, शान्तिः, शान्तश्च । धुटीति किम् ? अयमन्त्य ।
अगुण इति किम् ? गन्ता । दीर्घ इति संज्ञापूर्वकत्वात् क्रमेः ऊवाप्रत्यये
वा—कन्था, क्रान्था ॥

५६ । छ्वोः शूटौ पञ्चमे च ॥

छकारवकारयोः स्थाने श् ऊट् इत्येतौ भवतो यथासंख्यम् कौ
धुत्यगुणे पञ्चमे च । विङ्—गोविट् । प्रङ्—पथिमाट् । विष्—
अक्षयः । पृष्ठः, पृष्ठा । छूतः, छूत्वा, दुष्टयति, । विश्वाः, प्रभः । सर्व-
धानुभ्यो मन्—स्योमा, अन्तरङ्गत्वाद् यत्त्वमेव । छस्य द्विःपाठो
वैमिश्रिकस्याप्यभावो वा ॥

५७ । श्रिव्यविमविज्वरित्वरामुपधया ॥

वामुपधया सह वकारस्योङ् भवति कौ धुत्यगुणे पञ्चमे च ।

घ्रिबु—धूः, ध्रुवौ, ध्रुवः । अघ—ऊः, उघौ, उघः । मघ—मूः, मुवौ, मुवः । उवरः—जूः, जुवौ, जुरः । त्वर—तूः, तुरौ, तुः । भूतः, भूतवान्, भूतिः । ऊतिः, मूतिः, जूर्तिः, तूर्तिः । मन—भोमा, भवतेरन्यस्वरादिभोपः—भोम् ॥

५८ । रालोप्यौ ॥

रेफात् परौ कृकारवकारौ लोप्यौ भवतः कौ ध्रुत्वगुणे पञ्चमे च ।
मुर्व—मूः, मुरौ, मुः । धुर्वी—धूः, धुरौ, धुः । मूर्तिः, मूर्तः ।
निष्ठानत्वं नेष्यते । इहागुण पञ्चमानुवृत्तिर्न प्रयोजयति ॥

५९ । वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेऽं ध्रुटि पञ्च- मोऽच्चातः ॥

वनतेस्तनोत्यादेः प्रतिषिद्धेऽश्च पञ्चमो लोप्यो भवति ध्रुत्वगुणे
यथासम्भवम् आतच्चाद् भवति । वनु—वतः, वतवान्, वतिः, वत्ता ।
तनोत्यादिर्मनुबोधने पर्यन्तः । ततः, ततवान्, ततिः, तत्ता । प्रति-
षिद्धेऽश्च—इतः, इतवान् । यतः, यतवान् ? ऋण्य, घृण्य, तृण्य, एषां
व दीर्घः—श्रुतम्, घृतम्, तृतमिति । पक्षे येषामिडस्ति, तेऽप्यनिट
इच्छन्ते ।

६० । यपि च ॥

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेऽं यपि च परे पञ्चमो लोप्यो भवति ।
वनु—वनत्य । तनु—प्रतत्य । वनु—प्रसत्य । वन—प्रहत्य । वन-
प्रमत्य । एषामिति किम् ? प्रम य ॥

६१ । वा मः ॥

प्रतिषिद्धेऽं वा मकारो लोप्यो भवति यपि परे । प्राप्ते विभाषा ।
प्रयस्य, प्रयत्त्वं प्रणस्य प्रणय ॥

६२ । न तिकि दीर्घश्च ॥

वसतितनोत्यादिप्रतिषिद्धतां तिकि दीर्घो न भवति न च पञ्चमो
लोप्यो भवति । वभ्यात्—वन्तिः । तभ्यात्—तन्तिः । यभ्यात्—
यन्तिः । बभ्यात्—हन्तिः ॥

६३ । उन्देर्मनि ॥

उन्देर्मनि पञ्चमो लोप्यो भवति । ओङ्, ओङ्गनी ॥

६४ । घञीन्धेः ॥

इन्धेर्धञि पञ्चमो लोप्यो भवति । पधः ॥

६५ । स्यदो जवे ॥

स्यदेर्धञि स्यद् इति दीर्घाभावो निपात्यते वेगेऽर्थे । स्यन्द्—स्यद् ।
अबोद्धिमन्त्रकर्मकाश्च इति निपातयितव्याः—अवपूर्वस्य उन्देः—
अकर्मणि विन्पूर्वस्य अपूर्वस्य च अन्येः—हिमश्रयः, प्रश्रयः ॥

६६ । रन्जर्भावकरणयोः ॥

रन्जेर्भावकरणयोर्विहिते घञि पञ्चमो लोप्यो भवति । रज्जने रागः ।
भावे घञ् । रज्यतेऽनेनेति—रागः । भावकरणयोरिति किम् ? रज-
त्वस्मिन्निति—रज्जः ॥

६७ । वुष्घिनिणोश्च ॥

रन्जेर्बुषि घिनिणि च पञ्चमो लोप्यो भवति । शिन्धिनि वुष्—
रज्जकः, रज्जकी । युज्जभजेत्यादिना घिनिष् रागी । चकारोऽनुक्तसमु-
च्चयार्थः, तेन युज्यपि—रज्जनम्, रज्जनी ॥

६८ । वृंहेः स्वरेऽनिटि वा ॥

वृंहेः स्वरादावनिटि पञ्चमो लोप्यो भवति वा । वर्हकः, वृंहकः ।
वर्हणम्, वृंहणम् । वर्हति, वृंहति । अनिटीति किम् ? वृंहितव्यम् ।
स्वर इति किम् ? वृंहेर्मन् दृश्यते—परिवृंह्या, परिवृगिहः, स्त्रियां
किः । कथं वृह्यते, वृह्यते, वर्हिता ? वृंहिता । येषां प्रकृत्यन्तरमस्ति
तेषां मते व्यञ्जनादावित्यपि स्यात् ॥

६९ । यममनतनगमां कौ ॥

एषां पञ्चमो ज्ञाप्यो भवति कौ परे आतश्चाद् भवति । यम—
संबत् । मन—सम्भत् । तनु—परीतत् । ह्रस्वस्य दीर्घता । गम्त्—
जगत् ॥

“हनेः सिध्यात्मने षट्ः सूचनार्थं यमेरपि ।

विवाहे तु विभावैव सिञ्जाशिषोर्गमेस्तथा ॥”

आहत, उपायत, उपायंस्त कन्यां क्वात्त्रः । समगत, समगंस्त । सङ्गसीढ,
सङ्गसीढ ॥

७० । विड्वनोरा ॥

विटि वनि च प्रत्यये परे पञ्चमस्याकारो भवति । विट्—अज्ञाः,
गोबाः । सनोतेः षत्वम् । वनिप्—विजावा । अमेगावा । ओबृ—
अबावरी—वनो र च । घुणच्वावा—कनिप । सानुनासिकमप्याका-
रमिच्छन्ति ॥

७१ । धुटि स्वनिसनिजनाम् ॥

धुडादौ प्रत्यये परे एषां पञ्चमस्याकारो भवति । ज्ञातः, ज्ञातिः ।
सातः, सातिः । जातः, जातिः । सनि च—सिषासति ॥

७२ । ये वा ॥

एषां पञ्चमस्याकारो भवति वा ये परे । प्रज्ञाय, प्रज्ञान्य, प्रसाय,
प्रसन्न्य । प्रजाय, प्रजन्य । एवं ज्ञायते, ज्ञान्यते । ज्ञाज्ञायते ज्ञान्यते ।
ज्ञा ज्ञेर्विकरणे नित्यम्, जायते । व्यवस्थितविभाषया पृथि ये न
स्यात्—ज्ञान्यम्, सान्यम्, जान्यम्, तनोतेर्यणि वा वक्तव्यम्—तायते,
तन्यते ॥

७३ । सनस्तिकि वा ॥

सनोतेस्तिकि परे पञ्चमस्याकारो भवति वा । सनुतात्—सपतिः,
सतिः । पुनर्वाचनान्नोपपन्न—सतिः ॥

७४ । स्फुरिस्फुल्योर्धञ्योतः ॥

अनयोर्धञि परे आंते आकारो भवति वा । विस्कारः, विस्फोरः ।
विस्फाजः, विस्फोजः ॥

७५ । इज्जहातेः त्त्वि ॥

वा न वर्त्तते । क्त्वाप्रत्यये परे जहातेरिद् भवति । द्वित्वा गतः ।
जहातेरिति किम् ? हाङ्—हात्वा ॥

७६ । द्यतिस्यतिमास्थां त्यगुणे ॥

एषां तकारादावगुण इद् भवति । दो—दितः, दितवान् । दितिः,
दित्वा । सो—अवसितः, अवसितवान् । मा—मितः, मितवान् ।
स्था—स्थितः, स्थितवान् । अगुण इति किम् ? दाता, माता, स्थाता ।
तिपा निर्देशः किं ? घेट्—धीतः, धीतवान् । सनु—सातः, सातवान् ॥

७७ । वा छाशोः ॥

छाशोस्तकारादावगुण इद् भवति वा । अवच्छितः, अवच्छातः ।
अवच्छ्रितः, अवच्छ्रातिः । निक्षितः, निशातः । निशितिः, निशातिः ।
अधतेर्धत्ते नित्यं व्यवस्थितविभाषया — संशितो ब्राह्मणः, अन्यथा शिष्य-
सिद्धमेव ॥

७८ । दघातेर्हिः ॥

दघातेस्तकारादावगुणे हिर्भवति । हितः, हितवान्, हिति, हित्वा ।
दघातेरिति किम् ? घेट्—धीतः, धीतवान् । वा न वर्त्तते धारधन्तर-
क्यात् ॥

७९ । चरफलोरुदस्य ॥

अनयोरस्य तकारादावगुण इद् भवति । चूर्त्तः, चूर्त्तिः । प्रकु-
ल्लतः । प्रकुल्लतिः ॥

८० । दद दोऽधः ॥

दासंज्ञकस्य धेङ् धजितस्य तकारादावगुणे दद् भवति । दत्तः, दत्त-

वान्, दत्तिः, दत्ता । दासंङ्कस्येति किम् ? अथदातः । अथ इति किम् ? घेट्—धीतः, धीतवान् । दान्ते दस्य नत्वं, धान्ते धत्वं स्यात् । सञ्जिपातलक्षणस्य धर्षप्रहणे निमित्तत्वात् ॥

८१ । स्वरादुपसर्गात् तः ॥

उपसर्गात् स्वरान्तात् परस्य दासंङ्कस्य घेड् धर्जितस्य तकारादावगुणे प्रत्यये परे तकारो भवति । प्रत्तम्, नीत्तम्, परीत्तम्—इति कचिन्नामिनो ह्रस्वस्य दीर्घता । स्वरादिति किम् ? निर्देत्तम्, दुर्वत्तम् । सस्वरोऽस्वरो वायमादेशो न कश्चिदोष इति । कथं निदत्तम्, अवदत्तम्, प्रदत्तमिति ? वादिकर्मणि प्रादिसमासो निपाता वा ॥

८२ । यपि चादो जग्धिः ॥

तकारादावगुणे यपि च परेऽदो जग्धिर्भवति । जग्धिः, जग्धवाद्, जग्धिः, जगच्वा, प्रजगच्ञ्य गतः । कथम् अजम् ? अदोऽनञ् इति ज्ञापकात् । अगुण इति किम् ? अत्तव्यम् ॥

“जग्धो सिद्धेऽन्तरङ्गत्वाद् यपि चेति यदुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गानां यथा भवति बाधनम् ॥ इत्यग्ये ॥”

प्रबन्ध, आपृच्छ, प्रदीव्य, पञ्चमोपधाप्रभृतीनां दीर्घादयो न भवन्ति ॥

८३ । घजलोघसलृः ॥

अदेर्घभि घलि च घस्त्वर्भवति । लृकार उच्चारणार्थः । घासः । उपसर्गेऽक्षरञ्—विघसः । प्राचीति प्रघसः—अचि वक्तव्यम् ॥

८४ । कृक्कवन्तू निष्ठा ॥

कृक्कवन्तू निष्ठासंङ्कौ भवतः । शब्दस्य नित्यत्वादभ्यासाने आविर्भावेतरेतराक्षयदोष इति । शीर्णः, शीर्णवान् । मिश्रः, मिश्रवान् । निष्ठाप्रदेशः—“निष्ठा” इत्येवमादयः । क्त्वा मकारान्तस्य कृक्कवन्तादासंङ्कमित्यभ्ययमेव ॥

॥ इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ कृत्स्न प्रथमः पादः समाप्तः ॥

८५ । धातोः ॥

धातोरिति पञ्चम्यन्तोऽनुकृतोऽविशेषे । धातोरित्ययमधिकारो
वेदितव्यः । कर्सेव्यम्, करणीयम् । धातोरिति किम् ? कुम्भता । कुम्भं
करोतीति भावकर्मणोर्न तव्यादयः । “युष्मदि मध्यमः” इति सप्त-
म्युक्तं नोपपदम् । उत्सर्गः सिच्सन्विषये न स्यात् । “अथ धातोस्तोऽ-
न्तःपानुबन्धः” इत्यतो धातोरनुवर्त्तते, दुष्टृषतीत्यूहन् सिध्यति ॥

८६ । सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥

धात्वधिकारेऽत्र सूत्रे सप्तम्या निर्दिष्टमुपपदसंबन्धं भवति । “कर्म-
व्यर्थ” “नाग्नि स्थश्च” इत्येवमादयः । इकमिति किम् ? सप्तम्यन्त-
मात्रे प्राभूत्—स्तम्बेरमः, कुल्लवरः ॥

८७ । तत् प्राग् नाम चेत् ॥

तदुपपदं नाम चेद् धातोः प्राग् भवति । कुम्भकारः, ग्रामस्थः ।
नामेति किम् ? भोक्तुमिच्छति ॥

८८ । तस्य तेन समासः ॥

तस्य नामोपपदस्य तेन कृदन्तेन धातुना सह समासो भवति ।
गोदः, जलजम्, क्रोधजम् । यथा हि प्रादयः क्रियाद्योतका उपसर्गा
इति धातोः प्रागेव सिद्धास्तथोर्यादयोऽपि क्रियायोगे कुम्भस्तिभ्यः एव
प्राक् सिद्धाः । प्रकृत्य, डरीकृत्य, डररीकृत्य । तथा—शुद्धीकृत्य,
पटपटाकृत्य—नाम्नां युक्तार्थत्वात् समासोऽपि सिद्ध एव । यथामि-
क्षणमेते ज्ञयोऽपि योगा वक्ष्यमाणाभ्यां सह प्रपञ्चार्या एव । धातोरि-
त्ययमपि वासरूपे कृतसम्बन्धादिति ॥

८९ । नाव्ययेनानमा ॥

तस्य नामोपपदस्याव्ययकृदन्ते नामस्तवर्जितेन प्राग्भावसमासो
न भवतः । कृत्वाजम्, अजं कृत्वा । भोक्तुं कालः, कालो भोक्तुम् ।
तस्येति किम् ? प्रकृत्य । अजमेति किम् ? निमूलकायं कथति ॥

१० । तृतीयादीनां वा ॥

“तृतीयायामुपदेशे” इत्यारभ्य यान्युपपदानि तानि तृतीयादीनि तेषा-
ममन्तेनापि प्राग्भावसमासो न भवति वा । मूलकेनोपवंशं भुङ्क्ते—
सूत्रकोपवंशं भुङ्क्ते । आष्टादपकर्ष—आष्टादपकर्षं धाता भवति ।
तृतीयादीनामिति किम् ? समर्थो भोक्तुम् ॥

११ । कृत् ॥

अधिकारोऽयम् । साधैरेव सम्बध्यते प्रथमास्तथात्, तेन वक्ष्य-
माणाः प्रत्ययाः कृतसंबन्धका वेदितव्याः । “कर्त्तरि कृतः” पाचकः,
पक्वता । एवमन्येऽपि ॥

१२ । वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥

न विद्यते समानं रूपं यस्येति विग्रहः । स्वधिकारविहितं वञ्चयित्वा-
ऽसरूपकृतप्रत्ययो बाधको वा भवति ॥

“विकल्पितेऽपवादेऽपि बाधनं तद्वस्थितम् ।

उत्सर्गे न च ज्ञातस्तद्बाधकत्वं विकल्प्यते ॥”

“स्वराद्यो” उपवादस्तद्विषये तद्व्यानीयौ—चेयम्, चेतव्यम्, चयनीयम् ।
एवं नन्वादेर्युः—नन्दनः, नन्दकः, नन्दयिता । एवमन्येऽपि । असरूप इति
किम् ? व्यणि यो न स्यात्—कार्यम्, कविषयेऽहम् न स्यात्—गोदः—
अनुबन्धोऽप्रयोगीति सारूप्यमेव । अस्त्रियामिति किम् ? विकीर्ण-
किर्णं स्यात् । तथा—रूपणा, ग्रन्थना—युरेव । वाशब्दो व्यवस्थावा-
चीति—कयुट्, तुम्बलजंघु वासरूपविधिर्नास्तीति ॥

१३ । तव्यानीयौ ॥

धातोः पठौ तव्यानीयौ कृतसंबन्धकौ भवतः । कर्त्तव्यम्, करणीयम् ।
कृत्यावाद् भावे कर्मणि च स्यात् । केजिमः कर्मकर्त्तरिष्यते,—मिदेल्लिमा
माणाः, पचेलिमास्तयबुद्धाः । वास्तव्य इति कर्त्तरि दीर्घश्च कर्त्तृवात् ॥

१४ । स्वराद् यः ॥

स्वरास्ताद् धातार्यो भवति । चेय , चेतव्यम् । स्वरादिति सुख
वैभेद

९५ । शकिसहिपवर्गान्ताच्च ॥

शकिसहिपवर्गान्ताच्च धातार्यो भवति । शक्यम्, सद्यम्, अप्यम्,
हस्यम् ॥

९६ । आत्स्वनोरिच्च ॥

आकारास्ताद् धातोः स्त्वनेश्च यो भवति । अनयोरन्तस्थेकारो
भवति । देयम्, घेयम्, खेयम् । अत एत्वे कृतेऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग
इत्यनित्येयम् ॥

९७ । यमिमदिगदां त्वनुपसर्गे ॥

एषामुपसर्गाभावे तु यो भवति । यम्यम्, मद्यम्, गद्यम् । अनुप-
सर्ग इति किम् ? प्रयाम्यम्, प्रमाद्यम्, प्रगाद्यम् । यमो नियमार्थे
वचनम् ॥

९८ । चरेराडि चागुरौ ॥

अनुपसर्गे चरेर्यो भवति आडि चागुरौ । चर्यम्, आचार्यो देशः ।
आसीति किम् ? अभिचार्यम् । अगुरादिति किम् ? आचार्यो गुरुः ॥

९९ । पण्यावद्यवर्या विक्रेयगर्हानिरोधेषु ॥

पण्यमिति निपात्यते विक्रेयेऽर्थे । पण्यं विक्रेयद्रव्यम्, पाण्यम-
न्वत् । नक्षपुर्वस्य वदेरवद्यमिति निपात्यते गर्होऽर्थे । अवधं गर्हम् ।
अनुद्यमन्वत्, नाग्नि वदः कयप् च । वृद्धो वर्या इत्यनिरोधे गम्यमाने
वृत्त्याऽभ्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति मतम्, वार्या ऋत्विक् ॥

१०० । वह्यं करणे ॥

वह्यमिति निपात्यते करणेऽर्थे । वह्यं, शकटम् । वाह्यमन्वत् ॥

१०१ । अर्यः स्वामिवैश्ययो ॥

अर्थ्य इति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्थ्यः स्वामी । अर्थ्यो वैश्यः । आर्थ्योऽन्यः ॥

१०२ । उपसर्ग्या काल्या प्रजने ॥

प्राप्तः कालो यस्याः सा काल्येति संबिता । प्रजनं प्रजनो गर्भप्रद-
बन्धम् । प्रजने प्राप्तकाला चेत् उपसर्ग्येति निपात्यते । उपस्रियत इत्यु-
पसर्ग्या गौः—स्तुमतीत्यर्थः । उपसर्ग्याऽग्या ॥

१०३ । अजर्य संगते च ॥

अजर्यमिति निपात्यते सङ्गते कर्त्तरि । न जीर्यनीत्यजर्यं सङ्ग-
तम् । सङ्गत इति किम् ? अजरिता कम्बलः ॥

१०४ । नाम्नि वदः क्यप् च ॥

नाम्न्युपपदे वदेः क्यब् भवति चकाराद् यश्च । ब्रह्मणो वदनं—
ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्मणोद्यते कथा—ब्रह्मोद्या, ब्रह्मवद्या । नाम्नीति
किम् ? वाद्यम्, अनुवाद्यम् ॥

१०५ । भावे भुवः ॥

नाम्न्युपपदे भावे भुवः क्यब् भवति । ब्रह्मभूयं गतः—ब्रह्मत्वं
गत इत्यर्थः । नाप्नोति किम् ? भव्यम्, प्रभव्यम् । भावब्रह्मणमुत्तरार्ध-
मिह सुखाय च ॥

१०६ । हनस्त च ॥

नाम्न्युपपदे हन्तेर्भावे क्यब् भवति । तकारंश्चास्तादेशः । ब्रह्मणो
हनबन्धम् ब्रह्महत्या । भाव इति किम् ? भव्यात्यो मृगः । नाम्नीति किम् ?
घातः, उपघातः—हनतेर्भावे व्यण् न दृश्यते । यपि सति तोऽन्तो
नास्ति क्यपो ह्यनुबन्धकत्वात् ॥

१०७ । वृद्धजुषीण्शासुस्तुगुहां क्यप् ॥

नादिन भावे वेति निवृत्तम् । एषां क्यब् भवति । वृद्ध—वृत्तः,

इत्स्तु—वाच्यार्था अतिवृजः । इत्—आहत्यः । जुषी—जुष्यः । इण्—
 ल्यः । इत्स्तु—उपेयम् । शास्त्रोक्तनुबन्धः सुस्कार्थः—शिष्यः, स्तुत्यः,
 गुणः । अवश्यस्तुत्यः इति पुनः क्यब् प्रहणात् । “क्यम् अनिवार्यो
 मन्त्रेभ्यः स्वभावाच्च देहिनाम्” । इति ? सम्भक्तेरभ्यन्नापि, वृद्ध
 सन्तो वा ॥

१०८ । ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः ॥

ऋदुपधाद् घातोः कल्पिचृतिवर्जितात् क्यब् भवति । वृत्त्यम्,
 इयम् । अकल्पिचृतेः किम् ? विकल्प्यम्, विचार्यम् । अदिति तपरः
 सुस्कार्थः ॥

१०९ । भृजोऽसंज्ञायाम् ॥

भृजोऽसंज्ञार्था क्यब् भवति । भरणम्—भृत्यम् । स्त्रियत् इति
 वा—भृत्यः । असंज्ञायामिति किम् ? भार्या नाम स्त्रिया, भार्या
 वत् । ननु च संज्ञायामपि स्त्रियां क्यबस्ति, न तस्य भावे विधानात् ॥

११० । ग्रहोऽपिप्रतिभ्यां वा ॥

अपिप्रतिभ्यां पराद् ग्रहेः क्यब भवति वा । अपिगृह्यम्, अपिप्रा-
 ह्यम्, प्रतिगृह्यम्, प्रतिप्राह्यम् ॥

१११ । पदपक्ष्ययोश्च ॥

पक्षे भवः पक्ष्यो वर्गः । पदपक्ष्योरर्थयोर्ग्रहेः क्यब् भवति ।
 पृष्ठं पदं, यत् स्वरेण न सम्धीयते । अवगृह्यं पदं, यस्यावग्रहः क्रियते ।
 पक्षे—ऽर्जुनगृह्या सेना । चकाराद् अस्वैरिणि बाह्याणां चार्थे गृह्यका
 मे, अवग्रहका इत्यर्थः । ग्रामगृह्या स्त्री, ग्रामबाह्येत्यर्थः ॥

११२ । वौ नीपूञ्भ्यां कल्कमुञ्जयोः ॥

वावुपपदे नीपूञ्भ्यां कल्कमुञ्जयोरर्थयोः क्यब् भवति यथा-
 संक्षम् । विनीयः कल्कः । विनियम्यत् । विपूजो मुञ्जः, विपञ्चम-
 न्त् ॥

११३ । कृवृषिमृजां वा ॥

कृजादिभ्यो विभाषया क्यङ् भवति । कृत्यम्, कार्यम् वृष्यम्, वर्ष्यम् । मृज्यम्, मार्ग्यम् । बुद्धिश्च सिभ्यां क्यवपि—बुह्यम्, दोह्यम् । शस्यम्, शंस्यम् । “कृत्ययुटोऽन्यत्रापि” इति वचनात् । तथा मृषोद्य-मिति क्यबेव । तथा पाणिसमवाभ्यां सृजो व्ययणेश्च—पाणिसर्ग्या समवसर्ग्या रज्जुः । तथा समो वा भृञः क्यप्—सम्भृत्यः सम्भार्यः । तथा तकिचित्पतिशसि यजिभ्यां य एव—तक्यम्, खत्यम्, पत्यम्, शस्यम्, यस्यम् । तथा गुहो व्ययणपि—गुह्यम्, गोह्यम् । तथा ज्यते-ईलो क्यबेव—जित्या हलिः, महद्वजं हलिरुच्यते ॥

११४ । सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्त्तरि ॥

पते निपात्यन्ते कर्त्तरि । पु प्रेरणे—सुवति लोकान्, सरति वेति सूर्यः । रोचत इति—रुच्यः । न व्यथत इत्यव्ययः ॥

११५ । भिद्योद्धयौ नदे ॥

पतौ नदे कर्त्तरि निपात्येते । भिनत्ति कूलानीति—भिद्यो नदः । उज्ज्वल्युदकमित्युद्धयो नदः । कथं मेद्यो नदः इति कर्मविबक्षायाम् ॥

११६ । पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ॥

पतौ निपात्येते नक्षत्रे कर्त्तर्यधिकरणे वा । पुष्णाति कार्याणि पुष्यस्यस्मिन्निति वा—पुष्यः । साधयति कार्याणि सिध्यस्यस्मिन्निति वा—सिध्यः, पुष्य एव ॥

११७ । युग्यं पत्रे ॥

युग्यमिति निपात्यते पत्रे बाह्वेऽर्थे । युज्यतेऽनेनेति युज्यत इति वा युग्यम् ॥

११८ । कृष्टपच्यकुप्ये संज्ञायाम् ॥

एतौ निपात्येते संज्ञायाम् । कृते कृत्वन्ते स्वयमेव—कृत्पक्षा-
लोहयः, गुप्यत इति कुप्यम् सुवर्णरज्जुताभ्यामभ्यत् ॥

११९ । ऋवर्णव्यञ्जनान्ताद् घञ् ॥

ऋवर्णान्ताद् व्यञ्जनान्ताच्च धातोर्घञ् भवति । कृकार्यम्, शृ-
गार्थम्, पाक्यम्, वाक्यम् । णकार इज्वद्भावात् । घकारः सामान्या-
भिधातार्थः ॥

१२० । आसुयुवपिरपिलपितपिदभिचमां च ॥

आङ्पूर्वात् सुनोतैर्यौत्यादिभ्यश्च घञ् भवति । आसाव्यम्,
याव्यम्, वाप्यम्, राप्यम्, लाप्यम्, अपत्राप्यम्, दन्भुरिह कृतन-
लोपः—अवदाभ्यम्, आचाभ्यम् ॥

१२१ । उवर्णादावश्यके ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद् धातोरवश्यं भावे गम्य-
भावे घञ् भवति । नाव्यम्, लाव्यम्, अवश्यम् लाव्यम् अवश्य-
लाव्यम्,—अवश्यमः कृत्ये मस्य लुक् लठ्यमभ्यत् ॥

१२२ । पाधोर्मानसामिधेन्योः ॥

पा धा इत्येतयोर्मानसामिधेन्योरर्थयोर्यथासंख्यं घञ् भवति ।
पाप्यं मानम्, वचनात् स्वार्थं त्यजति पेयमभ्यत् । दक्षात्क्षमिति
धाट्या सामिधेनी, समिधाधानमन्त्रः । उपचाराद् ऋद्विषग्विषयेऽपि
वर्तते वा धाट्याः शंसन्ति, धेयमभ्यत् ॥

१२३ । प्राङोर्नियोऽसम्मतानित्ययोः स्वरवत् ॥

प्राङोऽपपद्योर्नियो धातोरसम्मतानित्ययोर्यथासंख्यं घञ् भवति
स च स्वरवत् । प्रजाट्यञ्चोरः, असम्मत इत्यर्थः । आनाट्यो दक्षि-
वाग्निः—यो गार्हपत्यादानीय प्रणीयते, स चानित्यो कृद्विभक्तः । कथं
नैष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म श्रूयात् प्रजाट्याय चान्तेवास्तिन इति ?
नव्यत्रापीति वचनात् ॥

१२४ । सञ्चिकुण्डपः क्रतौ ॥

संपूर्वाचिनोतेः कुण्डपपूर्वाच्च पिबतेः क्रतावमिधेये व्यण् भवति ।
स च स्वरवत् । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः क्रतुः । कुण्डैः पीयते असौ
कुण्डपाय्यः क्रतुः—ससोमको हि यागः क्रतुरथात् सोमः पीयतेऽस्मि-
न्स्त्रिविधानादधिकरणेन वा ॥

१२५ । राजसूयश्च ॥

क्रतावमिधेये राजसूयश्च निपात्यते । पुत्र-शमिचवे, राज्ञा सोतव्यो
राज्ञा वास्मिन् सूयत इति राजसूयः क्रतुः ॥

१२६ । सान्नाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥

एतौ हविर्निवासयोर्यथासंख्यं निपात्येते । सान्नाय्यम् हविः,—
विशिष्टमेव यत् । सन्नेयमन्यत् । निकाय्यो निवासः, निवेद्यमन्यत् ॥

१२७ । परिचाय्योपचाय्यावग्नौ ॥

एतावन्नावयं निपात्येते । परिचीयतेऽसौ परिचाय्योऽग्निः । उप-
चीयत इत्युपचाय्योऽग्निः ॥

१२८ । चित्याग्निचित्ये च ॥

एतावन्नावयं निपात्येते । चीयत इति—चित्योऽग्निः, अग्नेश्चयनम्—
अग्निचित्या भावे । समूह इत्युद्दिना सिद्धम्, अस्यापि कश्चिद् बहुत्वयं
प्रयोगः । संवाह इति चाग्नौ भवरयेव ॥

१२९ । अमावस्या वा ॥

अमेद् सहायं । अमापूर्वाद् वसतेर्ष्यणि कालाधिकरणे दीर्घा-
भावो निपात्यते वा । सप्तवसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति अमावस्या, अमा-
वास्या तिथिः । बहुवच्येनानुत्पन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धम् ।

१३० । ते कृत्याः ॥

ते तभ्यादयः कृत्यसंबन्धा भवन्ति । कृत्यप्रदेशाः “भावकर्मणोः
कृत्यकालार्थाः” इत्येवमादयः ॥

१३१ । वृणुतृचौ ॥

जातोः परौ वृणुतृचौ भवतः । कर्त्तरि कृतः । पाचकः, पक्का । कृतं
वक्ते वृणुतृच इति गल्लेचोपकः, पादाभ्यां द्विवक्ते पादहारकः ? निपा-
तनात् ॥

१३२ । अच् पचादिभ्यश्च ॥

सर्वे जातवः पचादिवु पठ्यन्ते । तेभ्यः पचादिभ्योऽञ् भवति ।
पचः, पठः, भवः । पचादिग्रहणं बाधकबाधनार्थम्, तेन श्वपचः, जा-
रमरः इत्यण् न स्यात् । देवः, सर्पः, मेष इति को न स्यात् । पचम-
न्वेऽप्यनुसर्त्तव्याः ॥

१३३ । नन्द्यादेर्युः ॥

नन्द्यादेर्नामगणनिर्विष्टाद् युर्मवति । नन्दिषासिमदिकृषिसाधिशो
मिवर्धिम्य इजन्तेभ्योऽसंज्ञायाम् । नन्दयतीति नन्दनः, एवं वासनः,
मदनः, कृषणः, साधनः, शोभनः, वर्धनः । सहितपिदमः संज्ञायामनि
नप्तात्सहनः, तपनः, दमनः । एवं अल्पनः, दर्पणः, रमणः, चन्दनः,
संहर्षणः, सङ्कर्षणः, जनार्दनः, मधुसूदनः, पवनः, जषणः । नामगण-
निपातनाद्यणत्वम् । विभीषणः । चित्तविनाशनः—कुलदमनः—कर्मपू-
र्णानामशिवणयेऽपि स्यात् ॥

१३४ । ग्रहादेर्णिन् ॥

ग्रहादेर्नामगणनिर्विष्टादिणिन् भवति । गृहातीति ग्राही, खायी,
निक्षी, विधायी । याचित्रग्रवद्वसो नञपूर्वात्—अयाची, अयात्री,
अवादी, अवासी । स्वरास्तादृचि त्वकर्तृकात्—अकारी धर्मस्य वा-
कातपः । विषयी देशे । विभावी, अभिभावी । भूतेऽर्थे—परिमयी परि-
भाषी—पक्षे ह्रस्वत्वं निपातनात् । कथम् उत्साही, उद्वाही, सम्मर्दी,
निवेशी ? अस्यर्थे इना सिद्धम् । पचम् अप्याहारी, संख्याहारी, अपराधी,
उपराधी ॥

१३५ । नाम्युपधप्रीकृगृह्णां कः ॥

नाम्युपधात् प्रीणातेः किरतेर्गिरतेर्जानातेश्च को भवति । किरिपः
किरिषः, किरिः, किरिः, गिरः, गिरः, कः ॥

१३६ । उपसर्गे त्वातो डः ॥

उपसर्ग उपपदे त्वाकाराभ्यादातोडो भवति । सुडः, सुडाः ।
प्रह—डे सति सम्प्रसारणमुच्च न स्यात् । गोसन्दाव इति कः वा-
क्यम् । कः कः कः ॥

१३७ । धेदृशिपाग्राध्मःशः ॥

उपसर्ग उपपद पश्यः शो भवति । उडयः, उडयः, उडयः
साहचर्यात् पिबतेः । धेदृष्टकारः सुडार्थः । उडिषः, उडमः ।
कः कः ? अन्यत्रापीति वचनात् । तथा व्याजिघ्रसीति—प्यामः ॥

१३८ । साहिसातिवेद्युदेजिचेतिधारिपारि- लिम्पविन्दां त्वनुपसर्गे ॥

एषामुपसर्गाभावे शो भवति । साहयतीति—साहयः । एवं सततयः ।
विदिसामार्थ्य—वेदयः । उदेज्—उदेजयः । चेतयतीति—चेतयः ।
धृज्, धृज् धारयः । पृ—पारयः । लिम्पतीति—लिम्पः । विन्दतीति—
विन्दः । साहचर्याच्च विदि अवयवे, विन्दुरिति निपातनात् । कथं
निलिम्पा नाम देवाः ? अन्यत्रापीति वचनात् । तथा गं विन्दतीति
नोविन्दः, अपविन्द इत्यच् न स्यात् । ददः, ददः इति ददृधोरच्
सिद्धम् ॥

१३९ । वा ज्वलादिदुनीभुवो णः ॥

ज्वलादिभ्यो दुनोतेर्नयतेर्भवतेऽन्यनुपसर्गे णो भवति वा । ज्वलः,
ज्वलः, ज्वलः । कसपर्यन्ता उडकादयो वृत्तवन्ता । कः,
कः, कः, नाय इति केचिन्निरुद्धाः । भवः, भावः । अनुपसर्ग इति
किम् ? प्रज्वलः, प्रज्वः, प्रज्वयः, प्रभवः ॥

१४० । समाङ्गे खवः ॥

अमाङ्गेऽपपदयोः स्रज्जतेयो भवति । वा न इमर्थ्यते । संज्ञावः,
आज्ञावः । अमाङ्गेरिति किम् ? खवः, परिक्षवः ॥

१४१ । अवे हसोः ॥

अव उपपदे हरतेः स्रज्जतेऽयं यो भवति । अवहारः, अवसायः ।
अव इति किम् ? हरः, विहरः ॥

१४२ । दिहिलिहिश्लिषिश्चसिव्यध्यतीप्-
स्यातां च ॥

वर्षं खो भवति देहः, लेहः स्नेहः । के प्राप्ते वचनम् । आसः,
आस्यायः । उपसर्गे ङवाधकं प्रयाग्रहणम्—अवश्यायः । द्राव्यः,
घायः । प्रत्याय इत्यपि दृश्यते । अवतार इति चकारात् ॥

१४३ । ग्रहेर्वा ॥

ग्रहेर्वा यो भवति । ग्राहो जलधरः, ग्रहः सूर्यादिः ॥

१४४ । गेहे त्वक् ॥

ग्रहेर्गेहेऽभिधेये त्वक् भवति । गृह्णातीति गृहम्, गृहाः ।

१४५ । शिल्पिनि वुष् ॥

शिल्पिण्यभिधेये वुष् भवति । अभिधानाद् नृतिज्ञानिरनृजिम्ब
एव । नर्तकः, नर्तकी । खनकः, खनकी । रजकः, रजकी । शिल्पं
विद्वान्कौशलम्, इत्यतश्च निकृष्टेऽभिधानात् ॥

१४६ । गस्थकः ॥

गायतेः शिल्पिण्यभिधेये यक् प्रत्ययो भवति । गायकः ॥

१४७ । ण्युद् च ।

गायतेः शिल्पिण्यभिधेये ण्युद् च भवति । गायनः, गायत्री । एतौ
प्रत्ययवशिष्टिन्यपि दृश्येते ॥

१४८ । हः कालव्रीहोः ॥

अहातेः काले व्रीहौ चार्थे ण्युङ् भवति । अहाति भावमिति
हायनः संवत्सरः । अहत्युदकमिति हायना व्रीहयः । काष्ठव्रीहोरिति
किम् ? हाता ॥

१४९ । आशिष्यकः ॥

आशंसयां गम्यमानायां घातोरेकः प्रत्ययो भवति । जीवतात्
जीवकः, गन्धतात् गन्धकः ॥

१५० । प्रुसुसृत्वां साधुकारिणि ॥

एषां साधुकारिण्यर्थेऽकः प्रत्ययो भवति । साधु प्रवृत्ते साधुप्रवृत्तः,
सवृत्तः, सरकः, सवकः । साधुकरत्वं शिल्पमेव । एतत् स्त्रियामप्याद्यं
प्रवृत्तार्थम् । साधुकारिणीति किम् ? प्रोता ॥

इति दौर्गसिंहां वृत्तौ कृतसु द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

१५१ । कर्मण्यण् ॥

कर्मसंबोधेन घातोरेकः भवति । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः,
एवं काण्डकारः, शरजावः, वेदाध्यायः । आदित्यं पश्यति, द्विप्रवृत्तं
सृजोति, प्रार्थं गच्छतीत्यनभिज्ञानाद्वाक्यमेव । महान्तं घटं करोतीति
सापेक्षत्वात् । अघटं घटं करोतीति घटीकार इति कथ्यन्ते प्राणवस्त्रा-
र्धमात्रापेक्षे त्वङ् विधीयते ॥

१५२ । ह्वावामश्च ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदेऽङ् भवति । कापवाद् : । स्वर्गहायः, तन्त्र-
वायः, धाम्यमायः । वातिरकर्मकः । मीनातिमिनोऽयोः के बुद्धिस्थे
प्राकृपाभावः ॥

१५३ । शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः ॥

पथ्यः कर्मण्युपपदे गो भवति । शीलिमन्त्री कुरादाविनस्तौ ।
मांसशीला, कमेरिगङ्, मांसकामा, मांसमत्ता । कल्याणमाचरति—
कल्याणाचारा स्त्री । अग्निं हि स्त्रियामी स्यात् । शील्यत इति—
शीलम् । मांसं शीलमस्याः—मांसशीला । कल्याणप्रतीक्षा । दुःख-
मेति यथानभिधानाद्दण् नास्ति तथेहापि । यद्येवम् अम्भोऽभिग-
मोऽस्याः—अम्भोऽभिगमेति स्यात्, अम्भोऽभिगामी चेप्यते । समा-
सेऽप्यभिधानं चेत् कष्टमिति वचनम् ॥

१५४ । आतोऽनुपसर्गात् कः ॥

कर्मण्युपपदे आकारान्तादनुपसर्गाद्धातोः को भवति । गोदः,
अङ्गुलित्रः । अनुपसर्गादिति किम् ? गोसन्दायः—उपसर्गैर्व्यवधानत्वे-
ऽप्यङ् । ब्रह्मज्यः, मित्रहः—अन्यतोऽपि चेति डः ॥

१५५ । नाम्नि स्थश्च ॥

नाम्युपपदे तिष्ठतेराकारान्ताच्च धातोः को भवति । अनुपसर्गा-
दिति न वर्त्तते । कच्छेन पिबतीति कच्छपः, द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः,
समे तिष्ठतीति समस्थः, ग्रामे सन्तिष्ठतीति ग्रामसंस्थः ॥

१५६ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥

तुन्दशोकयोः कर्मण्योरुपपदयोः परिमृजापनुदिभ्यां को भवति
यथासंख्यम् । तुम् परिमार्ष्टि—तुम्परिमृजः, अलस एवामिधीयते ।
तुम्परिमार्जोऽस्यः । शोकमपनुदति—शोकापनुदः आनन्दकर एव ।
अस्यैव शोकापनोदो धर्मकथक एव ॥

१५७ । प्रे दाज्ञः ॥

कर्मणि प्रे ओपपदे दाज्ञाभ्यां को भवति । प्रपाप्रदः, पयिप्रदः ।
दाकपमिदं गृह्यते, न संवा, दासादवर्ण्यात्, तेन—स्तनौ प्रधायतीति,
स्तनप्रधायाः ॥

१५८ । समि ख्यः ॥

कर्मणि सति सोपपदे चक्षिणो धातोः को भवति । नां कञ्चरे—
गोर्लब्धः । सोपसर्गत्वाद् वचनम् । मूत्रानि विभुजतीति मूत्रविभुजो
लब्धः, नक्षत्रानि धनूँषि, अभिधानात् प्राक्तन एव कः । तथा कञ्चरेभ्यो
मुक्षितव्याः—काकगुहास्तिजाः—कर्मण्यपि दृश्यते ॥

१५९ । गः ष्टक् ॥

कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गाद् गायतेष्टन् भवति । मधुरं गायतीति
मधुरागी । सामगी । अनुपसर्गोदिति किम् ? सामसङ्गायः । षडनु-
बन्धो नदादेः प्रसङ्गार्थः ॥

१६० । सुरासीध्वोः पिबतेः ॥

सुरासीध्वोः कर्मणोदरपदयोरनुपसर्गात् पिबतेष्टन् भवति ।
सुरापी, सीधुपी, । सुरासीध्वोरिति किम् ? क्षीरपा ब्राह्मणी । पिबते-
रिति किम् ? सुरापा स्त्री । अनुपसर्गोदिति किम् ? सुराप्रवाहः ॥

१६१ । ह्योऽज् वयोऽनुद्यमनयोः ॥

अनुपसर्गोदिति न स्मर्यते । कर्मण्युपपदे हस्तेर्वैद्यमिगम्बमावैऽ-
नुद्यमाने च वर्तमानाद् अज् भवति । ऊर्ध्वे यमनम् उद्यमनम्, तन्ने-
ऽप्यद् अनुद्यमनम् । कथमहवमुद्यमनार्थं सम्भाष्यमानं चात्र वयो
कथ्यते । कवचहरः त्रित्रयकुमारः । अस्थिहरः श्वा । शंशहरो दायाहः ।
बातहरं तैकम् । उद्यमने तु—मारहारः । अहोऽपवादोऽयम् ॥

१६२ । आङि ताच्छील्ये ॥

कर्मण्युपपदे आङि ताच्छील्ये गम्यमाने ह्योऽज् भवति । क-
निरपेक्षा प्रवृत्तिस्ताच्छील्यम् । पुष्पाहयाहर्तुः, शीतमस्येति पुष्पाहरो
विद्याधरः । ताच्छील्य इति किम् ? माराहरः ॥

१६३ । अर्हश्च ॥

ताच्छील्यमाङ् च न स्मर्यते । कर्मण्युपपदेऽर्हतेरज् भवति ।
पूजार्हा स्त्री ॥

१६४ । धृजः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥

दण्डसूत्रवर्जिते प्रहरणवाचके कर्मण्युपपदे धृजोऽञ् भवति ।
 धृजं धरतीति वज्रधरः, एवं चक्रधरः । अदण्डसूत्रयोरिति किम् ?
 तस्यधरः, सूत्रधारः । सूत्रप्रतिषेधादप्रहरणेऽपि—धूधरः, अटाधरः ॥

१६५ । धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेषु- ग्रहेर्वा ॥

एषु कर्मसूपपदेषु ग्रहेरञ् भवति वा । धनुर्गृह्णातीति धनुग्रहः,
 धनुर्ग्राहः । दण्डग्रहः, वज्रग्रहः । त्सरग्रहः, त्सरग्राहः । लाङ्गलग्रहः ।
 अङ्गलग्राहः, अङ्कुशग्रहः, अङ्कुशग्राहः । यष्टिग्रहः, यष्टिग्राहः । तोमर-
 ग्रहः, तोमरग्राहः । घटग्रहः, घटीग्रहः, पञ्चादित्वादञ् । घटग्राहः,
 घटीग्राहः इत्ययमपि । तथा सूत्रग्रह इति धारणे । अन्यत्र सूत्रग्राहः ।
 एवादिप्रपञ्चार्ये प्रकरणमिदम् ॥

१६६ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥

स्तम्बकर्णयोर्नास्त्रोरुपपदयो रमिजपिभ्यां यथासंख्यमञ् भवति ।
 ताम्बे रमते—स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे जपतीति कर्णेजपः सूत्रक वचा-
 सिद्धिप्रदः । तथा स्तम्बम्याभ्यास्तुक् ॥

१६७ । शम्पूवेभ्य संज्ञायाम् ॥

शम्पूवेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां गम्यमानायामञ् भवति । शं करो-
 तीति शङ्करः, शं भवतीति शम्भवः, शंघरः, शंघदः । शं पूर्वो येभ्यो
 धातुभ्य इति बहुव्रीहिना कञो हेत्वादिष्वपि टो बाध्यते—तेन शङ्करा
 नाम परिभाजिका ॥

१६८ । स्त्रीङोऽधिकरणे च ॥

अधिकरणो च नाम्न्युपपदे शेतेरञ् भवति । शे शेते—स्वशयः ।
 अङ्गनाम् कर्मकर्तृणे करणे—पार्श्वेन शेते—पार्श्वशयः । एष पृष्ठशयः,

वदशयः, दिग्बेन सह शेते—दिग्बसदशयः इति समासद्वयम् । उक्ता-
नाविषु कर्तृषु—उत्तानः शेते—उत्तानशयः ॥

१६९ । चरेष्टः ॥

अधिकरणो नाम्न्युपपदे च चरेष्टो भवति । कुरुषु चरतीति कुरु-
चरः । कुरुचरी । चकारादन्यत्नापि भवति—मिक्षा चरतीति मिक्षाचरः
मिक्षाचरी । सेनया चरतीति सेनाचरः, सेनाचरी । आदाय चरतीति
आदायचरः ॥

१७० । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तैः

एषूपपदेषु सत्तैष्टो भवति । पुरः सरतीति पुरः सरः, पुरःसरी ।
अग्रतःसरः, अग्रतःसरी—आद्यादिवात् तस्य । अग्रेसरः, अग्रेसरी—
एकारान्तमभ्ययं निपातनादलुग् वा ॥

१७१ । पूर्वे कर्त्तरि ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सत्तैष्टो भवति । पूर्बः सरतीति पूर्व-
सरः, पूर्वसरी—कस्मात् पूर्व इत्यविषद्वैव । कर्त्तरिति किम् ? पूर्व
सरतीति पूर्वसारः ॥

१७२ । कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्द- श्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥

अशब्दादिषु कर्मसूपपदेषु हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम-
प्राने कृजष्टो भवति । प्रतीतशक्तिकं कारणं हेतुरिह गृह्यते कृजोऽभि-
न्तत्वात् । यशस्करी विद्या । ताच्छील्ये—आश्चकरः । आनुलोम्यमनु-
ल्लता—प्रचनकरः । अशब्दादिष्विति किम् ? शम्भकारः, श्लोककारः,
कलहकारः, गाथाकारः, वैरकारः, चाटुकारः, सूत्रकारः, मन्त्रकारः,
पदकारः । हेतवानुलोम्ययोरविवक्षा स्थितेव । ताच्छील्ये ह्यादिति
वर्जनम् । कथं कुम्भादिकरणशीलाः—कुम्भकारादय इत्यभिधावात् ॥

१७३ । तदाद्याद्यन्तानन्तकारबहुबाह्वर्द्धिवा-
विभानिशाप्रभाभाश्रितकर्तृनान्दोर्किलिपिलिविलि
भक्तिक्षेत्रजज्ञाधन्वररुःसंख्यासु च ॥

अहेत्वाद्यर्थमिदम् । तदाद्यादिषु कर्मसूपपदेषु कृञ्प्रथो भवति ।
तद्वद्वद्वान्दसोऽयम् । तत्करोतीति तट्करः, तत्कर इति कडित्वात्
तस्य सकारः । एवं याकरः, आदिकरः, अन्तकरः, अनन्तकरः, कार-
करः, बहुकरः, बाहुकरः, अहस्करः, दिवाकरः, विभाकरः, निशाकरः,
आकरः, भास्करः, चित्रकरः, कर्तृकरः, नान्दीकरः, किङ्करः, लिपि-
करः, लिङ्गकरः, बलिकरः, भक्तिकरः, क्षेत्रकरः, ज्ञाकरः, धनुष्करः,
ग्रन्थकरः, एककरः, द्विकरः, त्रिकरः, चतुष्करः । क्रियत्तद्वद्वेषु स्त्रिया-
मीषेण कर्त्तव्यः । अकाराद्—रजनीकरः, स्रपाकरः, क्षणदाकरः, इत्या-
दयोऽप्यनुसर्तव्याः ॥

१७४ । भृतौ कर्मशब्दे ॥

कर्मशब्दे कर्मण्युपपदे कृञ्प्रथो भवति भृतौ गम्यमानावाम् ।
वृत्तिः—कर्ममूल्यम् । कर्मकरो भृतकः, कर्मकरी दासी । भृताविति
इम् ? कर्मकारः । शब्दग्रहणं प्रत्ययार्थम् । कर्मस्याविति ॥

१७५ । इः स्तम्भशकृतोः ॥

स्तम्भशकृतोः कर्मण्योरुपपदयोः कृञ् इर्भवति । स्तम्भकरिर्वीहिरेव,
स्तम्भकारोऽभ्यः । शकृत्करिर्वेतस एवामिधानात् । शकृत्कारोऽभ्यः ॥

१७६ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥

दृतिनाथयोः कर्मण्योरुपपदयोर्हरतेरिर्भवति पशौ कर्त्तरि । दृति-
रिः पशुः, नाथहरिः पशुः ॥

१७७ । फलेमलरजःसु ग्रहेः ॥

एषु कर्मसूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः,

सुत्रनिपातनादेत्वम् । मलं गृह्णातीति मज्जप्रहिः, रजो गृह्णातीति रजोप्रहिः ॥

१७८ । देववातयोरापेः ॥

देववातयोः कर्मण्योरुपपादयोरामोतेरिभ्वति । देवानाम्पनोतीति देवापिः, वातानाम्पनोतीति वातापिः, विशिष्ट एव कृत्वात् ॥

१७९ । आत्मोदरकुक्षिषु भृजः खिः ॥

एषु कर्मसूपपदेषु भृजः खिमंवति । आत्मानमेव विभक्ति—प्रात्म-भरिः, एवम् उदरभरिः, कुक्षिभरिः ॥

१८० । एजेः स्वश् ॥

कर्मसूपपदे एजयतेः स्वश् भवति । अङ्गमेजयः, जनमेजयः—स्वानुबन्धान्मोऽन्तः । शानुबन्धे सार्वधातुकत्वाद् विकरस्व इतो युष्वात् ॥

१८१ । शुनीस्तनमुज्जकूलास्य पुष्पेषु घेदः ॥

एषु कर्मसूपपदेषु घेदः स्वश् भवति । शुनीं धयतीति शुनिन्धयः, स्तनौ धयतीति स्तनन्धयः, एवं मुज्जन्धयः, कूलन्धयः, आस्यन्धयः, पुष्पन्धयः । मुज्जाविषु केचिन्नेच्छन्ति । प्रकृतावानर्थक्याद् घेदइकारो नदाद्यर्थो विहायते—शुनिन्धयो, स्तनन्धयो ॥

१८२ । नाडीकरमुष्टिपाणिनासिकासु धमश्च ॥

एषु कर्मसूपपादेषु धमतेर्धेटश्च स्वश् भवति । नाडिन्धमः, नाडिन्धयः, करन्धमः, करन्धय इति नेच्छन्त्येके । मुष्टिन्धमः, मुष्टिन्धयः, पाणिन्धमः, पाणिन्धय इति नेच्छन्त्येके । नासिकन्धमः, नासिकन्धयः । शुनीस्तनघटीस्त्रीवातेषु धमतेरित्येके—शुनिन्धमः, स्तनन्धमः, घटीन्धमः, स्त्रीन्धमः, वातन्धमः ॥

१८३ । विध्वरुस्तिलेषु तुदः ॥

एषु कर्मसूपपदेषु तुदतेः खश् भवति । विष्णुतुदः, अरुतुदः, तिलतुदः ॥

१८४ । असूर्योप्रयोदशः ॥

असूर्योप्रयोः कर्मणोरुपपदयोर्दशः खश् भवति । न सूर्यं पश्यन्ति असूर्योपशयानि मुखानि, असूर्यमपश्या राजद्वाराः—सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यर्थः । दशिना सह सम्बद्धस्य नञः सूर्येण सह समासो गम-
कत्वात् । उपस्यभ्यः ॥

१८५ । ललाटे तपः ॥

ललाटे कर्मण्युपपदे तपतेः खश् भवति । ललाटं तपतीति लला-
टतपः ॥

१८६ । मितनस्वपरिमाणेषु पचः ॥

एषु कर्मसूपपदेषु पचतेः खश् भवति । मितमपचा ब्राह्मणी,
नक्षत्राचा यवागूः, प्रस्थमपचो माणवकः । द्रोणमपचा स्थाजी । प्रस्था-
प्य एव परिमाणाऽन्यत्राभिधीयन्ते, न कालः संख्या च, तेन-मासं
पचति, एकं पचतीति वाच्यमेव ॥

१८७ । कूल उद्बुजोद्बहोः ॥

कूले कर्मण्युपपदे उद्बुजोद्बहोः खश् भवति । कूलं मुबुजा नदी,
कूलमुद्बहः समुद्रः ॥

१८८ । वहेलिहाभ्रं लिहपरन्तपेरम्मदाश्च ॥

एते खश् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । वहंलिह गौः, अन्नंलिहो वायुः,
परं तापयतीति परंतपः । इत्या माद्यतीति—इरम्मदो हस्ती । खडा-
राद्—वातमजन्तीति वातमजा मृगाः, शर्धं जहतीति शर्धज्जडा मायाः ॥

१८९ । वदेः स्वः प्रियवशयोः ॥

प्रियवशयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेः खो भवति । प्रियंवदः, वशंवदः ।
उत्तरार्धमिह प्रक्रियालाघवार्थं च खः क्रियते ॥

१९० । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥

एषु कर्मसूपपदेषु कषतेः खो भवति । सर्वकूपः खलः, कूळकूषा नदी, अन्नकूषो गिरिः, करीषकूषा वात्या ॥

१९१ । भयर्त्तिमेधेषु कृञः ॥

एषु कर्मसूपपदेषु कृञः खो भवति । भयं करोतीति भयङ्करः, अभयङ्करः—भयेन तदन्तविधिरिष्टः । ऋतिङ्करः, मेघङ्करः ॥

१९२ । क्षेमप्रियमद्रेष्वण् च ॥

एषु कर्मसूपपदेषु कृञः खो भवति अण् च । क्षेमङ्करः, क्षेमकारः । प्रियङ्करः, प्रियकारः । मद्रङ्करः, मद्रकारः । वेति सिद्धेऽण् ग्रहणं हेत्वादिष्वपि टो बाधनार्थम् । एष्विति किम् ? मद्रकारः ॥

१९३ । भावकरणयोस्त्वाशिते भुवः ॥

आशितशब्द उपपद्ये भवतेर्भावे करणे च खो भवति । आशनमाशितम्, आशितस्य भवनम्—आशितम्भवम्, आशितं भवत्यनया—आशितम्भवा पञ्चपूली ॥

१९४ । नाम्नि तृभृवृजिधारितपिदमिसहां संज्ञायाम् ॥

नाम्युपपद एभ्यः संज्ञायां खो भवति । रथेन तरतीति रथन्तरं स्तम्भम् । विश्वं विभर्ति विश्वम्भरा अवनिः । पतिं वृणीते पतिवरा कन्या । धनं जितवान् । धनञ्जयोऽर्जुनः । वसु धारतीति वसुधरा पृथ्वी । अभिधानाद् ह्रस्वः । शत्रुं तपतीति शत्रुस्तपः । अरिं दास्यति दमयति वा अरिन्दमः । शत्रुं सहते शत्रुंसहः । नाम कर्म च वयाः सम्भवं संज्ञात्वाद् गमयते । नाम्नीति सुखार्थमेव ॥

१९५ । गमश्च ॥

नाम्युपपदे संज्ञायां गमश्च खो भवति । सुतङ्गमः, भुजङ्गमा गच्छतीति भुजङ्गमः, मितं गच्छतीति मितङ्गमो हस्ती, पूर्वङ्गमाः पण्यानां, इदङ्गमा वाचः ॥

१९६ । उरोविहायसोरुरविहौ च ॥

उरोविहायसोरुपपदयोर्गमश्च संज्ञायां खो भवति तयोदरविहौ च
गणसंख्यं भवतः । उरसा गच्छतीत्युरङ्गमः, विहायसा गच्छतीति
विहङ्गमः ॥

१९७ । ढोऽसंज्ञायामपि ॥

नाभ्युपपदे गमेडो भवति संज्ञायामसंज्ञायामपि उरोविहायसोर-
विहौ च यथासंख्यं भवतः । भुजगः, तुरगः, प्लवगः, पतगः, अस्तगः,
प्रस्तगः, अश्वगः, दूरगः, पारगः, सर्वगः, सर्वत्रगः, पन्नगः, ग्रामगः,
गुह्यवगः, सुगः, कुर्गः, निर्गो देशः । अगः, तीरगः, पीठगः, डरगः,
विहगः ॥

१९८ । विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥

एते इप्रत्ययास्ता निपात्यन्ते संज्ञायामेव । विहायसा गच्छतीति
विहङ्गः, तुरो गच्छतीति तुरङ्गः, भुजाभ्यां गच्छतीति भुजङ्गः, अका-
पत्—पतो गच्छतीति पतङ्गः, प्लवेन गच्छतीति प्लवङ्गः, प्रवेष्ट गच्छ-
तीति प्रवङ्गः ॥

१९९ । अन्यतोऽपि च ॥

गमेरभ्यस्यादपि संज्ञायामसंज्ञायामपि नाभ्युपपदे डो भवति ।
गारि चरतीति गार्चो हंसः, गिरो होते—गिरिघाः, वरानादन्ति—
वराहः, परिक्रम्यते—परिक्रा—कर्मण्यपि दृश्यते ॥

२०० । हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥

कर्मण्युपपद आशिषि गतो च वर्त्तमानाद् हन्ते डो भवति ।
शत्रुं बध्नात्—शत्रुहः, क्रोशं हन्ति—क्रोशहः । कर्मण्येव, निरपेक्ष-
त्वात् कर्मप्रक्षयं सुखार्थम् ॥

२०१ । अपात् क्लेशतमसोः ॥

क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपद्योरपात्पस्य हस्ते डों भवति । क्लेशपहः, तमोऽपहः । कथं सुखापहः, दुःखापहः, ज्वरापहः, वातपित्तकफापहः, विषाग्निवर्पापहः ? अन्यतोऽपि चेति सिद्धं, प्रपञ्चार्थं उचिधानम् । कथं दार्वाघाटः, चार्वाघाटः, वर्णसङ्घाटः ? घटतेभंविष्यति । चार्वाहन्ति— चार्वाघाटः, एवं वर्णसङ्घाटः—दार्वाघाटोऽपि तर्हि स्यात् ? असंख्यया मिष्यत एव ॥

२०२ । कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥

शिरःपर्यायः शीर्षशब्दः । कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुपपद्योर्हन्ते षिन् भवति । कुमारघाटी, शीर्षघाटी ॥

२०३ । टग् लक्षणे जायापत्योः ॥

लक्षणयोगाल्लक्षणम् । जायापत्योः कर्मणोरुपपद्योर्हन्तेर्लक्षणवति वर्त्तेरि टग् भवति । जायाम्नो बाह्वयः, पतिमो वृषली ॥

२०४ । अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥

कर्मण्युपपदेऽमनुष्यकर्तृकेऽपि धात्वर्थे वर्त्तमानाद् हस्तेष्टम् भवति । जायाम्नस्तिजकः, पतिमो पाण्डिरेखा, श्लेष्मन् त्रिकटुकम् । पित्तमं घृतम्, वातमं तैलम् । अमनुष्यकर्तृक इति किम् ? आलुषातः शूद्रः, ब्राह्मणघातो वृषलः । कथं चौरघातो गजः, शस्यघातो वृषभः ? अपिशब्दात् । कृतमः खड्गः, शत्रुमः शूर इति च भवति ॥

२०५ । हस्तिबाहुकपाटेषु शक्तौ ॥

एषु कर्मसुपपदेषु शक्तौ गम्यमानायां हस्तेष्टम् भवति । हस्तिमः, बाहुम इति मतम्, कपाटमः । नगरे त्वहस्तिमपिबबनात्—नगरमोऽस्ति, नगरघातो हस्तीचेत् ॥

२०६ । पाणिघटाडघौ शिल्पिनि ॥

एतौ शिल्पिनि कर्त्तेरि निपादयेते । पाणिमः, पाण्डौ, इति—

पाणिषः, ताडं हन्ति—ताडयः । शिष्टिपनीति किम् ? पाणिघातः, ताडघातः, राजानं हन्ति—राजघ इत्यप्यधिकारात् ॥

२०७ । नमपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाद्येष्वभू- ततद्भावे कृञः स्युद् करणे ॥

अभूततद्भावे वर्त्तमानेषु नम्रादिषूपपदेषु कृञः स्यङ् भवति कश्चि-
द्वारेके । अनम्रो नम्रः क्रियतेऽनेनेति नम्रङ्करणं द्यूतम्, एवं पलितङ्क-
रणं तैलम्, प्रियङ्करणं शीलम्, अन्धङ्करणः श्लोकः, स्थूलङ्करणं दधि,
सुभगङ्करणं रूपम्, आढ्यङ्करणं वित्तम् । अनम्रङ्करणमित्यादि तदन्त-
विधिना । अभूततद्भाव इति किम् ? आढ्यं करोति—तैलेनाभ्यञ्जय-
तीत्यर्थः—उत्पादार्थेऽप्यभूततद्भावस्याविवक्षितत्वात् । व्यकेर्विवक्षि-
तत्वाच्छब्दमन्तेषु न भवति, वृत्तद्वन्नाप्येवं । नम्रीकरोत्यनेन युद्धपि नैवा-
विशेषात् ॥

२०८ । भुवः खिष्णुखुकञौ कर्त्तरि ॥

अभूततद्भावे नागनादिषूपपदेषु भुवः खिष्णुखुकञौ कर्त्तरि भवतः ।
नभस्मविष्णुः, नम्रम्भावुकः । पलितम्भविष्णुः, पलितम्भावुकः ।
प्रियम्भविष्णुः, प्रियम्भावुकः । अन्धम्भविष्णुः, अन्धम्भावुकः । स्थूल-
म्भविष्णुः, स्थूलम्भावुकः । सुभगम्भविष्णुः, सुभगम्भावुकः । आढ्य-
म्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः । अनग्नम्भविष्णुः, अनग्नम्भावुक इत्यादि
तदन्तविधिना च्यगन्तेषु न भवति—आढ्यीभविता । ताच्छीलिक्तवा-
चास्त्यभूततद्भाव इति न परावपोष्ण कञौ । इकारः सुस्वार्थः । तथा
कर्त्तरितीति ॥

२०९ । भजो विण् ॥

कम्मगयुपपदे भजो विण् भवति । अर्धभाक्, पादभाक् । वृष-
पादपि केचित्—अर्धप्रभाक् ॥

२१० । सहश्छन्दसि ॥

नाम्न्युपपदे सहशब्दसि संज्ञायां विण् दुहः स च लोके प्रयुज्यते
इति वचनम् । तुराषाट् । “तुरासाहं पुरोधाये” ति ॥

२११ । वहश्च ॥

नाम्न्युपपदे वहेशब्दसि संज्ञायां विण् भवति । प्रष्टवाट्,
प्रष्टोही—वाहेशब्दस्यौचिति । इदमपि पूर्ववत् ॥

२१२ । अनसि ङश्च ॥

अनस्युपपदे वहेशब्दसि भवति, अनसश्च ङो भवति । अनो वद्-
तीति—अनङ्घान् । अनङ्गुही कटित्वात् ॥

२१३ । दुहः को घश्च ॥

कर्मण्युपपदे दुहः को भवति, घञ्मात्तादेशः । प्रष्टकुघा गौः ॥

“गौर्गौः कामकुघा सम्यक्प्रयुक्ता समर्थते कुघैः ।

दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥”

२१४ । विद् क्रमिगमिस्त्रनिसनिजनान् ॥

नाम्न्युपपद पभ्यो विङ् भवति ॥

“अग्निं गा उदधिक्राञ्च गोषाञ्च विषक्तास्तथा ।

भियं दधतु राजेन्द्र ! तवाग्रा सहिता इमे ॥”

इति संज्ञात्वेन विष्णुता लोके प्रयुज्यते इति मतम् ॥

२१५ । मन्त्रे श्वेतबहुक्थशंसपुरोडाशावय- जिभ्यो विण् ॥

पभ्यो विण् भवति मन्त्रे । श्वेतैरुच्यते—श्वेतधाः इन्द्रः, उक्-
थान्युक्थंवांशंसति—उक्थशः यजमानः, पुरो दाशस्येनम्—पुरोडाः—
उस्य इत्वं निपातनात् । पुरो दश्यत इति वा आकारान्तश्च निपात्यते ।
सदा पुरोडाशविजिताघर इति । अययजते अययाः । विरामे वयज-
नादौ वैषामन्तस्य ङस्—श्वेतबोभ्याम् । पुरोडोभ्याम् । उक्थशोभ्याम् ।

अवन्तपक्षे पुरोडाशाभ्याम् । स्वरादौ तु—श्चेतवाहौ, उक्थंशंसौ, प्रवयाजौ । मन्त्रे कटित्वाद् यथादर्शनं गम्यते । संज्ञात्वाल्लोके प्रयुज्यन्ते इति मतम् ॥

२१६ । आतो मन्कनिब्वनिब्विचः ॥

आकाराज्जाज्ञातोर्मन् कनिप् वनिप् विच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । मन्—शोभनं ददाति सुधाया । अन्व इव तिष्ठति—अन्वत्यामा । कनिप् । सुपीवा, सुधीवा । वनिप्—घृतपावा, भूरिदावा । विच्—कीडाजपाः ॥

२१७ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्य एते प्रत्यया दृश्यन्ते । मन्—सुशर्मा, कनिप्—मातरिवा, वनिप्—विजावा, विच्—रिश कश् हिंसायाम्—रेट्, रोट् । इतिप्रदृश्यं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

२१८ । किप् च ॥

धातोः किप् च दृश्यते । वखायाः क्वंसते—उखाकृत्, पर्जानि क्वंसते—पर्याष्वत्, विव—अक्षयूः, कृक्, प्रत्यक्, ऊः, कीः, गीः, इः ॥

२१९ । वहे पञ्चम्यां भ्रंशोः ॥

वहे पञ्चम्यस्त उपपदे भ्रंशोः किब् भवति । वहाद् भ्रश्यति—वहन्नट् ॥

२२० । स्पृशोऽनुदके ॥

अनुदके नाम्न्युपपदे स्पृशः किब् भवति । घृतं स्पृशतीति घृत-स्पृक्, मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । अनुदक इति किम् ? उदक-स्पर्शः ॥

२२१ । अदोऽनन्ने ॥

अनञ्जे नामन्युपपदेऽदः क्तिब् भवति । शस्यमस्ति—शस्यात्, आस-
मस्ति—आमात् । अनञ्ज इति किम् ? अज्ञादः । कणाद इत्यपि दृश्यते ।

२२२ । क्रव्ये च ॥

क्रव्ये चोपपदेऽदः क्तिब् भवति । पुनर्वचनात् पके—कव्यात्,
अपकेऽगणेष—क्रव्यादाः राक्षसाः । चतुःसूत्रीयं प्रपञ्चार्थंति ॥

२२३ । ऋत्विग्दधृक्सग्दिगुष्णिहश्च ॥

पते क्तिबन्ता निपात्यन्ते । ऋतौ यजतीति—ऋत्विक् कृदित् वष-
धृषो द्विवचनम्—दधृक्, सृजेऋतः परोऽत्, कर्मणि क्तिप्—सृजति
तामिति स्रक् । दिशेः कर्मणि क्तिप्—दिशति तामिति दिक्, ऊर्ध्व
स्त्रिह्यति—उष्णिक्, उदो दजोपः, षत्वं निपातनात् । गतं च दगा-
दित्वात् ॥

२२४ । सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदछिदजि- नीराजामुपसर्गेऽपि ॥

एवामुपसर्गेऽनुपसर्गेऽपि नामन्युपपदेऽपि क्तिब् भवति । उपसीदति—
उपसत्, सत्, समासत् । द्विषः साहचर्यात् सूरदादिः,—प्रसृते—
प्रसूः, सूः, अगडसूः । विद्विट्, द्विट्, मित्रद्विट्, प्रभुक्, भुक्, मित्र-
भुक्, प्रभुक्, भुक्, गोभुक् । प्रयुक्, युक्, अभ्ययुक् । संवित्, वित्,
वेदवित् । छाभार्थाञ्ज दृश्यते । प्रभित्, भित्, काष्ठभित् । प्रच्छिद्य-
च्छित्, रज्जुच्छिद्यत् । अभिजित्, जित्, अरिजित् । प्रबीः, बीः,
क्षेत्रानीः । विराट्, राट्, गिरिराट् । प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

२२५ । कर्मण्युपमाने त्यदादौ दृशष्टक्सकौ च ॥

त्यदादाद्युपमान उपपद उपमेयेऽर्थे कर्मणि दृशष्टक्सकौ क भवतः,
क्तिप् च । स्य इव दृश्यते—त्यादृशः, त्यादृशी, तादृक्षः, त्यादृक् । स
इव दृश्यते—तादृशः, तादृशी, तादृक्षः, तादृक् । एषु समानस्य स इति

सदृशः, सदृशी, सदृशः, सदृक् । “आ सर्वनाम्नः” अग्यादृशः, अग्या-
दृशी, अग्यादृशः, अग्यादृक् । त्यदादाविति किम् ? वृत्त इव दृश्यते ।
इदमान इति किम् ? स दृश्यते । कर्मणीति किम् ? स इव पश्यति ॥

२२६ । नाम्न्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥

तच्छब्देन धात्वर्थो निर्दिश्यते । तदेष शीलं यस्य कर्तुरिति
विग्रहः । अजातिवाचकै नाम्न्युपपदे धातोस्ताच्छील्ये गम्यमाने णिनि-
र्भवति । उष्णभोजी, धर्मावभाषी । नास्तीति किम् ? उपभोक्ता,
सम्भोक्ता । कथम् उदासारी, प्रत्यासारी, ब्रह्मवादी ? साधौ च—
साधु ब्रह्मातीति साधुदायी, साधुकारीति वक्तव्यमेव । अजाताविति
किम् ? ब्राह्मणानामन्त्रयिता ॥

“आकृतिप्रदया जातिर्जिज्ञानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्घात्या गोत्रं च चरयेँ सह ॥

प्रागुत्पत्तिविनाशाभ्यां सस्वस्य युगपद्गुणैः ।

असर्वलिङ्गां वद्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥” इत्यन्ये ।

तथा कुमारवादीति भवितव्यमेवाजातिवात् ॥

२२७ । कर्तर्युपमाने ॥

उपमानेऽर्थे नास्ति कर्तृवाचिग्युपपदे धातोर्यिनिर्भवति । जात्यर्थ-
प्रताच्छील्यामीक्ष्यार्यं च । उष्ट्र इव क्रोशति—उष्ट्रकोशी, एमाङ्ग
एव रीति—एमाङ्गस्त्रावी । कर्सेरीति किम् ? शालीनिव कोद्ववान्
भुङ्क्ते । उपमान इति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति । उपपादवाक्यः कर्ता
णिम्यर्थस्य कर्तृवपमानं व्याख्यम्—उष्ट्रस्येव क्रोशनमस्येति वाक्ये
अन्तरङ्गसम्बन्धेऽपि गौणत्वमिति ॥

२२८ । व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च ॥

अस्त्विति शास्त्राविहितो नियमः । व्यामीक्ष्यं पौनःपुन्यम् आलेक-
ण । नाम्न्युपपदे व्रताभीक्ष्ण्ययोर्गम्यमानयोर्धातोर्यिनिर्भवति । अजात-

भोजी, अजवणभोजी । अर्थित्यात् प्रवृत्तौ नियमः, सतिभोजनेऽभ्राह्म-
मेव भुङ्क्ते, न भ्राह्ममिति । आभीक्ष्ये—क्षीरपायिन उशीनरा सौवी-
रपायिनो वाह्मीकाः—तत्रान्यत्पेयं नास्तीति रुचिं विना क्षीरे तात्पर्य-
मिति शीलादन्यदाभीक्ष्यम् ॥

२२९ । मनः पुंवच्चात्र ॥

कर्मण्युपपदे मन्यतेऽणिनिर्भवति । अस्मिन् णिनिप्रत्ययान्ते चातौ
पर उपपदस्य पुंवच्चोपतिष्ठते यथासम्भवम् । पटुं मन्यते—पटुमानी,
पटवीं मन्यते—पटुमानिनी । पुंवच्चेति पुंवश्चादिशास्त्रमत्राभिमतम्,
तेन—छट वामानिनी, ब्रह्मबभ्रुमानिनी, द्रोणीमानिनीति सिद्धम् ॥

२३० । स्वश्चात्मने ॥

कर्मण्युपपद आत्मार्थो यो मन्यतिस्तस्माणिनिर्भवति स्वश्च ।
विदुषीमात्मानं मन्यते—विद्वन्मानिनी, विदुषिन्मन्या । विद्वन्मानी,
विद्वन्मन्यः । पट्वीमात्मानं मन्यते—पटुमानिनी, पट्विन्मन्या, पटु-
मानी । पटुन्मन्यः । तुल्याधिकरणत्वाणिनिपुंवद्भावः । तादर्थ्यमत्रार्थ-
द्वारेणात्मशब्दः कर्मभूतो वाक्ये सुस्वार्थः । कारकशक्तिभेदाद्भेद इति
एक एव कर्त्ता कर्म च स्यात्, यथा—पीयमानं मधु मदयति—बाणो-
ऽत्रात्मात्मवचनात् ॥

२३१ । करणेऽतीति यजः ॥

करणवाचिन्युपपदेऽतीति क्रियायां वर्त्तमानाद् यजतेऽणिनिर्भवति ।
अग्निष्टोमयाजी, वाज्रपेययाजी । अग्निष्टोमाख्यैर्यागैः स्वर्गाख्यं फलं
भावितवानित्यर्थः । स्वर्गशब्दस्तु वृत्तावगतभूतो न प्रयुज्यते, यदि
विशेषव्यापारः सामान्यव्यापारस्य करणं कथम् अग्निहोत्रं जुहुयात्
स्वर्गकामः ? अपौरुषेयाणि वेदवाक्यानीति । अतीति इति किम् ?
अग्निष्टोमेन यजति । करण इति किम् ? प्राप्ते यजति स्व । अविश्रित-
करणात् ।

२३२ । कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥

कर्मण्युपपदेऽतीते वर्त्तमानाद् हन्तेः कुत्सायां गम्यमानायां विनि-
र्भवति । पितृघाती, मातृघाती, कुत्सायामिति किम् ? चौरं हतवान् ।
एवमेव हतवान् पितृव्यमिति सापेक्षत्वात् । कर्मप्रदं सुखार्थम् ॥

२३३ । किव् ब्रह्मभूणवृत्तेषु ॥

ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेऽतीते वर्त्तमानाद् हन्तेः किव् भवति ।
ब्रह्महा, भूणहा, वृत्रहा । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेवातीत एव किवेति चतु-
र्विधोऽत्र नियमः । तेन गां हतवान्, ब्रह्माधीतवान्, ब्रह्म हन्ति, ब्रह्म
हतवाम्—अतो नाण् । विनियमोऽपि दृश्यते—मधुहा, अहिहा,
गोत्रहा, ब्रह्मघ्नः, वृत्रस्य हन्तुः, ब्रह्मवित् ॥

२३४ । कृञः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु ॥

एषु कर्मसूपपदेऽतीते वर्त्तमानात् कृञः किव् भवति । सुन्दु-
कृतवान्—सुकृत् । पुण्यकृत्, पापकृत्, कर्मकृत्, मन्त्रकृत्, पदकृत् ।
स्त्रादिषु कृञ पद्यातीत एव किवेति त्रिविधोऽत्र नियमः । तेन—मन्त्रा-
धीतवान्, कर्म करोति, कर्म कृतवान्—अतो नाण् । शास्त्रकृत्,
सूत्रकृदिति भवत्येव ॥

२३५ । सोमे सुत्रः ॥

सोमे कर्मण्युपपदेऽतीते वर्त्तमानात् सुत्रः किव् भवति । सोमं
सुतवान्—सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्रापि नियमः, तेन—सुतां सुतवान्,
सोमं विक्रीतवान्, सोमं सुनोति, सोमं सुतवान्—अतो नाण् ।
अन्वेष्यः किवभावेऽण् स्यादेव ॥

२३६ । चेरमौ ॥

अग्रावुपपदेऽतीते वर्त्तमानाच्चिनोतेः किव् भवति । अग्निं चित-
वान्—अग्निचित् । चतुर्विधोऽत्रापि नियमः—तेन पुण्यं चितवान्,

अग्निं हुतवान्, अग्निं चिनोति, अग्निं चितवान्—अतो नाह् । अभ्यर्थे
 त्विष्टकानां रचनाविशेषे गम्यमाने कर्मण्यपि दृश्यत एव—इयेन इव
 चीयते स्म—इयेनचित् । रथचक्रमिव चीयते स्म—रथचक्रचित् । इय-
 मपि चतुः सूत्रो प्रपञ्चार्था ॥

२३७ । विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वादतीते वर्त्तमानात् क्रीणातेः कुत्सायां गम्य-
 मानाणामिन् भवति । सोमं विक्रीतवान्—सोमविक्रयी । तैलविक्रयी ।
 अलन्तादिना सिद्धं कुत्सायामण् बाधनार्थं वचनम् ॥

२३८ । दृशेः कनिष्प ॥

कर्मण्युपपदेऽतीते वर्त्तमानाद् दृशेः कनिष्प् भवति । मेढं
 दृष्टवान्—मेढृश्वा । अतीते किशदीनां बाधकमिदम् ॥

२३९ । सहराज्ञोर्युधः ॥

सहाराज्ञोः कर्मणोरुपपदयोरतीते वर्त्तमानाद् युध्यतेः कनिष्प्
 भवति । सह युध्यते स्म—सहयुध्वा । राजानं युध्यते स्म—राजयुध्वा ।
 अन्तर्भूतेऽनर्थः सकर्मकः—राजानं योधितवानित्यर्थः ॥

२४० । कृञश्च ॥

सहाराज्ञोः कर्मणोरुपपदयोरतीते वर्त्तमानात् कृञः कनिष्प् भवति ।
 कृञ् करोति स्म—सहकृत्वा, राजकृत्वा ॥

२४१ । सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्दः ॥

सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्तेचोपपदेऽतीते वर्त्तमानाज्जनेर्दो भवति । ज्ञो
 जातम् जलजम्, सरसिजम्, बुद्धिजम्, बुद्धिजः, रांस्कारजः, क्रोधजम्,
 ब्राह्मणजो धर्मः, क्षत्रियजं युद्धम् । कथम् अज्ज्ञातः, हस्तिनो जात
 इति प्रायः पञ्चम्यामजातावेव दृश्यते ॥

२४२ । अन्यत्रापि च ॥

अतीते वर्त्तमानाद्यानेर्द्धो भवति । न जातोऽजः,
द्विजातो द्विजः, प्रजा, अभिजः, परिजः, पुमांसमनुजाता कन्या पुम-
नुजा । स्त्रियमनुजातः स्यनुजः ॥

२४३ । निष्ठा ॥

अतीते वर्त्तमानाद्यातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति । कृतः, कृतवान्, शयितः,
शयितवान् ॥

२४४ । इवनिप् सुयजोः ॥

अतीते वर्त्तमानयोः सुयजोऽङ् इवनिप् भवति । सुतवान्—सुत्वा ।
इववान्—यज्वा । ङकारोऽगुणार्थः ॥

२४५ । जीर्यतेरन्तन् ॥

अतीते वर्त्तमानाज्जीर्यतेरन्तन् भवति । जरन्, जरती । ऋकारो
नकरश्चोष्णारणार्थः ॥

इति दौर्गसिद्ध्यां वृत्तौ कृत्स्न तृतीयः पादः समाप्तः ॥

२४६ । क्वन्सुकानौ परोक्षावच्च ॥

अतीते वर्त्तमानाद्यातोः क्वन्सुकानौ भवतः । तौ च परोक्षेव व्य-
पदिश्येते । पेक्षिवान्, पाचयाम्कृवान्, ओषाम्बभूवान्, शिशीर्षान्
विदीर्षान्, अजागर्षान्, बभज्वान्, ररज्वान्, ययि दृष्ट्वादेवेर् आगते-
र्गुणोऽनुषङ्गलोपश्च । व्यक्तिपेक्षानः, चक्राणः । अतीताधिकारः किम् ?
भुक्षद्वसामतीतमात्रे क्वन्सुबभिक्षात्तद्व्यः । वपशुभात् । वपाभौषीत्,
वपाभृषीत्—वपशुभुवान्, उपससाद, वपासदत्, वपासीदत्—उप-
सेक्षिवान्, अनूवास, अग्ववासीत्, अग्ववसत्—अनूषिवान् । तथा
शो नञ्पूर्वाच्चाभातेः । ईयिवान्, समीयिवान्, उपेयिवान्, अना-
भान् । तथा अनुपूर्वाद् वक्षः कानः कर्सेर्येव—अनुचानः । अतीता-
भिधायिनोऽपि पूर्ववत् प्रयोक्तव्याः । शृणोत्साद्व एवामी भाषावां
कथाः ॥

२४७ । वर्त्तमाने शन्तृङ्गानशावप्रथमैकाधि- करणामन्वितयोः ॥

वर्त्तमानक्रियायां वर्त्तमानाद्यातोः शन्तृङ्गानशौ भवतः अग्रथमैका-
धिकरण्य आमन्त्रित विषये च—प्रथमागतेन चेच्च शन्तृङ्गानशोः सामा-
नाधिकरण्यं न भवतीत्यर्थः । पचन्तं पचमानं क्वात्र पश्य, पचता पच-
मानेन क्वात्रेण कृतमित्यादि । आमन्त्रित विषयेच—हेपचन् हेपचमान ।
अग्रथमैकाधिकरण्यामन्वितयोरिति किम् ? पचति क्वात्रः । नञा निर्दि-
ष्टस्यानित्यत्वात्—जुहोति, जुहव । तथा मायोगे त्वाक्रोशे । मा पचन्,
मा पचमानः । आनञ्च क्रियापेक्षायाम्—पचन्नास्ते, पचमानस्तिष्ठति ।
सत्तावावा—सन् गुणः, अस्ति गुणः, विद्यमानो ब्राह्मणः, विद्यते
ब्राह्मणः ॥

२४८ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥

“आ भूताद्” वर्त्तमानाधिकारः । क्रियाया लक्षणे हेतौ चार्थे
वर्त्तमानाद्यातोः शन्तृङ्गानशौ भवतः । तीष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः,
श्याना भुजते यवनाः । हेतौच—अर्जयन् वसति, अधीयानो वस-
ति । लक्षणं चिह्नम्, अनको हेतुः । लक्षणहेत्वोरिति किम् ? पचति
च, पठतिच । क्रियाया इति किम् ? चः कृपते सोऽभ्यर्थः, यदुत्पन्नवते
तत्कृषु ॥

२४९ । वेत्तेः शन्तुर्वन्सुः ॥

वेत्तेः परस्य शन्तुर्वन्सुर्मवति वा । विद्वान्, विद्वान्सौ । विद्वद्,
विद्वत्तौ । तिब् निर्देशः सुखार्थः—वेत्तेरेवा नन्तरः शन्तुर्किति ॥

२५० । आनोऽत्रात्मने ॥

अत्र पतेषु कन्सुप्रभृतिषु मध्ये आन आत्मनेपदसंज्ञो भवति इतरः
परस्मैपदमर्थात् । अधीयमानम्, स्थोयमानम्, रोचमानम्, चक्रमानम्

शक्तिर्भूवानः । आरम्भेपदत्वाद् भावकर्मण्योः कर्त्तरि रुचादिभ्यश्च भवति ॥

२५१ । ई तस्यासः ॥

प्रासः परो य आनस्तस्यादेरीर्भवति । प्रासीनः । तस्येति रूप-
मात्रानुकर्षणार्थम्, तेन शानङोऽपि—कतीहोदासीनाः सन्ति ॥

२५२ । आन्मोऽन्त आने ॥

अकारात् परो य आनस्तस्मिन् परेऽकारान्तस्य मकारोऽन्तो
भवति । पचमानः, यजमानः, क्रियमाणः, करिष्यमाणः ॥

२५३ । पूढ्यजोःशानङ् ॥

पुङो यजश्च शानङ् भवति । पवते—पवमानः, यजते—यज-
मानः । आभ्यां कर्त्तर्येवानः स्थित्यर्थे वचनचित्तेके, भावकर्मण्योरा-
नङ्गा भाव्यमिति । प्रथमैकाधिकरणप्रपञ्चार्थमित्यन्ये । बहिष्पवमानं
मध्यन्दिनमित्यनववयार्थं पषायं संज्ञाशब्दः ॥

२५४ । शक्तिवयस्ताच्छील्ये ॥

अव्ययदिषु गम्यमानेषु धातोः शानङ् भवति । कतीह निप्रानाः,
कतीह कवचमुद्धमानाः, कतीह नृत्यमानाः । अभिधानाद् वासरूपः
शन्तुङ् न स्यात् ॥

२५५ । इद्धारिभ्यां शन्तुङ्कृच्छ्रे ॥

इङो धारेश्च शन्तुङ् भवति अकृच्छ् गम्यमाने । अधीयन् पारित-
यम् । धारयन्नुपनिषदम् । इङ् आनशि प्राप्ते धारेरुभयप्राप्तौ वावचनम् ।
वासरूपोऽपि नेष्टव्य एव । अकृच्छ् इति किम् ? कृच्छ्रेणाधीते ॥

२५६ । द्विषः शबौ ॥

द्विषः शत्रौ कर्त्तरि शन्तुङ् भवति । द्विषन्, द्विषन्तौ । शत्राविति
किम् ? द्वेष्टि पतिं भार्या ॥

२५७ । सुत्रो यज्ञसंयोगे ॥

यज्ञफलेन संयोगविषये वर्तमानात् सुत्रः शन्तुङ् भवति । सुम्बन्तो यज्ञयानाः । संयोगप्रदणं फलवत्कर्तृ प्रतिपत्त्यर्थम् । यज्ञसंयोग इति किम् ? सुनोति सुराम् ॥

२५८ । अर्हः प्रशंसायाम् ॥

प्रशंसायां गम्यमानायामर्हतेः शन्तुङ् भवति अर्हन् भवान् विद्याम् । प्रशंसायामिति किम् ? अर्हति चोरो बधम् ॥

२५९ । तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वा केः ॥

“आ केः” क्तिपमभिधाय्य तच्छीलादिषु कर्तृष्वितः प्रत्यया वेदितव्याः ॥

२६० । तृन् ॥

तच्छीले तद्धर्मं तत्साधुकारिणि च कर्त्तरि धातोर् न भवति । तृजाद्यपवादः । वदिता जनापवादान्, मुण्डयितारः आविष्टायना बधूमूढाम्, साधु गच्छति गन्ता खेजम्—साधुः कुशलार्थ एवात्र ॥

२६१ । आज्यलङ्कृञ्भूसहिरुचिवृतिवृधिरि- प्रजनापत्तपेनामिष्णुच् ॥

पथ्य इष्णुज् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तृणोऽपवादः । आजिष्णुः, अलङ्कुरिष्णुः—अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु, मण्डने युमपि वाचते । अविष्णुः, सहिष्णुः, रोचिष्णुः, वर्त्तिष्णुः, वर्धिष्णुः, खरिष्णुः, प्रजिष्णुः, अपत्रपिष्णुः । इत्यन्तानां कृन्द्सीत्येके—धारयिष्णुः, निराकुरिष्णुरिति वक्तव्यम् ॥

२६२ । मदिपतिपचामुदि ॥

इद्युपपद् पथ्य इष्णुज् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । अन्मविष्णुः, इत्यपिष्णुः, इत्यविष्णुः, यथासंख्यं नास्ति ॥

२६३ । जिभुवोः स्नुक् ॥

आभ्यां स्नुग् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जिष्णुः, भूष्णुः ॥

२६४ । ग्लाम्लास्थाक्षिपचिपरिमृजां रनुः ॥

पश्यः स्नुर्मवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । ग्लास्नुः, ग्लास्नुः, स्थास्नुः, स्नेष्णुः, पश्युः, परिमाद्वेषुः, ॥

२६५ । तसिगृधिघृषिक्षिपां वनुः ॥

पश्यः वनुर्मवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । वस्नुः, गृन्नुः, घृष्णुः, क्षिप्नुः ॥

२६६ । शमामष्टानां धिनिण् ॥

शमादीनामष्टानां धिनिण् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । शाम्यतीति शमो, एवं दमो, तमो, धमो, भ्रमो, क्षमो, उन्मादी । अष्टानामिति किम् ? असिता ॥

२६७ । युजभजभुजद्विषद्रुहदुहदुषाङ्क्रीडत्य-

जानुरुषाङ्क्यमाङ्क्यसरन्जाम्याङ्कहनां च ॥

पश्यो धिनिण् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । युजिर युज योगी । भज भागी । भुज भुजो, भोगो । द्विष द्वेषी । द द्रोही । दुह दोही । दुष दोषी । आङ् क्रीड आक्रोडी । त्यज त्यागी । अनुरुष अनुरोषी । आङ् क्यम आयामी । आङ् क्यस् आयासी । रन्ज रागी, अम्याङ् हन् आम्नाघाती ॥

२६८ । समि सृजिपृचिज्वरित्वराम् ॥

सम्युपपद्य पश्यो धिनिण् भवति तच्छीलादिषु । संसर्गी, सम्पर्की, सम्भवरी, सम्भवरी । मानुबन्धत्वाद् इत्यः ॥

२६९ । वौ विचकथश्रन्भुकषलषाम् ॥

वाबुपपद् पश्यो घिनिण् भवति तच्छ्रीळादिषु । विवेकी, विकल्पी,
विभ्रम्भी, विकाशी, विलापी ॥

२७० । प्रे द्रमथवदवसलपाम् ॥

प्र वपपद् पश्यो घिनिण् भवति तच्छ्रीळादिषु । प्रद्रावी, प्रमाथी,
प्रवादी । वस निवास एव—प्रवासी । प्रलापी ॥

२७१ । परौ सुदहोः ॥

पराबुपपदे सुदहोघिनिण् भवति तच्छ्रीळादिषु । परिसारी, परि-
दाही । अस्तिविवक्षायामिना सिद्धम् । घिनिण् किमर्थः ? यथा—
प्रयामोऽस्यातीति प्रयामी, प्रयासी, विसारी, विदाही, विवादी, अनु-
वादी, संवादी, विवादी, सञ्चारी, व्यभिचारी, विघाती, विद्रावी,
दोगीत्यादयः । तच्छ्रीळादिविवक्षायां तु न माभूदिति वचनम् ॥

२७२ । क्षिपरटवदवादिदेविभ्यो वुण् च ॥

पराबुपपद् पश्यो वुण् भवति घिनिण् च तच्छ्रीळादिषु । परिष्के-
पकः, परिक्षेपी, परिराटकः, परिराटी । परिवादकः, परिवादी । परि-
वादयतीत्यर्थेऽप्येवम् । परिदेवत इति परिदेवकः, परिदेवी । वदिदे-
विभ्यां घिनिण्येवेत्येके । वुण् ग्रहणं ताच्छ्रीलिकेषु वासरूपविधिर्ना-
स्तीति ज्ञापनार्थम् ॥

२७३ । निन्दहिंसक्लिशस्वादानेकस्वरविनाशि- व्याभाषासूर्या वुञ् ॥

पश्यो वुञ् भवति तच्छ्रीळादिषु । निन्दकः, हिंसकः, क्लेशकः,
क्लादकः, गणकः, दरिद्रायकः—अनेकस्वरान्नेच्छन्त्येके । विनाशयतीति
विनाशकः, व्याभाषकः, असूयकः—कश्चिद्वादिभ्योऽसूयादेवानेकस्वरा-
दिति । पुनर्वुञ् ग्रहणं प्रकृतोऽपि घिनिण् न स्यादिति ॥

२७४ । देविकुशोऽपसर्गे ॥

उपसर्ग उपपदे देवयतेः कुशञ्च वृञ् भवति तच्छ्रीलादिषु । आदे-
वकः, परिदेवकः—क्रीडायामेवाभिधानम्, आक्रोशकः । उपसर्ग इति
किम् ? देवयिता, क्रोष्टा ॥

२७५ । कूधिमण्डचलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥

एभ्यो युर्भवति तच्छ्रीलादिषु । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।
कुध्यर्थात्—क्रोधनः । कोपनः । मण्ड्यर्थात्—मण्डनः, मूषणः । चलय-
र्थात्—चलनः, कम्पनः । शब्दार्थात्—शब्द इति लिङ्गमिनन्तं, खौरा-
क्षिमिरयेके । शब्दनः । रचणः । कथम् पठिता विद्याम् ? अभिधाना-
चलिशब्दार्थाभ्यामकर्मकाभ्यामिति ॥

२७६ । रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥

रुचादेश्च व्यञ्जनादेर्युर्भवति तच्छ्रीलादिषु । येभ्य आत्मनेमाद्यः
भूयते, ते रुचप्रकारा गणे डानुबन्धवर्जिता इति । रोचनः, वर्त्तनः,
वर्धनः रुचादिरिति किम् ? भविता, शयिता । व्यञ्जनादेरिति किम् ?
पयिता । आदिप्रहणं किम् ? जुजुप्सनः, तितित्थणः, मीमांसनः, बीम-
त्सन इत्याद्यापि स्यात्—एभ्योऽन्ये रुचादयो व्यञ्जनात्ता इति । कथम्
वसिता वस्त्रम् ? अभिधानादिहोप्यस्मैकेभ्य एव ॥

२७७ । जुचङ्कुम्यदन्द्रम्यसृगृधिव्जलश्रुचलष-

पतपदाम् ॥

एभ्यो युर्भवति तच्छ्रीलादिषु । जु इति सौत्रां घातुर्गतौ—जघनः,
कङ्कुमणः, कुम्भमणः—“अस्यान्नि” इति यलोपः । सरणः, गर्धनः,
ज्वजनः, शोचनः, अभिलषणः, प्रपतनः, प्रपदनः । चलनार्थानां ग्रहणं
सकर्मकार्थम् । प्रतिपदिभ्यामुक्त्या बाधितत्वाद् युगाप्यर्थं वचनम् ।
तीक्ष्णालिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति । समावेशोऽपि दृश्यते, चेद् यथा
विकरपी, विकल्पन इति, भासुडम्, भास्वरम्, भासनमिति, आगरितः,
आगरक इति, वर्धिष्णुः, वर्धन इति, अपलषिता, अपलापुकः, अपल-
षण इति—एवं सति सकर्मकाभ्यामिति ॥

२७८ । न यान्तसूददीपदीक्षाम् ॥

यकरान्तानां सुददीपदीक्षां च युर्न भवति तच्छीलादिषु । यान्ता-
नां कुप्यादित्वात् सूददीपदीक्षां च रुचादित्वाद्युः प्रातः प्रतिविष्यते ।
क्रोयिता, दमायिता, वयिता, सूदिता, दीपिता, दीक्षिता । अरिसूदन
इति मन्धादित्वात् । दीपे रो युं बाधत एव—दीपिग्रहणं वासरूपवि-
धिरपि लक्ष्यत इति ज्ञापनार्थम्, तेन तृन्नपि स्यात्—दीपिता, दीप
इति । तथा कामुकः, कमनः, कम्न इति ॥

२७९ । शृकमगमहनवृषभूस्थालषपतपदामुकम् ॥

एभ्य उकम् भवति तच्छीलादिषु । शाकः, कामुकः आणामुकः,
आघातुकः, वषुकः, प्रभावुकः, उपस्थायुकः, अपलायुकः, प्रपातुकः,
प्रपातुकः ॥

२८० । वृङ्भिक्षिलुण्टिजल्पिकुट्टां षाकः ॥

एभ्यः षाकां भवति तच्छीलादिषु । वराकः, वराकी, मित्राकः,
मित्राकी, लुगटाकः लुगटाकी, जल्पाकः, जल्पाकी, कुट्टाकः, कुट्टाकी ।
वृङ्मस्तु—वरिता । षकारो नदाद्यर्थः ॥

२८१ । प्रे जुसुवोरिन् ॥

प्र हपपदे अवतेः सवतेभ्य इन् भवति तच्छीलादिषु । प्रप्रवी, पु
प्रसवे, प्रसवी ॥

२८२ । जीण्टक्षिविश्रिपरिभूवमाभ्यमान्यथां च ॥

एभ्य इन् भवति तच्छीलादिषु । जि—जयी, इण्—प्रत्ययी, इङ्—
आदरी, क्षि—क्षयी, विश्रि—विश्रयी, परिभू—परिमयी, दुयम—वमी,
अभ्यम—अभ्ययी । न व्यथत इति—अभ्ययी । तच्छीलादिविवक्षायां
तुन् मा भूदिति वचनम् ॥

२८३ । दयिपतिगृहिस्पृदिश्रद्धातन्द्रानिद्राभ्यआलुः ।

एभ्य आलुर्भवति तच्छीलादिषु । दय—दयालुः, पतिगृहिसृ
हयश्चुरादाविनन्ताः—पतयालुः, गृहयालुः, स्पृहयालुः, अतृपूर्वोवाङ्—
अद्यालुः, तन्द्रा इति सौत्रो धातुः—तन्द्रालुः । निपूर्वोद्रा—निद्रालुः ।
शशाळुरिति वक्तव्यम् । कथं हृदयालुः ? हृदयमस्यास्तीति विवक्षाया-
मालुस्तद्धितो कङ्कितः ॥

२८४ । शदिसदिधेइदासिभ्यो रुः ॥

एभ्यो रुर्भवति तच्छीलादिषु । शद्रुः, सद्रुः, धारुः । ददाति,
दधते, यच्छति, द्यतिषा—दारुः, विज्-बन्धने—सेरुः ॥

२८५ । सदिघसां मरक् ॥

एभ्यो मरग् भवति तच्छीलादिषु । सिसर्त्ति सरतिषा—सुमरः,
अमरः, युकरपावपिचनानात्—सरणः, श्रुत्वरः । घस्मरः, घस्लु
प्रकृत्यन्तरम् ॥

२८६ । मिदिभासिभन्जां घुरः ॥

एभ्यो घुरो भवति तच्छीलादिषु । मेघतीति मेदुरः, भासत इति
भासुरः । भज्यते स्वयमेवेति कर्मकर्त्तर्येवाभिधानात्—भङ्गुरं काष्ठम्
यस्तु परं भनक्ति ततस्तुन्नंष—भङ्क्ता ॥

२८७ । छिदिभिदिविदां कुरः ॥

एभ्यः कुरो भवति तच्छीलादिषु । छिदुरम्, मिदुरम्, वेप्तीति विदुरः ।
छिदिभिद्योः कर्मकर्त्तर्येवाभिधानात् । केचिदकर्मकर्त्तर्यपि—दोषान्ध-
कारमिदुरोदसारिपक्षच्छिदुर इति ॥

२८८ । जागुरूकः ॥

जागर्त्तुरूको भवति तच्छीलादिषु । जागरूकः ॥

२८९ । चेक्रीयितान्तानां यजिजपिदंशिवदाम् ॥

चेक्रीयितागतानामेषामूको भवति तच्छीलादिषु । यायजूकः,

अङ्गपूकः, दम्बशूकः, वावदूकः । सासहिबाबलिबाबदिपापतयोऽपि
वेक्रीयितान्ताः किप्रत्यये सति निपात्यन्ते ॥

२९० । तस्य लुगचि ॥

तस्यवेक्रीयितस्य लुग् भवति तच्छ्रीलादिषु अक्षिपरे । लोलुबः,
पोपुवः । व्यञ्जनान्तात् सिद्ध एव । केचिद्योगं विभजन्ति, तेन बोम-
वीति, रारटीति सिद्धम् ॥

२९१ । ततो यातेर्वरः ॥

ततश्चेक्रीयितान्ताद् यातेर्वरो भवति तच्छ्रीलादिषु । याक्वरः
वरे विषयभूतेऽस्य च लोपे यस्य व्यञ्जने कोपः स्यात् ॥

२९२ । कसिपिसिभासीशस्थाप्रमदां च ॥

एषां वरो भवति तच्छ्रीलादिषु । कस्वरः, पेस्वरः, भास्वरः, ईस्वरः,
स्थावरः, प्रमहरः ॥

२९३ । सृजीण्णशाक्वरप् ॥

एषां करव् भवति तच्छ्रीलादिषु । शृत्वरः, मिश्वरः, ह्वरः,
जस्वरः, करव् नदादौ—शृत्वरी ॥

२९४ । गमस्त च ॥

गमः करव् भवति तच्छ्रीलादिषु तकारञ्जनान्तादेशः । गत्वरः,
गत्त्वरी ॥

२९५ । दीपिकम्प्यजसिर्हिसिकमिस्मिनमारः ॥

एषां रो भवति तच्छ्रीलादिषु । दीप्रः, कम्प्रः, नञ् पूर्वोञ्चु मोक्ष-
लो—अजन्नः, हिन्नः, कन्नः, स्मेरः, नन्नः । कुरवि दृश्यते—कम्पनः,
कम्पनः ॥

२९६ । सनन्ताशंसिभिक्षामुः ॥

सनन्तस्याहोर्लोभेभ्यश्च डर्भवति तच्छ्रीलादिषु । चिकीर्षुः, भाञ्

शमिः इच्छायामिति व्याख्यः पाठः—आशंसुः, मिच्छु । अन्तर्ग्रहणं सनु
वान इति शङ्का निरासार्थम् ॥

२९७ । विन्दिच्छू च ॥

विन्दुरिच्छुरिति निपात्येते तच्छ्रीजादिषु । अमिधानाद् विद्धाने—
विन्दुः, इषु इच्छायाम्—इच्छुः । कथम् विदि अत्रयत्ने—विन्दुः ?
स्तोकपर्यायः संज्ञाशब्द औपचारिक इति ॥

२९८ । आटवर्णोपधालोपिनां किर्द्वे च ॥

आटवर्णस्य ऋवर्णांतस्य उपधालोपिनश्च किर्भवति तच्छ्रीजादिषु ।
तत्सन्नियोगे च द्वे ङीप् भवतः । दुधाञ्—दधिः, ऋवर्णांतस्य—
चक्रिः, सन्निः । उपधा लोपिनश्च जनी जन—जन्निः । एते भाषायां
रुद्धाः, अत्र प्रयोगादनुसर्त्तव्याः ॥

२९९ । तृषिधृषि स्वपां नजिङ् ॥

एषां नजिङ् भवति तच्छ्रीजादिषु । तृषाङ्, धृषाङ्, स्वप्ताङ् ।
धुषेर्नेच्छन्त्यके ॥

३०० । शृवन्द्योरारुः ॥

शृजातेर्वन्दते आरुर्भवति तच्छ्रीजादिषु । शराङ्, वन्दारुः ॥

३०१ । भियो रुग्लकौ च ॥

विमेते रुग्लकौ च भवतस्तच्छ्रीजादिषु । भीरुः, भीलुः, भीरकः,
भीलुकः—को यद्गुणार्थ एव ॥

३०२ । किवब् भ्राजिपृधुर्वोभासाम् ॥

एषां किव् भवति तच्छ्रीजादिषु । विम्राट्, विम्राजौ, पूः, पुरौ
धू, बुरौ, भाः, मासौ । ताच्छ्रीजिकवाचनार्थं पुनः किव् वचनम् ॥

३०३ । श्रुतिगमोर्द्वे च ॥

द्युतेर्गमेष्व किञ् भवति तच्छीलादिषु, द्वे चोक्ती भवतः । द्युत्तु, जगत् ॥

३०४ । भुवो दुर्विशंप्रेषु ॥

विशंप्रेषूपदेषु भुवो दुर्भवति । विभुः, शम्भुः, प्रभुः । ङकारोऽ-
स्यस्वरादिलोपार्थः ॥

३०५ । कर्मणि घेटः ष्ट्रन् ॥

कर्मणि कारके घेटो धातो ष्ट्रन् भवति । षकारो नदाद्यर्थः । धयति
तामिति धात्री स्तनदायिनी, आमलकी चोच्यते । केचिद् दधातेरपो-
चङ्कन्ति—दधाति तां मैषज्यार्थमिति धात्री । संज्ञाशब्दत्वाद् विशेषा-
भावः ॥

३०६ । नीदापशसुयुजस्तुतुदासिसिचमिह- पतदंशनहां करणे ॥

एषां करणे कारके ष्ट्रन् भवति । नीञ्—नेत्रम्, दाप्—लघनेदात्रम्,
शसु हिंसायाम्—शस्त्रम्, यु—योत्रम्, युजिर—योक्त्रम्, षुञ्—
स्तोत्रम्, तुद—तोत्रम्, षिञ् सेत्रम्—षिच सेक्त्रम्, मिह—मेढ्रम्,
पत्तल्—पत्रम् । दन्श—दंष्ट्रा, सदैव स्त्रियामादा । नह—नङ्गी ॥

३०७ । हलशूकरयोः पुवः ॥

पूञ्ः पूङो वा करणे ष्ट्रन् भवति, तच्चेत् करणं हलशूकरयोरवबधः
स्यात् । हलस्य पोत्रम्, शूकरस्य पोत्रम्, मुखमित्यर्थः । सर्वधातुभ्यः
ष्ट्रन्त्रित्यस्य प्रपञ्चार्थम् ।

३०८ । अर्तिलूधूसूखनिसहिचरिभ्य इत्रन् ॥

एभ्यः करण इत्रन् भवति । अरित्रम्, लघित्रम्, धूविघ्नने—
धवित्रम् । पु प्रेरणे—सवित्रम्, खनित्रम्, सहित्रम्, चर गत्यर्थः
चरित्रम् ।

३०९ । पुवः संज्ञायाम् ॥

पूवः पूजो वा करण इत्रन् भवति संज्ञायां गम्यमानायाम् । पवित्रं
वक्षोपवीतम्, पवित्रा नाम नदी ॥

३१० । ऋषिदेवतयोः कर्त्तरि ॥

पुष ऋषौ देवतायां च कर्त्तरि इत्रन् भवति । पुनातीति—पवित्रो-
ऽवमृषिः, पवित्रोऽयमग्निः । केचित् करणमनुवर्त्य यथासंख्यसम्बन्ध-
मिच्छन्ति विवक्षायां को विशेष इति ॥

३११ । ज्यनुवन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तः ॥

मतिरिच्छा, बुद्धिर्ज्ञानम्, पूजा सत्कारः । ज्यनुबन्धेभ्यो मतिबुद्धि-
पूजार्थेभ्यश्च वर्त्तमानेको भवति, भावे कर्मणि कर्त्तरि च यथासम्भ-
वम् । जिमिदा—मिह, जिस्विदा—दिशरणः । मत्यर्थात्—राज्ञां मतः,
राक्षामिष्टः । बुद्धयर्थात्—राज्ञां बुद्धः, राज्ञां ज्ञातः । पूजार्थात्—राज्ञां
पूजितः, राक्षामर्चितः । अन्यत्रापीति वचनात्—

“शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभाषमिव्याहृत इत्यपि ॥

इष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत् स्मृताः ॥”

तथा श्रुतः, शयितः, आसितः, लिप्तः, स्निग्धः, तप्त इत्यादयः । वर्त्त-
माने भूतो भावी च क्रियाक्षणोऽस्त्येव, विवक्षा गरीयसीति वचनम् ॥

३१२ । उणादयो भूतेऽपि ॥

उणादयः प्रत्यया वर्त्तमाने भूतेऽपि भवन्ति । केचिद् वर्त्तमाने—
करोतीति काठः । वातीति वायुः । केचिद् भूतेऽपि—वृत्तं तदिति
वर्म, भसितं तदिति भस्म । प्रकृतिप्रत्ययावगमो व्युत्पत्तावपि-
कथित एव ॥

३१३ । भविष्यति गम्यादयः ॥

गमीत्ये वमाद्यः शब्दा औणादिका भविष्यति काळे साधवो भवन्ति । गमादिभ्यो भविष्यत्कालवृत्तिभ्य इन् स्यादित्यर्थः । ग्रामं गमी, ग्राममागामी, भावी । श्वस्तनीविषयेऽपि भवन्ति—श्वो ग्रामं गमी, पदार्थश्वस्तने—श्वो ग्रामं गन्तेति प्राप्तम् ॥

३१४ । वृणुतुमौक्रियायां क्रियार्थायाम् ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यत्यर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्वृणुतुमौ भवतः । पाचको व्रजति, पक्तुं व्रजति—पद्यामीति कृत्वा व्रजतीत्यर्थः । क्रियायामिति किम् ? भित्तिष्य इत्यस्य जटा । क्रियार्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । वृणुमद्वयं वृजतिनिवृत्त्यर्थम्—तुम्भावमेवाभिधत्ते ॥

३१५ । भाववाचिनश्च ॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यत्यर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्भाववाचिनश्च प्रत्यया भवन्ति । पाकाय व्रजति, पक्तये व्रजति, पचनाय व्रजति । तुमि नित्यप्राप्ते वचनं, वासरूपविधिरत्र प्रकरणे नास्तीति ॥

२१६ । कर्मणि चाण् ॥

क्रियायां क्रियार्थायां कर्मणि चोपपदे भविष्यत्यर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्भवति । कायडलावो व्रजति, गोदायो व्रजति, गोसंख्यायो व्रजति, सामगायो व्रजति, सुरापायो व्रजति ॥

३१७ । शन्त्वानौ स्यसंहितौ शेषे च ॥

शान्तुइसहचरित भान इह गृह्यते । क्रियायां क्रियार्थायां कर्मणि चोपपदे शेषे च भविष्यत्यर्थे वर्त्तमानाद्धातोः शन्त्वानौ स्येन संहितौ भवतः । करिष्यन् व्रजति, करिष्यमाणो व्रजति । कटं करिष्यन् व्रजति, कटं करिष्यमाणो व्रजति । शेषे च—करिष्यन्, करिष्यमाणः, हे करिष्यन्, हे करिष्यमाणः ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ कृत्स्नं चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

३१८ । पदरुजविशस्पृशोचां घञ् ॥

एषां घञ् भवति । “घानुबन्धश्चजोः कर्गो” इति कःवगत्वार्थः, अनुबन्ध इज्वद्भवार्थः, । पद्यते, पत्स्यते, अपादि, पेदे वा—पाद्ः । एवं रोगः, वेशः, स्पर्शो नाम त्रयव्याधिश्च । श्लोकः ॥

३१९ । सृ स्थिरव्याध्योः ॥

सर्सेः स्थिरे व्याधौ च कर्त्तरि घञ् भवति । सरति कालान्तर-मिति—सारः, स्थिरोऽर्थः । अतीसारो व्याधिः—ह्रस्वस्य दीर्घता । सरन्त्यनेनेति—सारो बलम्, विसरन्त्यनेनेति—विसारो मत्स्यः—संज्ञाशब्दात् करण एव सिद्धः । यद्येवं पद्यतेऽनेनेति पादो भविष्यति ? सत्यम् प्रपञ्चार्थे पदिग्रहणम् ॥

३२० । भावे ॥

सर्वस्माद्धातोर्भावे घञ् भवति । पाकः, पाकौ, पाकाः भवत्यर्थः किष्वास्मान्य, इह हि सिद्धताभ्यः सत्त्वभूत इति द्विवचन बहुवचनेस्ताः ॥

३२१ । अकर्त्तरि च कारके सज्ञायाम् ॥

कर्त्तृवर्जिते कारके भावे च संज्ञायां गम्यमानायां घञ् भवति । प्रकुर्वन्ति तमिति—प्राकारः, प्रास्यत इति—प्रासः, आहरन्ति तमित्याहारः, प्रसीदन्त्यस्मिन् नयनमनांसीति प्रासादः, दीर्य्यन्त एभिरिति वाराः, जीर्य्यतेऽनेनेति जारः । अकर्त्तरोति किम् ? नदतीति नदः, शोषः । असंज्ञायामपि—दायोदत्तः, लाभो लब्धः । कारकं ग्रहणं प्रसङ्गं नञ् समासज्ञापनार्थम् ॥

३२२ । सर्वस्मात् परिमाणे ॥

परिमेयत्वात् परिमाणम् । परिमाणविषये वर्त्तमानात्सर्वस्माद्धातोर्भावे घञ् भवति—कर्त्तृवर्जिते कारके भावे च संज्ञायां गम्यमानायाम् । संज्ञाप्रस्थादिर्भा परिमाणम् । एकस्तण्डुलनिश्चायः, द्वौ शूर्पनिष्ठावौ,

प्रस्थानिभ्यः, प्रोणावसायः, अलो बाधकरवात् सर्वस्माद्भविष्यति, सर्व-
स्मादिति ज्ञापयति—धात्वाभितः प्रत्ययो घञा बाध्यते, न त्वर्थाभित
इति—तेन एका तिलोच्छ्रितः, हे क्षुती तिलस्य—किरेव, एकं स्रव-
णम्, हे प्रस्थाने—युट् सिद्धः । कथम् एको निभ्यः ? अप्यधिका-
रात् ॥

३२३ । इङाभ्यां च ॥

इङ आकारान्ताच्च धातोर्घञ् भवति । अलोऽपवादः । भावेऽङ-
र्तेरि च कारके संज्ञायामित्यविद्योषेऽधिकारो द्रष्टव्यः । अप्यधनम्
अधीयते वा अप्यायः । उपेत्याधीयते यस्मात्—उपाध्यायः, उपा-
ध्याया, उपाध्यायी—इङो घञ् नदादौ विभाषयेति । आकारान्ताच्च—
दायः, जायः ॥

३२४ । उपसर्गे रुवः ॥

उपसर्ग उपपदे रौतेर्घञ् भवति । संरावः, उपरावः । उपसर्ग इति
किम् ? रुवः । सांराविणमित्यत्र इनुण् बाधकः ॥

३२५ । समि दुवः ॥

सम्युपपदे दुनोतेर्घञ् भवति । सन्दावः । समीति किम् ? दुवः ।

३२६ । युद्रुवोरुदि च ॥

उद्युपपदे समि च युद्रुम्यां घञ् भवति । उद्यावः, उद्ग्रावः, संयावः
सन्ग्राव एवेति केचित् । उद्दि चेति किम् ? यवः, द्रवः । अप्यधिका-
राद्—यावः, द्रावः । दाव इति च स्यात् । तथा शारो वायुः, शारः
शरदः, नीशारः प्रावरणम्—ह्रस्वस्य दीर्घता ॥

३२७ । श्रिनीभूभ्योऽनुपसर्गे ॥

एभ्योऽनुपसर्गे घञ् भवति । श्रायः, नावः, भावः । अनुपसर्ग इति
किम् ? प्रभयः, प्रणयः, प्रमथः, कथं प्रकृतो भावः—प्रभावः । अनुगतो

भावः—अनुभावः, विगतो भावः—विभावः । अप्यधिकारात् नय
इति च ॥

३२८ । क्षुश्रुभ्यां वो ॥

वाबुपपद आभ्यां घञ् भवति । विज्ञावः, विश्रावः ॥

३२९ । स्रश्च प्रथनेऽशब्दे ॥

प्रथनं विस्तीर्णता । स्तृणातेर्वाबुपपदे घञ् भवति प्रथनेऽभिधेये,
तत्रेत् प्रथनं शब्दविषये न स्यात् । पटस्य विस्तारः । अशब्द इति किम् ?
वाक्यस्य विविस्तरः । प्रथन इति किम् ? तुणस्य विस्तरः ॥

३३० । प्रे चायज्ञे ॥

प्रे बोपपदे स्तृणातेर्घञ् भवति यज्ञादन्यत्र । प्रस्तारः । यज्ञे तु—
वर्हिःप्रस्तरः ॥

३३१ । छन्दो नाम्नि च ॥

छन्दसां संज्ञाविषये स्तृणातेर्घञ् भवति । प्रस्तारपङ्क्तिः, विष्टा-
रपङ्क्तिः, आस्तारपङ्क्तिः ॥

३३२ । प्रे दुस्तुश्रुवः ॥

प्र उपपद पभ्यो घञ् भवति । प्रद्रावः, प्रस्तावः, प्रभावः । कथं
भावः ? अप्यधिकारात् ॥

३३३ । नियोज्वोदोः ॥

अबोदोरुपपदयोर्नियो घञ् भवति । अवनायः, उज्जायः । कथम्
व्यतो नयः—उज्जयः, अप्यधिकारात् वा ॥

३३४ । निरभ्योः पूर्वोः ॥

निरभ्योरुपपदयोर्ग्रन्थासंख्यं पूर्वोर्घञ् भवति । निष्पावः, अभि-
भावः ॥

३३५ । यज्ञे समि स्तुवः ॥

सम्युपपदे स्तौतेर्घञ् भवति यङविषये । समेत्य स्तुबन्ति यस्मिन्—
संस्तावो देशः । संस्तवोऽन्यः ॥

३३६ । उन्नयोर्गिरः ॥

उन्नयोरुपपदयोर्गिरतेर्घञ् भवति । उन्नारः, निगारः । उन्नयोरिति
किम् ? गरः ॥

३३७ । किरो धान्ये ॥

उन्नयोरुपपदयोर्धान्यविषये वर्त्तमानात् किरतेर्घञ् भवति ।
उत्कारो धान्यस्य, निकारो धान्यस्य । धान्य इति किम् ? पुण्योत्करः,
पुष्पनिकरः । किरतेरिति किम् ? कृञ् हिंसायाम्—धान्यनिकरः ॥

३३८ । नौ वृजः ॥

नावुपपदे वृजो धातोर्घञ् भवति धान्येऽभिधेये । नीषारा व्रीहयः ।
ह्रस्वस्य दीर्घता ॥

३३९ । उदि श्रिपुवोः ॥

उद्युपपदे श्रिपूङ्भ्यां घञ् भवति । उच्छ्रायः, उत्पावः । कथम्
उच्छ्रायः ? अप्यधिकारात् ॥

३४० । ग्रहेश्च ॥

उद्युपपदे ग्रहेश्च घञ् भवति । उद्ग्रहाहः । भाषायामपीति मतम् ॥

३४१ । अवन्योराक्रोशे ॥

अवन्योरुपपदयोराक्रोशे गभ्यमाने ग्रहेर्घञ् भवति अवग्रहास्ते
वृषल । निग्रहास्ते वृषल । आक्रोश इति किम् ? अवग्रहः पक्ष्य, निग्र-
हश्चौरस्य ॥

३४२ । प्रे लिप्सायाम् ॥

प्र उपपदे लिप्सायां प्रहेर्घञ् भवति । पात्रप्रग्राहेण चरति मिश्रः ।
लिप्सायामिति किम् ? प्रग्रहः ॥

३४३ । समि मुष्टौ ॥

सम्पुपपदे ग्रहेर्धञ् भवति मुष्टावर्थे । संप्राहो मल्लस्य । मुष्टाविति किम् ? संप्रः । अङ्गुलीनां रज्ज्नाविशेषो मुष्टिरिह गृह्यते । एकः शकसंप्राहः । “सर्वस्मात्परिमाणे” इति सिद्धम् ॥

३४४ । परौ यन्ने ॥

परावुपपदे यङविषये ग्रहेर्धञ् भवति । उत्तरपरिप्राहः । यङ इति किम् ? परिप्राहः ॥

३४५ । वावे वर्षप्रतिबन्धे ॥

अव उपपदे ग्रहेर्धञ् भवति वा वर्षप्रतिबन्धेऽर्थे । अवप्राहो वर्षस्य अवप्राहो वा ॥

३४६ । प्रे रश्मौ ॥

प्र उपपदे ग्रहेर्धञ् भवति वा रश्मावर्थे । प्रप्राहः, प्रप्राहो वा । रश्मिरिह रज्जुवद्व्यते ॥

३४७ । वणिजां च ॥

वणिजां च सम्बन्धिनि तुलासूत्रेऽर्थे प्र उपपदे ग्रहेर्धञ् भवति वा । तुलाप्रप्राहेण चरति, तुलाप्रग्रहेण वा चरति वणिक् ॥

३४८ । वृणोतेराच्छादने ॥

प्र उपपदे वृणोतेराच्छादनेऽर्थे ञञ् भवति वा । प्रावारः, प्रावरः । आच्छादः, आच्छादः ॥

३४९ । आङ्गिरुप्लुवोः ॥

आङ्ग उपपदे रौतेः प्लुवतेश्च ञञ् भवति वा आरावः, आरवः । प्राप्तावः, आप्लावः ॥

३५० । परौ भुवोऽवज्ञाने ॥

पराशुपदे भवतेर्घञ् भवति वा अवज्ञानेऽर्थे । परिभाषा, परि-
भवः । अवज्ञान इति किम् ? सर्वतो भवनं परिभवः ॥

३५१ । चेस्तु हस्तादाने ॥

हस्तादानविषये चिनोतेर्घञ् भवति । पुष्पप्रचायः । हस्तादान-
ग्रहणं प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । तेन वृत्ताग्रे फलप्रचयं करोति । अप्यधि-
कारात् स्तेये न स्यात्—हस्तेन फलप्रचयं करोति चौरः ॥

३५२ । शरीरनिवासयोः कश्चादेः ॥

चिनोतेः शरीरनिवासे चार्थे घञ् भवति, आदेश्च को भवति ।
चीयतेऽसौ—कायः शरीरम्, निचीयतेस्मिन्निति निकायो निवासः ।
अप्यधिकाराच्चितिराशयोरपि—अचीयतेऽसौ—आकायश्चितिः, गोम-
बनिकायः । कथं काष्ठनिचयः ? बहुत्वमात्रविवक्षयेति ॥

३५३ । सङ्गे चानौत्तराधये ॥

प्राणिनां समूहः सङ्ग उच्यते । अनौत्तराधये सङ्गे चार्थे चिनोते-
र्घञ् भवति, कश्चादेः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तराधये इति
किम् ? शूकरनिचयः ॥

३५४ । परिन्योर्नीणोर्धूताभ्रेषयोः ॥

परिन्योरुपपदयोर्यथासंख्यं नी इण्भ्यां घञ् भवति धूतविषयेऽ-
भ्रेषे चार्थे । अभ्रेषोऽचलनम्, यथाप्राप्तकरणमित्यर्थः । परिणाशेन शरीरं
हन्ति—सर्वतो नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः ॥

३५५ । व्युपयोः शेतैः पर्यायि ॥

व्युपयोऽपपदयोः पर्यायविषये वर्त्तमानाच्छेतेर्घञ् भवति । तत्र
राजविशायः, तत्र राजोपशायः, तत्र राजनि शयितुं पर्याय इत्यर्थः ।
अस्मादेव आपकात् परिपूर्वादिनाः क्रमेऽर्थे घञ् भवति ॥

३५६ । अभिविधौ भावे इनुण् ॥

अभिधिषौ गम्यमाने धातोरिजुण् भवति । साङ्कोटिनं सांराखियं
वर्तते, क्रियेयवामिभ्यासिः, इजुण्तात् स्वर्थेऽण् । युद्धपि दृश्यते—
संकुटनं वर्तते ॥

३५७ । कर्मव्यतीहारे णच् स्त्रियाम् ॥

क्रियाविनिमये गम्यमाने धातोर्यञ् भवति स्त्रियांभावे । व्यावक्रो-
शी, व्यावभाषी—णज्जातात् स्वार्थेऽण् । कविदधिकारात् तत्र क्रियाभ्य
तीहारेण वृद्धिरागमः, कथं व्यतीक्षा, व्यवक्रुधिरिति ? अस्त्यधिकाराद्
वासकपता ॥

३५८ । स्वरवृद्धगमिग्रहाम् अल् ॥

स्वरागताद् वृद्धगमिग्रहिभ्यश्चान् भवति । घञोऽपवादः । ज्ञयः
कषः, भषः, लषः । वृङ् वृञ् वा—वरः, दङ्—दरः, गमः, ग्रहः ।
वृद्धोरेवेति नियमादभ्येभ्य ऋकारान्तेभ्यो घञेव—कारः, हारः । दीर्घाद्
लेष—कृ करः, गृ गरः । भीतिर्भयमित्यलेष । न युडादयोऽपीति ।
वशः, रण इति कङ्ठिवादल् ॥

३५९ । उपसर्गेऽदेः ॥

उपसर्गे उपपदेऽदेरल् भवति । प्रघसः, विघसः—घञालोर्घस्त्वः ।
उपसर्ग इति किम् ? घासः ॥

३६० । नौ ण च ॥

नामुपपदेऽदेरल् भवति ण च । निघसः, ग्यादः ॥

३६१ । मदेः प्रसमोर्हर्षे ॥

प्रसमोऽपपदयोर्मदेरल् भवति हर्षेऽर्थे । प्रमदः कन्धानाम्, सन्म-
दः कांकिलानाम् ॥

३६२ । व्यधजपोश्चानुपसर्गे ॥

अनुपसर्गे व्यधजपिभ्यां मदेश्चान् भवति । व्याधः, जपः, मदः,
अनुपसर्ग इति किम् ? आव्याधः, उपजापः, प्रमादः ॥

३६३ । स्वनहसोर्वा ॥

अनुपसर्गे आभ्यामल् भवति वा । स्वनः, स्वानः । हसः, हासः ।
अनुपसर्ग इति किम् ? प्रस्वानः, प्रहासः ॥

३६४ । यमः सन्न्युपविषु च ॥

अनुपसर्गे सन्न्युपविषु च यमेरल् भवति वा । यमः, यामः ।
संयमः, संयामः । नियमः, नियामः । उपयमः, उपयामः । वियमः,
विशामः ॥

३६५ । नौ गदनदपठस्वनाम् ॥

नानुपपद एभ्योऽल् भवति वा । निगदः, निगादः । निनदः,
निनादः । निपठः, निपाठः । निस्वनः, निस्वानः । “स्वनहसोर्वा”
इति अच्चनादनुपसर्ग इह न वर्तते ॥

३६६ । क्वणो वीणायां च ॥

नानुपपदैऽनुपसर्गे च वीणाविषये क्वणतेरल् भवति वा । कणः,
काणः, निकणः, निकाणः, अकारे सति वीणाप्रद्वयं सोपसर्गाच्चैम्
प्रकणो वीणायाः प्रकाणः ॥

३६७ । पणः परिमाणे नित्यम् ॥

पणतेरल् भवति नित्यपरिमाणेऽर्थे पणः—शाकादीनामपि परि-
मिता मुष्टिः पण उच्यते । परिमाण इति किम् ? दास्याः पाणः ॥

३६८ । समुदोरजः पशुषु ॥

समुदोरपपदयोः पशुषु वर्त्तमानादजेरल् भवति । समजः पशू-
नाम्, समूह इत्यर्थः । उदजः पशूनाम्, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति
किम् ? समजश्छात्राणाम्, उदजः खगानाम् ॥

३६९ । ग्लहोऽक्षेषु ॥

अक्षविषये वर्त्तमानाद् प्रहेरलि क्षर्ष निपात्यते ज्ञातायां ग्लहः

जहिः—प्रकृत्यन्तरमित्येके—तदाप्रगल्भा इति षञि प्रत्युदाहरणम् ॥

३७० । सर्तेःप्रजने ॥

प्रजने गर्भप्रहणे वर्त्तमानात् सत्तेरज् भवति । गवामुपसरः, उप-
सारोऽयः ॥

३७१ द्वो हुश्चाभ्युपनिविषु च ॥

पशूपपदेषु ह्यतेरज् भवति दुरादेशश्च । अभिहवः, उपहवः,
निहवः, विहवः ॥

३७२ । आहि युद्धे ॥

आह्युपपदे ह्यतेरज् भवति युद्धेऽर्थे दुरादेशश्च । आह्वयन्ते यस्मिन्
योद्धारः स आहवः । कथम् आह्वयन्ते पानाया गावो यस्मिन् स
आहावो जलाधारः ? अभ्यत्रापीति षञि च दुरादेशः ॥

३७३ । भावेऽनुपसर्गस्य ॥

अनुपसर्गस्य ह्यतेरज् भवति भावे दुरादेशश्च । हवः । अनुप-
सर्गस्येति किम् ? प्रहायः ॥

३७४ । हन्तेर्बधिश्च ॥

अनुपसर्गस्य ह्यतेरज् भवति भावे बधिरादेशश्च । हननं बधः ।
अप्यधिकाराच्च घातः । अनुपसर्गस्येति किम् ? विघातः ॥

३७५ । मूर्तो घनिश्च ॥

मूर्तिः काठिभ्यम् । मूर्त्तावर्थे हन्तेरज् भवति घनिरादेशश्च । दृष्टो
घनः, घनं बधीत्यभेदात् ॥

३७६ । प्राद् गृहैकदेशे घञ् च ॥

प्राद् ह्यतेरज् भवति घञ् च घनिरादेशश्च गृहैकदेशेऽर्थे । प्रघञः,
प्रघाञः—गृहस्य द्विधाकृतस्य द्वारप्रकोष्ठाभ्यां यो बहिर्भूतः । तत्रापीति
वचनावस्थम् ॥

३७७ । अन्तर्धनोद्धनौ देशात्याधानयोः ॥

पतावलभतौ निपात्येते देशात्याधानयोर्यथासंख्यम् । अन्तर्धन्यते
वस्मिन् सोऽन्तर्धनो देशः, ऊर्ध्वं हन्यते वस्मिन् स उद्धनः—वस्योपरि
काष्ठानि हन्यन्ते तदत्याधानम् ॥

३७८ । करणेऽयोविद्वेषु ॥

एषूपपदेषु हन्तेरज् भवति करणे घनिरादेशश्च । अयो हन्यतेऽने-
नेति अयोधनः, विहन्यतेऽनेनेति विधनः, एवं वृषणः—संज्ञायां
बन्धम् ॥

३७९ । परौ डः ॥

परावुपपदे हन्तेडो भवति करणे घनिरादेशश्च । परिहन्यतेऽनेनेति
परिधः, लत्वे पलिधः ॥

३८० । नौ निमिते ॥

नावुपपदे हन्तेडो भवति घनिरादेशश्च निमिते वस्तुनि । निर्विशे-
षेण हन्यन्ते ज्ञायन्ते वा निघाः वृत्ताः, निघाः शालयः, सर्वतो निमिता
आरोहतः परिणाहतश्च । निमित इति किम् ? निघातः ॥

३८१ । समुदोर्गणप्रशंसयोः ॥

समुदोरुपपदयोर्हन्तेडो भवति । घनिरादेशश्च गणे प्रशंसायाम् ।
संहननं संहन्यते यस्मिन्नवयवो वा—मङ्गः, वत्कुटं हन्यते ज्ञायत
इति—उद्धो मनुष्यः । प्रशस्त इत्यर्थः ॥

३८२ । उपात् क आश्रये ॥

उपाद् हन्तेः को भवति आश्रये गन्धमाने घनिरादेशश्च । कुम्भो-
पन्न वसति ॥

३८३ । स्तम्बेऽच्च ॥

स्तम्ब उपपदे हन्तेरज् भवति कप्रत्यये घनिरादेशश्च । स्तम्बो

हृष्यतेऽनेनेति—स्तम्बघ्नः स्तम्बघ्नो दृग्ङः, स्तम्बघ्नो यष्टिः—पुंस्त्वमेव ।
 क्वचित् स्त्रियामादा—स्तम्बघ्ना यष्टिरिति । अप्यधिकारात् स्यात्त्रापिब-
 तिबध्निहनिभ्यः कः स्यात्—आखू वर्त्तते । प्रज्ञात्यस्मिन्निति प्रज्ञः ।
 प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । अविध्यतेऽनेनेत्याविधः, विहृष्यतेऽनेनेति
 विघ्नः । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं शक्यम् चापकादेव ॥

३८४ । द्वनुबन्धादथुः ॥

द्वनुबन्धाद्धातोर्धुमं भवति भाष एव । दुवेष्टु—वेष्टुः । दुओशिव—
 श्वेष्टुः । दुदु—दधुः । दुवम—वमथुः । वेष्टव इति वासरूपत्वात् ॥

३८५ । द्वनुबन्धात् विमक् तेन निर्वृत्ते ॥

द्वनुबन्धाद्धातोस्त्रिमग् भवति तेन धात्वर्थेन निर्वृत्तेऽर्थे । कुप-
 बध, पाकेन निर्वृत्तम्—पक्विलसम्, कुकृञ्, कदयोगेन निर्वृत्तम्—कृत्रि-
 मम् । निर्वृत्तमिति कर्तरि कर्मणि वा । तेनेति यथायोगं तृतीया ॥

३८६ । याचिविच्छिप्रच्छियजिस्वपिरक्षियतां नङ् ॥

एभ्यो नङ् भवति । याञ्छा, विभ्रः, पभ्रः यङ्, स्वप्नः, रद्वङ्,
 यङ् ॥

३८७ । उपसर्गे दः किः ॥

उपसर्गे उपपदे दासंज्ञकात् किर्भवति । आदिः, निधिः । अप्यधि-
 काराद् अन्तर्धिः ॥

३८८ । कर्मण्यधिकरणे च ॥

कर्मण्युपपदे दासंज्ञकादधिकरणे च किर्भवति । वाक्यधिः, अल्लधिः ।
 उपसर्गेरव्यवधानतैव—पयोनिधिः ।

३८९ । स्त्रियां क्तिः ॥

स्त्रोतिङ्गे भावेऽकर्त्तरि च कारके संज्ञायां किर्भवति । कतिः,
 कुडिः, इउवतेऽनयेति इडिः, एषं धुतिः, स्तुतिः—करणेऽपि ॥

३९० । सातिहेति यूतिजूतयश्च ॥

पते किप्रत्यया निपात्यन्ते स्त्रियाम् । सिनोतेः, सनोतेर्वा—सातिः, दिनातेर्हेतिः, योतेर्यूतिः, अवतेर्जूतिः ॥

३९१ । भावे पचिगापास्याभ्यः ॥

पच्यो भावे स्त्रियां किर्भवति । पचेः षानुबन्धत्वाद्ङि प्राप्ते पकिः, तथा—“भातश्चोपसर्गे” सङ्गोतिः । प्रपोतिः, संस्थितिः । अप्यधिकारात् संस्था, व्यवस्था ॥

३९२ । व्रज्यजोः क्यप् ॥

भावे स्त्रियामाभ्यां क्यब् भवति । व्रज्या, इष्या । इष्टिरित्यपि भावे ॥

३९३ । समाजासनिसदनिपतिशीङ्सुविद्य- टिचरिसनिभृत्रिणां संज्ञायाम् ॥

पच्यः संज्ञायां भावे क्यब् भवति स्त्रियाम् । समज्या, आस्या, निबीक्ष्यस्यामिति निषद्या, निपतय्यस्यामिति निपत्या, शेरतेऽस्यमिति शय्या—अधिकरणेऽपि । सवनं क्षुत्वा, विद्या, करणेऽपि । अट्टेः क्रीडितान्तादेवाभिधानाद् अटाठ्या । परिपूर्वादेव चरेः परिवर्त्या, मन्त्रा, भृश्या, इत्या । अप्यधिकारात्—आसुतिः, भृतिः, क्षमितिः । भाव इति किम् ? आट्वा । संज्ञायामिति किम् ? संविष्टिः ॥

३९४ । कृजः श च ॥

कृजः शो भवति किः क्यप् च । क्रियत इति क्रिया । भावे च—कृतिः, कृत्या ॥

३९५ । सत्तेर्यश्च ॥

अभिधानात् परिपूर्वात् सत्तेर्यो भवति । परिसर्ग्या । लङ्कारा-
न्नागर्तेष्व जायते ॥

३९६ । इच्छा ॥

इवेरिच्छेति निपात्यते । इच्छा ॥

३९७ । शंसिप्रत्ययादः ॥

शनसुर्निष्ठायां निडिति वचनम् । शनसेः प्रत्ययान्ताच्च धातोर्-
प्रत्ययो भवति स्त्रियाम् । प्रशंसा, पिपतिषा । दृशश्च यिन् दृशदा,
प्रटाटा, कण्डूया । कण्डूतिरपीत्येके ॥

३९८ । गुरोश्च निष्ठासेटः ॥

गुरुमतो धातोर्निष्ठायां सेटाऽप्रत्ययो भवति । ईहा, ईक्षा, जागरा ।
गुरोरिति किम् ? निगृहीतिः । निष्ठासेट इति किम् ? नीतिः, राद्धिः ॥

३९९ । षानुबन्धभिदादिभ्यस्त्वङ् ॥

षानुबन्धेभ्यो भिदादिभ्य स्त्वङ् भवति । जृष्—जरा, दुपचष्—
पचा, क्षिष्—क्षिया, घटादयः षानुबन्धाः—घटा, व्यथा, कृप कृपाया-
मिति निर्देशात्—कृपा । उपलब्धिरिति ज्ञापकात्, क्षान्तिरित्यपि
स्यात् । भिदादिभ्यो नाम गणनिर्विष्टेभ्य इति—भिदा विदारणे, भित्तिर-
ग्या । क्षिदा क्षिधाकरणे, क्षित्तिरग्या, गुहा पर्वतैकदेशे, गुहिरग्या घ्रा-
कृपादन्तः—आरा शस्त्रो, अर्तिरग्या । धृङ् प्रपाते—धारा, धृतिरग्या ।
क्षिद्—क्षिदा, क्षिप्—क्षिया, गुध—गोधा, हृङ्—हारा, कृङ्—कारा,
लिख—लेखा । रत्वं धादेः—रेखा । ऊनचुदपीडमृगयतिभ्य इनस्तेभ्यो-
यौ प्राप्ते वचनम् ऊना चूडा—दीर्घत्वं ङत्वं च स्यात् । पीडा, मृगया ।
वशा, रुजा, मृजा गुणवृद्ध्यादिकमर्थविशेषश्च गणपाठसामर्थ्यात् ॥

४०० । भीषिचिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चिस्पृहितो- लिदोलिभ्यश्च ॥

पठ्य इनस्तेभ्योऽङ् भवति । भियो हेतुमये षान्तः । भीषणं
भीष्ठा, क्षिति स्मृत्याम्—चिन्ता, पूज पूजायाम्—पूजा, कथ वाक्य-

प्रबन्धे--कथा, कुबिच्छादने--कुम्भा, खर्च अन्वयने--खर्चा, स्पृष्ट
ईप्सायाम्--स्पृष्टा, तुल उन्मादने--तोला, तुल उत्क्षेपे--दोला । कथं
तुला ? तुलया सम्प्रित इति निर्देशात् ।

४०१ । आतश्चोपसर्गे ॥

उपसर्गे उपपद आकारांतेऽद्धातोरङ् भवति । संख्या, उपदा, उपधा ।
अन्तःपूर्वाच्च वक्तव्यम्--अन्तर्धा । कथं श्रद्धा ? 'आश्रद्धा' इति निर्वे-
शात् । अप्यधिकारात् प्रमितिः ॥

४०२ । ईषिश्रन्थ्यासिवान्दिवेदिकारितान्तेभ्यो युः ॥

एभ्यो युर्भवति । ईष गतिर्दिसादानेषु--ईषणा, धन्यना, उपासना,
बन्धना । आसिसहचरितो वेत्तिः--वेदना, कारणा । चुरादौ घट्ट
जलने--घट्टना । भौवादिकस्य केरनभिधानात् ॥

४०३ । कीर्त्तोषोः क्तिश्च ॥

कीर्त्तयतेरिषेच्च किर्युश्च भवति । कीर्त्तिः, सङ्कीर्त्तना । इष गतौ,
इष आभिक्षये वा--अन्विष्टिः, परीष्टिः, अन्वेषणा, पर्येषणा । इषु
इच्छायामिति सानुबन्धः--इष्टिः ॥

४०४ । रोगाख्यायां वुञ् ॥

रोगाख्यायां घातोर्बुञ् भवति । प्रवाहिका, प्रच्छ्विका, विच-
चिका । अप्यधिकारात्--शिरोऽर्दनम् शिरोऽर्त्तिः ॥

४०५ । संज्ञायां च ॥

संज्ञायां च विषये घातोर्बुञ् भवति । उद्यानपुष्पाणि भ्रम्यन्ते
यस्यां क्रीडायां सा उद्यानपुष्पमञ्जिका क्रीडा । क्रीडायां निवृत्तमास
एव । पुष्पमञ्जिका क्रोडेत्येवार्थवती संज्ञा । एवं वारणपुष्पप्रकायिका ॥

४०६ । पर्यायार्हणेषु च ॥

एवमुक्तमानाद्धातोर्बुञ् भवति । अद्यभवतःशायिका, अर्हति भवा-

निष्प्रभक्तिकाम्, ऋणो पायसभोजिकां मे धारयसि । चकारादुत्पत्तौ च—
ऽनुभक्तिका मे उपपादि । न च भवति, चिकीर्षा जिहीर्षा मे उत्प-
द्यते । भावमात्रे च दृश्यते—का नाम शायिका अभ्येष्टधीयमानेषु,
का नामासिका अभ्येषु गच्छत्स्विति ॥

४०७ । प्रश्नारूपायनयोरिञ् च वा ॥

प्रश्न आख्याने, च गम्यमाने धातोरिञ् वुञ् च भवति । बाग्रदद्याद्
पथापातम् । कां त्वं कारिमकार्षीः ? कां कारिकां ? कां कृतिं ? कां
क्रियां ? कां कृत्याम् ? सर्वा कारिमकार्षी, सर्वा कारिकां, सर्वा कृतिं,
सर्वा क्रियां, सर्वा कृत्याम् ॥

४०८ । नञ्यन्याक्रोशे ॥

नञ्युपपद आक्रोशे गम्यमाने धातोरनिर्भवति । अकरणित्ते
वृषल ! भूयात् । एवम् अजीवनिः । नञीति किम् ? मृतिस्ते वृषल !
भूयात् । सम्पदादिभ्यः क्तिञ्भावे कारके चान्यत्रापीति—बहुलत्वात्
स एव सम्पत्, प्रतिपत्, विपत् । सम्पत्तिरित्यपि स्यात् । सम्पदादिरा-
कृतिगणोऽयम् । इकिश्तिपो धातोः स्वरूपेऽर्थे बापकादेव सिद्धाः ।
अकारः, ककार इत्युणादिषु, कारशब्देन वा समासः, यथा—एव-
ङ्कारः, ओङ्कारः, चीत्कारः, शीत्कारः, स्फीत्कारः, स्फुत्कारः, वषट्-
कारः, स्वाहाकार इत्यादि । रादिफः, रेफ इत्यौणादिकः ॥

४०९ । कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ॥

कृत्या युट् च यस्मिन्नर्थे विहितास्ततोऽन्यत्रापि च भवन्ति लक्ष्यतः ।
स्नानीयं चूर्णम्, दानीयो ब्राह्मणः, समावर्तनीयो गुरुः, प्रवचनीय उपा-
ध्यायः, करणादिषु, अन्त्यमी—अन्त्यमेव प्रवचनीयोपस्थानीयजम्बाष्ठा-
ध्यावास्याः कस्यैवपि भवन्ति । अङ्पूर्वयोः प्लुङ्पयोर्यणिति । राज-
मिश्रुयन्ते—राजभोजनाः शालयः । राजाचक्रादनानि वासांसि । अश्व-
सेवनम्, अश्वप्रवणम्, दानम् एते कर्मणि । प्रस्कन्दनम्, प्रपतनमि-

त्यपादाने । अपिशब्दोऽत्र बहुलार्थ इति—प्रिबुषिष्वोर्षिष्वबा । निष्ठी-
वनम्, निष्ठेवनम् । निषीवणं, निषेवणम् । करोतीति कारणम् ॥

४१० । नपुंसके भावे क्तः ॥

नपुंसके भावेऽर्थे को भवति । शयितम्, स्थितम्, भवता कृतम्,
प्राप्तमनेनेत्यविश्वक्षितकर्मत्वात् । युटा बाधितो नपुंसके को यथा स्या-
दिति वचनम्, वासरूपत्व-षेद् घञादयोऽपि स्युरिति ॥

४११ । युट् च ॥

नपुंसके भावे युट् च भवति । स्थानम्, गमनम् ॥

४१२ । करणाधिकरणयोश्च ॥

करणोऽधिकरणो च युट् भवति नपुंसके । इमत्रश्चनम्, पलाश-
ज्ञातनम् । अधिकरणो च—गोदाहनी घटी । शक्तुधानी स्थाळी ॥

४१३ । पुंसि संज्ञायां षः ॥

करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घो भवति । स्वरास्तात्—उर-
श्रङ्गाद्यन्तेऽनेनेति—उरश्रङ्गदः, कुर्वन्त्यनेनेति करः । शृगन्त्यनेनेति शरः ।
अधिकरणोऽपि—लीयन्तेऽस्मिन्निति लयः, निलीयन्तेऽस्मिन्निति निलयः,
विषियवन्त्यस्मिन्निति विषयः ॥

४१४ । गोचरसञ्चरवह्व्रजव्यजक्रमापणनिगमाश्च ॥

एते सप्तत्ययान्ता निपात्यन्ते । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः, प्रत्या-
सत्तिरुपलक्ष्यते । एवं सञ्चरः । वहन्त्यनेनेति वहो वृषभस्य । व्रजन्त्य-
स्मिन्निति व्रजः, विपूर्वोऽत्र—व्यजन्त्यनेनेति व्यजः, क्रामन्त्यनेनेति
क्रमः । आपणायन्तेऽनेनेति आपणः । निगच्छन्त्यनेनेति निगमः ।
वकारात्—भजन्त्यस्मिन्निति भगः, निकषन्त्यनेनेति निकषः ॥

४१५ । अवेस्तृतोर्घञ् ॥

अव उपपदे तृस्तृभ्यां घञ् भवति । घागवाद् । अवतरन्त्यनेनेति

अस्मिन्निति वा अवतारः, अवस्तृणन्त्यनेनेति अस्मिन्निति वा अव-
तारः ॥

४१६ । व्यञ्जनाच्च ॥

व्यञ्जनास्ताश्च घापघादां घञ् भवति । लिख्यन्त्यनेनेति—जेष्ठाः,
विद्वन्त्यनेनेति—वेदः, अपमृज्ज्यनेनेति अपामार्गः—ह्रस्वस्य दीर्घता,
आचरन्त्यनेनेति—आचारः, एवम् आवासः, चकारात्—अध्यायः,
प्यायः, उद्यायः, संहारः, आधारः, आधाय इति च ॥

४१७ । उदङ्कोऽनुदके ॥

उदङ्गतेर्घं ङ्यु दङ्क इति निपात्यतेऽनुदकविषये । ऊर्ध्वमञ्जन्त्यनेने-
ति—उदङ्कः, घृतोदङ्कः । अनुदक इति किम् ? उदकोदञ्जनः—घेत्व-
विशेषाद् युद् ॥

४१८ । जालमानायः ॥

आनाय इति निपात्यते जाजं चेत् । आनीयन्तेऽनेनेति । आनायो
मत्स्यानाम्, आस्त्रम्बतेऽनेनेति आस्त्रनः—घोऽपि दृश्यते । आस्त्रानः—
घमपि । आस्त्र इत्यन्यतोऽपि चेति डः । करणेऽपि—आस्त्रः, आस्त्र-
निकः, आस्त्रनिकवक इति डरडकडकवका औणादिका इति ॥

४१९ । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल ॥

कृच्छ्रं दुःखं दुसोऽर्थः । अकृच्छ्रं सुखमितरयोरर्थः । पशूपपदेषु
कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल भवति भावे कर्मणि च । ईषद् अनाया-
सेन क्रियते—ईषत्करः कटो भवता । दुःखेनायासेन क्रियते—दु-
ष्करः । सुखेनानायासेन क्रियते—सुकरः । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेऽपि किम् ?
ईशसूत्रं धनम्—कृपणान्मनामित्यर्थः ॥

४२० । कर्तृकर्माणोश्चभूकृजोः ॥

ईषदादिपशूपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु कर्तृकर्माणोश्च भूकृजोः खल

भवति । ज्ञानुबन्धवत्तात् कर्तृरुर्मणोरेवानन्तर्यम् । ईषदाक्ये न भूयते—
ईषदाक्यम्भवं भवता, दुराक्यम्भयम्, स्वाक्यम्भवम्, ईषदाक्याः
क्रियते—ईषदाक्यकरो भवान् । दुराक्यङ्करः, स्वाक्यङ्करः । यदेषदाक्य
एव सन् किञ्चित् क्रियते तदा न भवति । करोतेरिहाभूतप्रादुर्भा-
वार्थत्वात् । यथासङ्ख्याद् ईषदाक्योऽनुभूयत इत्यत्र न भवति ॥

४२१ । आद्भ्यो खदरिद्रातोः ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपदेष्वाकाराभ्येभ्यो युर्भवति अदरिद्रातोः ।
ईषत्पानः, सुपानः, दुष्पानः, अदरिद्रातेरिति किम् ? ईषदरिद्रः ॥

४२२ । शासुयुधिदृशिष्टृषिमृषांवा ॥

ईषदादिषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्वेषां युर्भवति वा । ईषच्छासनः,
ईषच्छासः, दुःशासनः, दुःशासः, सुशासनः, सुशासः, ईषद्योधनः, ईष-
द्योधः, दुर्योधनः । दुर्योधः, सुयोधनः, सुयोधः, ईषदर्शनः, ईषदर्शः,
दुर्दर्शनः, दुर्दर्शः । सुदर्शनः, सुदर्शः । ईषद्धर्षणः, ईषद्धर्षः, दुर्धर्षणः,
दुर्धर्षः, सुधर्षणः, सुधर्षः, ईषन्मर्षणः, ईषन्मर्षः, दुर्मर्षणः, दुर्मर्षः,
सुमर्षणः, शुमर्षः, वाग्रहणात् स्वयधिकारात्परेषु न वासरूपविधिरिति ॥

४२३ । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु तुम् ॥

इच्छार्थेषु धातुष्वेककर्तृकेषूपदेषु धातांस्तुमेव भवति, नतु “बु-
ज्जनुमो क्रियायां क्रियाधायामिति इच्छति” भोक्तुम्, भोक्तुं कामयते ।
एक कर्तृकेष्विति किम् ? भिन्नकर्तृकेषु विधिर्मा भूत्—राज्ञो भोजन-
मिमिच्छति । इच्छन् करोतीत्यपि स्यात् । इच्छार्थेष्विति किम् ? पाचको
ब्रजति ॥

४२४ । कालसमयवेलाशक्त्यर्थेषु च ॥

एषू पोषारिषू परदेषु धातांस्तुमेव भवति । कालोभोक्तुम्, भोक्तुं
कालः, समयो भोक्तुम्, वेत्ता भोक्तुम्, समयो भोक्तुम्, भोक्तुं शक्तः,
ब्रह्मभोक्तुम्, पर्याप्तो भोक्तुम्, अलं भोक्तुम् । मन्त्रतेर्भूतेर्वाताप-

व्यस्य प्रतीयमानत्वात्—यथा भोक्तुं मयः, गन्तुं कामः, श्रोतुं श्रोत्रम्, द्रष्टुं चक्षुः, यादुं धनुः, वक्तुं जडः, उच्चारणं तु वक्तुं रायसमिति । तथा शक्तवर्थात्—शक्नोति भोक्तुम्, पारायति भोक्तुम्, धृष्योति भोक्तुम्, जानाति भोक्तुम्, ग्लायति भोक्तुम्, घटते भोक्तुम्, आरभते भोक्तुम्, आलभते भोक्तुम्, प्रक्रमते भोक्तुम्, उत्सहते भोक्तुम्, षर्हति भोक्तुम्, अस्ति भोक्तुम्, विद्यते भोक्तुम्, क्रियायां क्रियार्थायामिति तुम् सिद्धं एव । वृण्व्यभिधानाद् द्रष्टव्यः ॥

४२५ । अर्हतौ तृच् ॥

अर्हत्यथविशिष्टाद्धातोः तृच् भवति । कन्यायाः खलु भवान् वोढा, अर्हयेता खलु भवाञ् शास्त्रस्य । प्रयोगतश्चेति अर्हं शक्तौ च सप्तमी सा बाधिका यथा स्यादिति वचनम्—भवान् खलु कन्यामुद्धेत । अर्हः शक्त इत्यर्थः ॥

४२६ । शकि च कृत्याः ॥

शकनं शक् । शक्त्यर्थविशिष्टाद्धेत्यर्थविशिष्टाद्धातोः कृत्या भवन्ति । भवता खलु कन्या वोढव्या, वहनीया वाह्या उह्येतेति च ।

४२७ । प्रैष्यातिसर्गप्राप्तकालेषु ॥

प्रैष्याविषु गम्यमानेषु धातोः कृत्या भवन्ति । प्रेषितस्त्वं—भवता प्रामो गन्तव्यः, गमनीयः गम्यः । अतिसर्गोऽनुमतिः—गुणानुवा-
तस्त्वं—भवता कटः कर्तव्यः, करणीयः, कार्यः, कृत्यः, प्राप्तस्ते कालः
कटकरणो—कर्तव्यः, करणीयः, कृत्यः, कार्यः कटो भवता । ऊर्ध्वं
मुहूर्त्तात् कटः कर्तव्य इत्यपि वक्तव्यम् । प्रैष्याविषु पञ्चमीसप्तम्युक्ता
सा बाधिका स्यादिति वचनम् ॥

४२८ । आवश्यकाधमर्णयोर्णिन् ॥

अवश्यं भावे गम्यमानेऽधमर्णे च कर्त्तरि धातोर्णिन् भवति ।
अवश्यं दायी, अवश्यं कारी । अधमर्णे च—शतदायी, सहस्रं दायी,
दायी मे शतं भवान् ॥

४२९ । तिक्कृतौ संज्ञायामाशिषि ॥

आशीर्विषये संज्ञायां गम्यमानायां धातोस्तिककृतौ भवतः । तदु-
क्तात्—तन्तिः, देवायैनं देयात्—देवदत्तः, एवं यद्वदत्तः, वीरो भूया-
दिति वीरभूतिः—मित्रभूतिः । अग्निरस्य भूयादित्यग्निभूतिः । संज्ञा-
क्षप्त्वा यथाकथञ्चिदु व्युत्पत्त्याः ॥

४३० । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥

धातवर्थानां सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभाव लक्षणे स्वं कातं त्यक्त्वा
विशेष्यस्य धातवर्थस्य काले कृतसंज्ञकाः प्रत्ययाः साधवो भवन्ति, न
तु त्यादयः साध्यविहितत्वात् । सूत्रं त्विदं सुकार्यमेव । अग्निष्टोमयाजी
पुत्रोऽस्य जनिता । अग्निष्टोमयाजीति—भूते णिनिः । जनितेत्यनेन
सम्बन्धे भविष्यति साधुर्भवति । एवं कृतः कटः श्वो भविता, भावि
कृत्यमासीत्—भविष्यति विहितो णिनिर्भूते सिद्धः । प्रकरणात् कृतो
लक्षणाः, प्रत्ययग्रहणं सामान्यार्थम्—गोमानासीत्, गोमान् भवितेति ।
गोमानिति वर्त्तमाने मन्तुः आसीदित्यनेन सम्बन्धेऽतीते सिद्धः भवि-
तेत्यनेन भविष्यतीति ॥

॥ इति दार्गासेखां वृत्तिं कृतु पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

४३१ । अलङ्कृत्योः प्रतिषेधयोः क्त्वा वा ॥

अलङ्कृत्यशब्दयोः प्रतिषेधार्थयोः क्त्वा पदयोर्धातोः क्त्वा भवति वा ।
अलं कृत्वा, अलं भोजनेन, अलं भोजनेन । अलङ्कृत्यो-
रिति किम् ? मा कार्षीः । प्रतिषेधार्थयोरिति किम् ? अलङ्कारो निरु-
ध्य, अलं दानं कन्यायाः—निश्चयेऽत्र अलङ्कृत्यशब्दः ॥

४३२ । मेढः ॥

प्रयतेः क्त्वा भवति वा । अपूर्वकाजार्थं वक्तव्यम् । कर्त्तव्यम् ।

अपमित्य, याचते—यपीत्वं नेष्यते । न याचेः क्त्वा अभिधानाच्च ।
अपमानुं याचते । याचित्वापमयते ॥

४३३ । एककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥

एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये यः पूर्वक्रियाकालस्तस्मिन् वर्त्तमाना-
ज्ञातोः क्त्वा भवति । शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षयैककर्तृकता । भुक्त्वा
व्रजति । द्विवचनस्यातन्त्रत्वात् परापेक्षया वा—भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ।
एककर्तृकयोरिति किम् ? भुक्तवति गुरौ शिष्यां व्रजति । पूर्वकाल इति
किम् ? पचति च पठति च । कथम् अक्षिणी निमील्य हसति, मुखं
व्याधाय स्वपिति ? मुहुर्त्नादिकालस्य विवक्षितत्वात् । कथं मृतं दृष्ट्वा
दुःखं भवति, प्रियं दृष्ट्वा सुखं स्यात् ? भिन्नकर्तृकत्वाच्चिन्तयमेवम् ॥

४३४ । परावरयोगे च ॥

परस्यावरेण योगेऽवरस्य च परेण योगे सति धातोः क्त्वा
भवति । अप्राप्य नदीं पर्वतः, परनदीयोगेनावरदेशस्यः पर्वतो विशि-
ष्यते । अतिक्रम्य पर्वतं नदी, आवरपर्वतयोगेन परदेशस्था नदी विशि-
ष्यते । भवतेः सर्वत्र सम्भवादेककर्तृकता पूर्वकालता च दुःखप्रति-
पत्तिगम्येति वचनम् ॥

४३५ । णम् चाभीक्ष्ये द्विश्च पदम् ॥

एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले वर्त्तमानाज्ञातार्णम् भवति क्त्वा
आभीक्ष्ये पदं च द्विर्भवति । भोजं भोजं व्रजति, भुक्त्वा भुक्त्वा
व्रजति । द्विश्च पदमिति सुखार्थमेवेदम्—लुनीहि लुनीहीति लोक्तो
दर्शनात् । यदयं भुङ्क्ते ततो व्रजति—यच्छब्दप्रयोगे ततः शब्देन क्रम-
स्याभिधानात् क्त्वा न भवति, आभीक्ष्ययाभावाच्च णम् न स्यात् ।
यदयं पुनः पुनर्भुङ्क्ते ततो व्रजति—पुनः पुनः शब्देनाभीक्ष्ययस्याभि-
धानात्, यदयं भुङ्क्त्वा गच्छति ततोऽधीत् इति भोजनगमनयोः
क्रमे क्त्वा, गमनाध्ययनयोस्तु क्रमस्य ततःशब्देनाभिधानात् ॥

४३६ । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥

एषूपपदेषु विभाषा धातोर्णाम् भवति । अग्रे भोजं व्रजति, अग्रे भुक्त्वा व्रजति, प्रथमं भोजं व्रजति, प्रथमं भुक्त्वा व्रजति, पूर्वं भोजं व्रजति, पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजतीति ततःशब्देन क्रमस्याभिधानात् ॥

४३७ । कर्मण्याक्रोशे कृञः स्वमिञ् ॥

कर्मण्युपपदे कृञः स्वमिञ् भवति आक्रोशे गम्यमाने । चौरकार-माक्रोशति । करोतिरिहोच्चारणे, आक्रोशेन क्रिययैव कर्म । आक्रोश इति किम् ? साधु कृत्वा स्तौति । खानुबन्धो मागमार्थः ॥

४३८ । स्वादौ च ॥

स्वाद्वर्णे स्वादुः । तस्मिन्नुपपदे कृञः स्वमिञ् भवति । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते, लवणङ्कारं भुङ्क्ते, स्वादाविति किम् ? रूपमिदमदीर्घान्ततां गमयति, तेन—स्वादुकृत्य स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते यथागमम् ॥

४३९ । अन्यथैवङ्कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥

एषूपपदेषु कृञः स्वमिञ् भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत् करोतिर्वर्त्तते । यस्मादन्यथादयः शब्दाः प्रकारमाचक्षते, ङकेष्वपि प्रयोगाविर्भावायेति करोतिः प्रयुज्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते, एषङ्कारं भुङ्क्ते, कथङ्कारं भुङ्क्ते, इत्थंकारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किम् ? अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

४४० । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥

“ओह्येत्त्वं सूत्रावात्” असूयाऽङ्गमा, तदर्थं प्रतिवचनम् । यथातथयोः कृञः स्वमिञ् भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने—सिद्धाप्रयोगश्चेत् करोतिर्भवति । यथाकारमहं ओह्ये तथाकारमहं ओह्ये किं

तवानेन । असूयाप्रतिवचन इति किम् ? यथा कृत्वाहं मोक्ष्ये, तथा कृत्वाहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

४४१ । दृशो णम् साकल्ये ॥

साकल्यविशिष्टे कर्मण्युपपदे दृशो णम् भवति । कस्यादर्शं वरयति—यां यां कन्यां पश्यति, तां सर्वां वरयतीत्यर्थः । विदेर्वक्तव्यम्—ब्राह्मणवेदं भोजयति—यं यं ब्राह्मणं जानाति जमते विचारयति तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । साकल्य इति किम् ? किं द् ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

४४२ । यावति विन्दजीवोः ॥

यावदित्यनिर्दिष्टार्थवाची । यावदित्युपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णम् भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते—यावद् यावन्तं वा लभते तावत् तावन्तं वा भुङ्क्ते इत्यर्थः, यावज्जीवमधीते—यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

४४३ । चर्मोदरयोः पूरेः ॥

पूरिरिनश्च पत्र सकर्मकः । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णम् भवति । चर्मपूरं ददाति, उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

४४४ । वर्षप्रमाण ऊलोपश्च वा ॥

कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णम् भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने, पूरयतेरूलोपश्च वा । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः, गोष्पदप्रवृष्टो देवः ॥

४४५ । चेलार्थे क्रोपेः ॥

चेलार्थे कर्मण्युपपदे क्रोपयतेर्णम् भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चेलक्रोपं वृष्टो देवः, वस्त्रक्रोपं वृष्टो देवः, वसनक्रोपं वृष्टो देवः ॥

४४६ । निमूलसमूलयोः कषः ॥

निमूलसमूलयोः कर्मणोरुपपदयोः कषतेर्णम् भवति । निमूलकायं कषति, समूलकायं कषति,—निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः ॥

४४७ । शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिषः ॥

एषु कर्मसूपपदेषु पिषोर्णम् भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि, चूर्णपेषं पिनष्टि, रुक्षपेषं पिनष्टि, शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः ॥

४४८ । जीवे ग्रहः ॥

जीवे कर्मसूपपदे ग्रहेर्णम् भवति । जीवग्राहं गृह्णाति—जीवं गृह्णातीत्यर्थः ॥

४४९ । अकृते कृजः ॥

अकृते कर्मसूपपदे कृजो णम् भवति । अकृतकारं करोति—अकृतं करोतीत्यर्थः ॥

४५० । समूले हन्तेः ॥

समूले कर्मसूपपदे हन्तेर्णम् भवति । समूलघातं हन्ति—समूलं हन्तीत्यर्थः ॥

४५१ । करणे ॥

करणवाचिन्युपपदे हन्तेर्णम् भवति । पादघातं भूमिं हन्ति—पादेन हन्तीत्यर्थः । मुष्टिघातं चौरं हन्ति—मुष्टिना चौरं हन्तीत्यर्थः । परमपि हिंसार्थाच्चैककर्मकादिति वचनं बाधते करणस्य व्यक्तित्वात् ॥

४५२ । हस्तार्थे ग्रहवर्तिवृताम् ॥

हस्तार्थे मरण्य उपपद एषां णम् भवति । हस्तेन गृह्णाति—हस्तग्राहं गृह्णाति, एवं करग्राहं गृह्णाति हस्तेन वर्त्तयति—हस्तवर्त्त वर्त्तयति । हस्तेन वर्त्तते—हस्तवर्त्त वर्त्तते ॥

४५३ । स्वार्थे पुषः ॥

स्वाम्यास्मात्प्रीयङातिविस्तानि । स्वामिधेयेषु करणेषूपपदेषु पुषो णम् भवति । स्वेन पोषति पुष्यति पुष्पाति वा—स्वपोषं पोषति, एवम् आत्मपोषम्, आत्मीयपोषम्, गोपोषम्, महिषीपोषम्, पितृपोषम्, मातृपोषम्, विसृपोषम्, रैपोषम् ॥

४५४ । स्नेहने पिषः ॥

स्निह्यते सिच्यतेऽनेनेति स्नेहनमुद्रकादि । स्नेहवाचिनि करण उप-
पदे पिषो णम् भवति । उदकेन पिनष्टि—उदपेषं पिनष्टि, पषं तैलपे-
षम्, घृतपेषम् । उदकस्योद्ः पेषवासवाहनध्रिषु च निपात्यते ॥

४५५ । बन्धोऽधिकरणे ॥

अधिकरणे नाभ्युपपदे बध्नातेर्यम् भवति । चक्र बद्धः—चक्र-
बन्धं बद्धः, गुप्तिबन्धं बद्धः, हस्तबन्धं बद्धः ॥

४५६ । संज्ञायां च ॥

अधिकरणेऽनधिकरणे चोपपदे बध्नातेर्यम् भवति संज्ञायां गम्य-
मानायाम् । क्रौञ्चे क्रौञ्चेन वा बद्धः, क्रौञ्चबन्धं बद्धः, एवं मयूरिका-
बन्धम्, अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणामिदं संज्ञा ॥

४५७ । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहिभ्याम् ॥

जीवपुरुषयोः कर्त्रोरुपपदयोर्नशिवहिभ्यां याम् भवति यथासंख्यम् ।
जीवनाशं नष्टः—जीवो नष्ट इत्यर्थः, पुरुषवाहं वहति—पुरुषो वहती-
त्यर्थः । कर्त्रोरिति किम् ? जीवेन नष्टः, पुरुषेणोदः ॥

४५८ । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥

ऊर्ध्वे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषेः पूरेश्च णम् भवति । ऊर्ध्वशोषं
शुष्कः, ऊर्ध्वं पुरं पूर्यः, ऊर्ध्वः सन्नित्यर्थः ।

अभ्यधाकारं भुङ्क्त इत्यादिषु किमर्थं यमो विधानम् ? व्याप्य-
त्वाद् द्वितीया भविष्यति । यथा—ओदनपाकं शेते । प्रहेर्न घञिति
कर्त्तव्यमेव । गोष्पदं प्रातीति गोष्पदप्रमिति क्रियाविशेषणत्वात्, तद-
युक्तम् तरां तमां चेष्यतेऽभ्ययत्वात्, पूर्वकालोऽपि ययामिधानं प्रति-
पाद्य एव । तथा, च-धिकरणाधिकारे कापि दृश्यते, अभ्यधाकारं भुञ्जत
ओदन इति द्वितीया न स्यात्, यथा—ओदनः पक्त्वा भुज्यते कृद्भ्यो

हि भावेऽभिधानात् प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरविहितवत्
प्रकाशते ॥

४५९ । कर्मणि चोपमाने ॥

कर्त्तरि कर्मणि चोपमानवाचिन्युपपदे धातोर्यम् भवति । चूडक
इव नष्टः, चूडकनाशं नष्टः कर्मणि च—सुवर्णमिव निहितम् सुवर्णनि-
धायं निहितम्, ओदनपाचं पकः । उपमान इति किम् ? चूडको नष्टः,
सुवर्णं निहितम् ॥

४६० । कसादिषु तेरेवानुप्रयोगः ॥

कषादिषु णमो विषयभूतेषु तैरेव कषादिभिरननुप्रयोगः कर्त्तव्ये
नान्यैरिति, अनुप्रयोगश्च पूर्वकालतामभिधत्वात्वेव । निमूलकां
कषति । कषादिष्विति किम् ? चेलक्रोपं वृष्टो देवः ॥

४६१ । तृतीयायामुपदंशः ॥

तृतीयान्त इपपद् उपपूर्वाद् दन्शोर्यम् भवति । मूलकेनोपदंशं
भुङ्क्ते, मूलकादिकरणतया भुजिना युक्तमप्युपदंशिना व्याप्तमित्यु-
पपदं स्यात् । बाधिकाराद् मूलकेनोपदस्य भुङ्क्ते । तृतीयायामिति
किम् ? मूलकमुपदस्यभुङ्क्ते ॥

४६२ । हिंसार्थाच्चैककर्मकात् ॥

तृतीयान्त इपपदे हिंसार्थाद्धातोरनुप्रयोगेण समानकर्मकायणम्
भवति । दयडेनोपघातं दयडोपघातं गाः कलयति । एक कर्मकादिति
किम् ? दयडेनाहत्य भूमिं गोपालको गाः सादयति ॥

४६३ । सप्तम्यां च प्रमाणासत्त्योः ॥

तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे धातोर्यम् भवति प्रमाये गम्यमाने
प्रत्यासत्तौ च । सम्बन्धाविवक्षायां न यथासंख्यम् । द्व्यङ्गुलेनोत्कर्-
षम्, द्व्यङ्गुल उत्कर्षम्, द्व्यङ्गुलजोत्कर्षं गविडकां विनन्ति । केशैर्ग्राहम्
केशेषु ग्राहम्, केशग्राहं युष्यन्ते ॥

४६४ । उपपीडरुधकर्षश्च ॥

तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपद उपपूर्वेभ्य एभ्यो णम् भवति । पा-
श्वभ्यामुपपीडम्, पार्श्वयोरुपपीडम्, पार्श्वोपपीडं शेने । व्रजेनोपरोधं,
वज्र उपरोधम्, वज्रोपरोधं गाः सादयति । पणिनोपकर्षम्, पाश्या
दुपकर्षम्, पाण्युपकर्षम् धाना भक्षयति ॥

४६५ । अपादाने परीप्सायाम् ॥

परि समन्तादाप्तुमिच्छा परीप्सा त्वरेत्यर्थः । अपादान उप-
पदे धातोर्यम् भवति परीप्सायां गम्यमानायाम् । श्रय्याया उत्थायम्
श्रयोत्थायं धावति, रन्ध्रादुपकर्षम्, रन्ध्रोपकर्षं पयः पिबति । परीप्सा
या मिति किम् ? आसनादुत्थाय गच्छति ।

४६६ । द्वितीयायां च ॥

द्वितीयान्ते चोपपदे धातोर्यम् भवति परीप्सायां गम्यमानायाम् ।
लोष्टं ग्राहम्, लोष्टग्राहं युध्यन्ते । एवं नामत्वरन्ते येनायुधमपि नाद्रि-
यन्ते ॥

४६७ । स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥

स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । स्वाङ्गसंज्ञकेऽध्रुवे द्वितीयान्त उपपदे धातो-
र्यम् भवति । अत्र बौ विक्षेपम्, भ्रूविक्षेपं जल्पति । अक्षिणी काणम्,
अक्षिकायां हसति । अध्रुव इति किम् ? उत्क्षिप्य शिरः कथयति ।
यस्मिन्नङ्गे क्षिप्ते प्राणी न क्षियते तदध्रुवम् ॥

४६८ । परिक्षिप्यमाने च ॥

परि समन्तात् क्षिप्यमाने स्वाङ्गे च द्वितीयान्त उपपदे धातोर्यम्
भवति । वरांसि प्रतिपेषम्, वरःप्रतिपेषम् युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः
पीडयित्वा युध्यन्त इत्यर्थः ॥

४६९ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमाना- सेव्यमानयोः ॥

व्याप्यमान आसेव्यमाने च द्वितीयास्त उपपद एभ्यो धातुभ्यो ऋम् भवति । भुतत्वाद् विभ्यादिक्रियाभि साकल्येन द्रव्याणामेव सम्बन्धो व्याप्तिरीप्सा, अतो द्रव्यस्य द्विर्वचनम् । आसेषा तात्पर्यम् आभीक्ष्ण्यं, तच्च क्रियाया एवेति । विभ्यादीनां णम्स्तानां द्विर्वचनं भवति । गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते, गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते, गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते, गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपादमास्ते, गेहं गेहमनुप्रपादमास्ते, गेहमनुप्रपादमास्ते । समास एव वीप्साभीक्ष्ण्यार्थमभिचक्षे शब्दशक्तित्वात्—गेहानुप्रवेशम्, गेहानुप्रपातम्, गेहानुप्रपादम् गेहानुप्रपादमास्त इति । व्याप्यमाना-सेव्यमानयोरिति किम् ? गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । आभीक्ष्ण्येणम् सिद्ध एव, उपपदसमासविभाषार्थमिदम् ॥

४७० । तृप्यस्वोः क्रियान्तरे कालेषु ॥

कालेषु द्वितियान्तेषूपपदेषु क्रियान्तरे गम्यमाने तृप्यस्वोर्ध्वम् भवति । वृचहं तर्षम् वृचहृतर्षं गाः पाययति । वृचहमभ्यासम्, वृचहभ्यासं गाः पाययति । यद्य यत्पानं यच्च वृचहेऽतीते भविष्यति, तन्मभ्यधातिना तर्षणेनाभ्यसनेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । तृप्यस्वोरिति किम् ? वृचहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तर इति किम् ? अहरभ्य-क्ष्येषूक् गतः—अभ्यसनेनेषवः कालाच्च व्याप्यन्ते न गतिर्ध्ववधीयते । कालेष्विति किम् ? योजनमभ्यस्य गाः पाययति । क्रियाप्रद्वयं सुखा-र्धम् ॥

४७१ । नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥

नाम्नि स्वकृते द्वितीयास्त उपपद आदिशेर्ग्रहेण जम् भवति । नामान्यादेशम्, नामादेशं ददाति, नामनिग्राहम्, नामग्राहमाहवति ॥

४७२ । कृजोऽव्ययेऽयथेष्टाख्याने त्वा च ॥

अथेष्टमिति वीप्सावामभ्ययीभावः । अव्यय उपपदे कृजोऽणम् भवति क्त्वा च, अव्ययेष्टाख्याने गम्यमाने । ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, नीचैःकारम्, नीचैःकृत्य, नीचैःकृत्वाचष्टे, उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण ! कन्या तेगमिषी, किं तर्हि वृषत्युच्चैःकारम्, उच्चैःकृत्य, उच्चैः कृत्वाचष्टे, नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् । अव्ययेष्टाख्यान इति किम् ? ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, उच्चैः कृत्वाचष्टे । समासविकल्पार्थं क्त्वाग्रहणम् ॥

४७३ । तिर्य च्यपवर्गे ॥

तिर्यक्शब्द उपपदे ओ णम् भवति क्त्वा च । अपवर्गं गम्यमाने । तिर्यक्कारम्, तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कृत्वागतः—परिसमाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्ग इति किम् ? तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥

४७४ । स्वाङ्गे तसि ॥

स्वाङ्गसंबन्धके तस प्रत्ययान्त उपपदे कृजो णम् भवति । सुखतः कारम्, सुखतःकृत्य, सुखतः कृत्वास्ते । स्वाङ्ग इति किम् ? सर्वतः कृत्वा गतः । अव्ययाधिकारागमुञ्जे तस्यतीति सुखतः कृत्वा गत इति ॥

४७५ । भुवस्तूष्णीमि च ॥

स्वाङ्गे तस प्रत्ययान्ते तूष्णीमशब्दे चोपपदे भुवो धातोरणम् भवति क्त्वा च । मुखतो भावम्, मुखतोभूय, मुखतो भूत्वास्ते । तूष्णी-
म्भावम्, तूष्णीम्भूय, तूष्णीं भूत्वास्ते । कथं नानाकारम्, नानाकृत्य, नाना कृत्वा भुङ्क्ते । विनाकारम्, विनाकृत्य, विना कृत्या गत इति क्रियाविशेषणमेव । नाम्नां युक्तार्थवाद्या समासः । नाना कृत्वा काष्ठानि गत इति सापेक्षत्वाच्च समासः । एवं नानामावम्, नानाभूय, नाना भूत्वास्ते । विनाभावम्, विनाभूय, विना भूत्वा गत इति । तथा अव्ययभावम्, अव्यगभूय, अव्यग् भूत्वास्ते । आनकृत्वा एव समासोऽभिधानात् । तेनाम्यग भूत्वा तिष्ठति शत्रुः ॥

४७६ । कर्तरि कृतः ॥

कृतसंबन्धकाः प्रत्ययः कर्तरि वेदितव्याः । करोतीति कर्ता, कारकः । पणः, नन्दनः । निराकाङ्क्षेषु वाक्येषु परिभाषेयं शेषभूता वा । क्युट् । करणेनाच्चात्स्वाङ् न पाक्षिकी वृत्तिः ॥

४७७ । भावकर्मणोः कृत्यक्तस्वलर्थाः ॥

पूर्वस्यापवादोऽयम् भावे कर्मणि च कृत्याः कः स्वलर्थाश्च वेदितव्याः । शयितव्यं भवता, भोक्तव्यं भोक्तृभवनो भवता, आसितं भवता, कृतः कटो भवता, ईषदाख्यम्भवं भवता, ईषत्करः कटो भवता, ईषत्यानं भवता, ईषत्यानः सोमो भवता, अर्थादकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणीति ॥

४७८ । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥

आदिक्रियायां यः क्तो विहितः स कर्तरि कारके वेदितव्यो बयाप्राप्तं च । प्रकृतः कटं भवान्, प्रकृतः कटो भवता, प्रसुप्तो भवान्, प्रसुप्तं भवता, प्रशब्द आदिक्रियाद्योतकः । बहूनां क्रियाक्षयानामादिक्रियाक्षयोऽतीत एव । भविष्यति कटे कटशब्दस्तादर्थ्यात् ॥

४७९ । गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ् स्थासवसज- नरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥

गत्यर्थेभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च कर्तरि क्तो वेदितव्यः । चका-
राद् ययाप्राप्तं च । गतो ग्रामं भवान्, प्राप्तो ग्रामं भवान्, गतो ग्रामो
भवता, प्राप्तो ग्रामो भवता, गतमनेन, प्राप्तमनेन । अकर्मकेभ्यः—
शयितो भवान्, शयितं भवता । श्लिषाद्यः सोपसर्गाः सकर्मकाः ।
श्लिषआलिङ्गनार्थः—प्राश्लिष्टो गुरुं भवान्, अप्राश्लिष्टो गुरुं भवता ।
अधिशयितः खट्वा भवान्, अधिशयित्वा खट्वा भवता । उपस्थितो
गुरुं भवान्, उपस्थितो गुरुं भवता । उपासितो गुरुं भवान्, उपासितो
गुरुं भवता । वस निवासारथं एव—अनूषितो गुरुं भवान्, अनूषितो गुरुं

भवता । अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजाता माणविका
माणवकेन । आकटो वृक्षं भवान्, आकटो वृक्षो भवता । अनुजीर्णो
वृषर्जो भवान्, अनुजीर्णो वृषर्जो भवता ॥

४८० । दाशगोमौ सम्प्रदाने ॥

एतौ सम्प्रदाने निपात्येते । दाश्ट दाने, दाशन्ते यस्मै—स दाशः, गां
हन्ति यस्मा आगताय स गोमौऽतिथिः, निपातनादच् ट्को । अर्चाद्वा
श्रुतिगादय एव तद्योग्यतयाप्युच्यन्ते ॥

४८१ । भीमादयोऽपादाने ॥

एते निपात्यन्तेऽपादाने । विभेत्यस्मादिति—मीमः, एवं भीमः ।
चरुः, प्रहकन्दनः, प्रपतनः, समुद्रः, सुवः, एत औणादिका व्युत्पत्तिश्च
यथाकथञ्चित् ॥

४८२ । ताभ्यामन्यतोणादयः ॥

ताभ्यां सम्प्रदानापादानाभ्यामन्यत्र कारक उणाद्वो भवन्ति ।
कुरवावुणादयः कर्त्तरि प्राप्ताः कर्मादिष्वपि कथ्यन्ते । करोतिति—
काढः, वातीति—त्रायुः, कथ्यत इति—कृषिः, तन्वत इति तन्तुः ॥

४८३ । क्तोऽधिकरणे ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥

ध्रुवो निश्चलः स च क्रियाविशेषणम्, तस्य भावो ध्रौव्यम्, अच-
क्षात्मकक्रियात्मकत्वाद् ध्रौव्यार्था अकर्मका उच्यन्ते । प्रत्यवसानं
भोजनम् । ध्रौव्यार्थेभ्यो गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसानार्थेभ्यश्च क्तोऽधिकरणे
वेदितव्यो यथाप्राप्तं च । इदमेषामासितम्, आसितमेभिः, आसितो
भवान्, इदमेषां यातम्, इह तैर्ध्यातम्, ग्रामस्तैर्ध्यातः, ग्रामं ते याताः ।
अधिकरणं कर्मकर्ता च नोक्तमिति जिज्ञार्थमात्रे प्रथमैव । इदमेषां भुक्तं,
पीतम्, इह तैर्भुक्तं ओदनः, पीतं पयः । भोजनायात् कर्त्तर्यपि व्यादिति
व्यवहितः पाठः । कथं भुक्त्वा विप्राः, पीता गाव इति ? अभ्यत्रापीति
वचनात्, तद्योगाद् अर्श आदिवाद् वा । देवभेद् वृष्टः कम्पजाः
शालय इति शालिहेतवः सम्पन्ना इत्यतीतता ॥

४८४ । युवुज्ञामनाकान्ताः ॥

एषां ख्यामेऽन एक अस्त इत्येत आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् ।
नन्दनः, पाचकः, गण्डयन्तः, मण्डयन्तः—गण्डिमण्डिजिन्मिन्वो
भवन् । कथं भुज्युः, मृत्युः ? भुजिमृड्भ्यां युक्तयुकावौषादिकस्य
बहुलत्वात्, कृदधिकाराच्च । ऊर्णाः सन्त्यस्य—ऊर्णांयुः ॥

४८५ । समासे भाविन्यनञः त्वो यप् ॥

नञोऽन्यस्याव्ययस्य त्ववन्ते नैव समासे भाविनि क्त्वाप्रत्ययस्य
यच्चादेशो भवति । प्रणम्य, प्रदीप्य, आपृच्छ्य, अधीत्य, उपेत्य ।
भविप्रहणमुपदेशयवर्थमिति तेन पञ्चमोपधाप्रभृतीनां दीर्घादिकं न स्यात्
तोऽन्तश्च स्यात् । खाट्कृत्य, कन्यामलंकृत्य, सत्कृत्य, असत्कृत्य,
अन्तर्हृत्य, वखेहृत्य पयः पिबति, मनोहृत्य, पयः पिबति, तावत्पिबति
वाचनृत्य इत्यर्थः । पुरस्कृत्य, अस्तंकृत्य, अचञ्चगत्य, अचञ्चमज्ज्य, अचञ्चोद्य
अदःकृत्य चिन्तयति, तिरोभूय तिरस्कृत्य, उपाजेकृत्य, अम्बाजेकृत्य,
साक्षात्कृत्य, मध्येकृत्य, पदेकृत्य निवचनेकृत्य, उरसिकृत्य, मनसि
कृत्य, हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य, प्राध्वंकृत्य, उपनिषत्कृत्य, जीविकाकृत्य
अनुकरणं च कृता भूषणादरानादरेष्वलं सदसत् । अप्रहणेऽन्तर्
तुप्तौ च कयोमनसी पुरोऽस्तं च । अचञ्च च गत्यर्थबदिभिः, अनु-
पदेशेऽदस् । तिरोऽन्तर्धौ । सतिरस् उपाजेऽम्बाजे, साक्षात्प्रभृती-
नि च कृत्वा वा । मध्ये पदेनिवचने, अनत्याधान उरसिमनसी ।
नित्यं हस्ते पाण्युद्वाहे बन्धने प्राध्वम् । उपनिषदौपम्येजीविका च
पूर्वे समस्ताश्च । समास इति किम् ? तिरः कृत्वा, उपाजे कृत्वा ।
अनञ् इति किम् ? अकृत्वा पर्युदासोऽयम्, तेन—सर्गव्याचक्ष्णात्—
परमकृत्वा ॥

४८६ । चजोः कगौ धुङ्घानुबन्धयोः ॥

अञोः कगौ भवतः । धुटि घनुाबन्धे च प्रत्यये परे । निमित्तेन

तु सम्बन्धस्याविषक्षितत्वात् यथासंख्यम् । पक्ता, भोक्ता पाकः, भोगः । रुद्रः । भुञ्ज इति नित्यमपि नत्वं बाधित्वाऽन्तर्गृह्यत्वाच्च वर्गस्य किरस्ति । अद्यानुबन्धे कृति व्यावृत्तिः स्यादिति शुद्ध-
प्रदृश्यम् ॥

४८७ । न्यह्ववादीनां हश्च घः ॥

न्यहुः । इत्येवमादीनां चजोः कगौ भवतः हश्च घो भवति । नावञ्चै हः—
न्यहुः । भृमृतृचरित्सरितनिमस जिशीङ्भ्य रः—महुः । प्रथिन्न-
विम्रस्र्त्तां सम्प्रसारणं सलोपश्च—भृगुः । स्फायितन्चिषन् चीत्यादे
रक्—तक्रम, वक्रम । असुन्—उच्यतेऽस्मिन्निति—ग्रोकः । ष्वति-
वङ्गः अवसर्गः—सन्जोः सुजोश्च पचाद्यच्—स्वपाकः, मांसपाकः, कतो-
तपाकः, उलूकपाकः, कर्मययन् । दूरे पच्यते स्वयमेव, फले पच्यते
स्वयमेव—पचाद्यच्, गणनिपातनादुपधाया दीर्घत्वं सप्तम्याश्चास्तुक्
दूरेपाकः, फलेपाकः, स्रयोपाक इति केचित् । मेहतीत्यच्—मेघां जलद
पव । अवदाघः, निदाघः, अर्हतेः अर्घः—अग्नि संज्ञावाम् अन्यज्ञा
वदाहः, निदाहः, अर्हः ॥

४८८ । न कवर्गादिप्रज्यजाम् ॥

कवर्गादिर्गजेरजिञ्च चजोः कगौ न भवतः । कूत्रः, खर्जः, गर्जः, परि-
व्राजः, उदाजः, आज्यं घृतम् । वन्चेर्गताविति वक्तव्यम्—वच्यत इति
वक्तव्यां गता वणिजः—गन्तव्यं गता इत्यर्थः । गताविति किम् ? कृत्वं
काष्ठम्—वन्चिदत्र कौटिल्ये ॥

४८९ । घ्यण्यावश्यकै ॥

अवश्यमानावे गन्धमाने व्यणि चजोः कगौ न भवतः । अवश्यपा-
कम्, अवश्यभोज्यम् । आवश्यक इति किम् ? पाक्व ओदनः ॥

४९० । प्रवचर्चिरुचियाचित्यजाम् ॥

अनावश्यकार्थे वचनम् । एषां चजोः कगौ न भवति व्यणियरे ।

प्रवाच्यः पाठविशेषः—तद्वान् ग्रन्थोऽप्युच्यत इति शब्दविषयता ।
अथ स्तुतौ—अर्च्यः । रोच्यः, याच्यः, त्याज्यः । कथं शोच्यः ? हेतिव
नस्तत्वात् ॥

४९१ । वचोऽशब्दे ॥

वचेर्घणि को न भवति अशब्दविषये । वाच्यम् । अशब्द इति
किम् ? वाक्यं पदसमुदायः । वक्रवाक्यरत्नारमणीय इत्यपि स्यात् ॥

४९२ । निप्राभ्यां युजः शक्ये ॥

निप्राभ्यां परस्य युजः शक्येऽर्थे घ्यणि गो न भवति । निबोक्तुं
शक्यः—नियोज्यो भृत्यः पवं प्रयोज्यः । शक्य इति किम् ? निबोक्तु
मर्हति—नियोग्यः, प्रयोग्यः प्रभुः ॥

४९३ । भुजोऽन्ने ॥

भुजो भक्षेऽर्थे घ्यणि गो न भवति । भोज्यमन्नम्, भोज्यं पयः । अन्न
इति किम् ? भोग्यः कम्बलः, भोग्या भूः ॥

४९४ । भुजन्युब्रजौ पाणिरोगयोः ॥

भुजन्युब्रजौ घञन्तौ पाणिरोगयोरर्थयोर्यथासंख्यं निपात्येते । भुज्य
तेऽनेनेति—भुजः पाणिः, न्युब्रजतः शेतेऽस्मिन्निति—न्युब्रजो रोगवि-
शेषः—“अजनाब्ध” इति घञ् । पाणिरोगयोरिति किम् ? भोगः,
न्युब्रजः—गत्वे दोषश्च इष्यते ॥

४९५ । दृग्दृशदृक्षेषु समानस्य सः ॥

समानस्य दृगादिषु सो भवति, वचनात् किप् टक्शकः । सदृक्,
दृक्दृशः, सदृक्षः । योगविभागात् पक्षादिषु च,—सपक्षः, सज्योतिः—
इत्यादि यथेष्टं समासः । पक्ष, ज्योतिः, जनपद, रात्रि, नामि, बन्धु, पत्नी ।
रुपादौ वा—समानो रूपः—सरूपः । रूप, नाम, गोत्र, स्थान, वर्ष,
वयः, धर्म, जातीय, उद्गर, उद्दर्य । सप्रज्ञाचारीति नित्यम् ॥

४९६ । इदमी ॥

इदम् इगादिष्वीर्भवति । ईदक्, ईदशः, ईदत्तः । अभेदवत्तात्
सर्वस्य ॥

४९७ । किम् की ॥

किम् इगादिषु कीर्भवति । कीदक्, कीदशः, कीदत्तः । इदं किं
परिमाणमस्य—इयान् कियान्—सद्य आद्यत्वात् ॥

४९८ । अदोऽम् ॥

अदो इगादिष्वमूर्भवति । अमूदक्, अमूदक्षः, अमूदत्तः । केचिद्
अमूकादक् अमुकादशः, अमुकादत्तः, इति तदायत्त एव ॥

४९९ । आ सर्वनाम्नः ॥

सर्वनाम्नो इगादिष्व्वा भवति । तादक्, तादशः, तादत्तः । भवाद्-
गित्यन्तरङ्गत्वाच्चलोपः । अन्यः इगिति सर्वनाम्न इति वचनादन्यशब्दा-
दपि दशः क्विप् टक्शमिति । यत्तदेतत् परिमाणमस्य—यावान्,
तावान्, एतावन् इति सद्य आद्यत्वात् परिमाणो वन्तुवात्त्वं चेति ॥

५०० । विष्वग्देवयोश्चान्त्यस्वरादेरद्र्यञ्चतौ कौ ॥

विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्चान्त्यस्वरादेरवववभाञ्चतौ क्विबन्ते परेऽ-
द्विरादेशो भवति । विष्वग्ञ्चतीति विष्वद्र्यङ्, देवद्र्यङ्, यद्र्यङ्,
तद्र्यङ्, सर्वद्र्यङ् अद्र्यङ् अमुद्र्यङ् ॥

५०१ । सहसन्तिरसां सध्रिसमिति रयः ॥

एषां सध्रि समि तिरि इत्येत आदेशाः यथासंख्यं भवन्ति अञ्चतौ
क्विबन्ते । सहाञ्चतीति—सध्र्यङ्, समञ्चतीति सम्भ्यङ्, तिरोऽञ्च-
तीति तिर्यङ् ॥

५०२ । रुधेर्धौ वा ॥

रुधेर्धौ भवति वा कौ परे । विरोदतीति वीरुत्, वीरुधौ, वीरुष्ट ,

वीकहौ । वेहस्वस्य दीर्घता । व्यवस्थितविभाषया विपूर्वस्यैव, तेन मूढट्, मूढहौ ॥

५०३ । मो नो धातोः ॥

धातोर्मकारस्य नकारो भवति कौ परे । शमु—प्रशान्, तमु—प्रतान् । नोऽन्त इत्यस्य च लोपः, कौ स्थानिवद्भावात्लिङ्गान्तनकारस्य नलोपो न स्यात् । धातुप्रद्वयं धानिद्वयर्थम् ॥

५०४ । वमोश्च ॥

वमोश्च परयोर्धातोर्मो नो भवति । जगन्वान् । गम्मा—सर्वधातु-
भ्यो मन् ॥

५०५ । स्वरे धातुरनात् ॥

नकारान्तः स्वरे परे धातुरेव भवति । अनात्, आकारो न निव-
र्तत इत्यर्थः । प्रशामौ, प्रतामौ, जग्मुषः, जग्मुषी । तदाश्रित एव स्वरे ।
तेन प्रज्ञानत्रेति । स्वर इति किम् ? प्रशम्भ्याम् । ये चेप्यते प्रशामि-
कङ्कति—प्रशाग्यति—प्रशामे दितम्—प्रशाम्भम् ॥

५०६ । अतीण्घसैकस्वरातामिद् वन्सौ ॥

अतीण्घसैकस्वरादन्तानामेव वन्साविड् भवत्यादिः । “आदि-
नियमेन परोक्षान्नञ्जावादिट्सिद्धो नियम्यते” आरिवान्, ईयिवान्,
अस्रिवान्, आदिवान्, पेचिवान्, ददिवान्, पपिवान्, दरिद्रावकुषा-
नित्यामा भाष्यम् । अत्यादिप्रद्वयादेव वन्सौ द्विवचने सत्येकस्वरा
प्रदीतस्या नेकत्वं वचनादित्यः । एषामिति किम् ? वमञ्चान्, जज्जग-
र्चान् ॥

५०७ । गमहनविदविशदृशां वा ॥

आप्राप्ते विभाषेयम् । एषां वन्साविड् वा भवति ॥ अमि-
वान्, जम्बवान्, जग्मिवान्, जघम्बवान्, विविदिवान्, विविद्वान्—बहुमि

सचिकरणैः साहचर्याल्लभार्थस्य विदेर्ग्रहणम् । विविशिशान् विवि-
श्वान्, ददृशिशान्, ददृश्वान् ॥

५०८ । दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥

एते निपात्यन्ते ।

“द्विर्बचनमनिट्त्वंच सहेर्दीर्घो मिहरेपि ।

दत्तं च लल्लु तन्त्रत्वात् सर्वाणि वचनानि च ॥”

५०९ । नश्रयुर्णवृतां कानुबन्धे ॥

भ्रुयतेरुवर्णान्तस्य वृञ् वृजोर्ञकारान्तस्य च कानुबन्धे सार्व-
धातुके नेङ् भवति । भितः, भितवान्, भित्वा । युतः, युतवान्,
युत्वा । कृतः, कृतवान्, कृत्वा । लूनः, लूनवान्, लूत्वा । वृतः,
वृतवान्, वृत्वा । कीर्णः, कीर्णवान्, कीर्त्वा—वचनाद् विकृतेऽपि स्यात् ।
शोभिषितः, लोल्लुषित इति सिद्धये एकस्वरमनुवर्तयन्त्यन्ये, तेषाम्
ऊर्णोतेर्बक्यमेव—प्रोणुतः, प्रोणुतवान् ॥

५१० । घोषवत्योश्च कृति ॥

घोषवति तौ च कृत्संबन्धे नेङ् भवति । ईश्वरः, दीप्तः, शर्मा,
दीप्तिः, जागर्तिः, बुद्धिः । तिक् च—तन्तिः, सन्तिः । कथं निगृही-
तिः, निपठितिः, निकुचितिः, आलोचितिः, उपस्थितिः ? मगद्वकृत्पु-
तिबाधिकाराद् ग्रहादेरिङ् भवति । अपचितिरिति पूजायां निष्क-
तौचेप्यते । कथं शस्त्रम् ? आगमस्यानित्यत्वात् । पञ्चमिति—“युग्यं
पञ्चे” इति वचनात् ॥

५११ । वेषुसहलुभरुषरिषां ति ॥

एषां तकारादावसार्वधातुक इङ् भवति वा । पष्टा, पषिता ।
सोष्टा, सष्टिता । लोष्टा, लोभिता । रोष्टा, रोषिता, वेष्टा । वेषिता ।
वदनुबन्धः किम् ? इव गतौ, आभीक्ष्ण्यं वा—पषिता नित्यम् ॥

५१२ । रघादिभ्यश्च ॥

तीति न वर्तते पृथग्वचनात् ! टानुबन्धलिङ्गाद् रघादिभ्यश्च परस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरिङ् भवति वा । रत्स्यति, रधि^१यति । नङ् ह्यति, नशिष्यति । आधृत्करणं रधादिः । ररन्धिष, ररन्धिष इति स्नादि नियमाभित्यमिट् ॥

५१३ । स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुबन्धात् ॥

स्वरतेः सूतेः सूयतेरुदनुबन्धाच्च परस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेशादिरिङ् भवति वा । स्वर्ता, स्वरिता । सोता, सविता । सुवतेस्तु नित्यम्—सविता, निगोढा, निगूढिता । विघोता, विधवितेति धृञ् धृञ् च सिद्धम् । स्वरिष्यतीति परत्वाद्धिकृषो न स्याद् व्यवस्थितवाचवचनात् । तथा स्मृसूडोश्च कानुबन्धे नित्यं स्यात्—स्मृत्वा, सूत्वेति । “अपतिनिष्कुरोरिति” वचनाद् निष्कुरोर्वेदवतीति गम्यते । असार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरिति—निष्कोष्टा, निष्कोविता ॥

५१४ । उदनुबन्धपूक्षिशां त्वि ॥

उदनुबन्धात् पुवः क्लिशश्च क्त्वीङ् भवति वा । शनु—शान्त्वा, शमित्वा । पूङ् पूञ् वा—पूत्वा, पविःवा । क्लिष्टा, क्लिशित्वा । ऊदनुबन्धस्य क्लिशोश्च प्राप्ते विभाषा, पुवः कानुबन्धेऽप्राप्तपञ्च ॥

५१५ । जृत्रश्चोरिद् ॥

जृत्रश्चिभ्यां क्त्वीङ् भवति । जर्त्वा, जरीत्वा । जर्चित्वा । जाङ्गलिकत्वाद् जृष—जीर्त्वा । अर्धवर्चनभित्यमिडिति । पुनरिङ् प्रहजमुत्तरत्र णानिधृत्यर्थम् ॥

५१६ । लुभो विमोहने ॥

विमोहने लुभः क्त्वीङ् भवति । लुमित्वा । गाढयेतु—लुभ्वा लुमित्वा ॥

५१७ । क्षुधिवसोश्च ॥

अकारेण लुभो विमोहन इत्यनुकृष्यत उत्तरार्थम् । क्षुधिवसोश्च
पत्नीङ् भवति । क्षुधित्वा, उषित्वा । प्रतिषेधबाधकमिदम् ॥

५१८ । निष्ठायां च ॥

क्षुधिवसिभ्यां विमोहने लुभेश्च निष्ठायामिङ् भवति । क्षुधितः,
क्षुधितवान् । उषितः, उषितवान् । लुमितः, लुमितवान् गान्धर्वैस्तु
व्यावृत्त्या विभाषापि बाध्यते—लुभश्च, लुभवान् ॥

५१९ । पूक्षिशोर्वा ॥

पुवः क्लिशश्च निष्ठायामिङ् भवति वा । पवितः, पवितवान्
पुतः, पूतवान् । क्लिष, क्लिषू—क्लिशितः, क्लिशितवान् । क्लिष्टः,
क्लिष्टवान् ॥

५२० । न डीश्वीदनुबन्धवेटामपतिनिष्कुषोः ।

एभ्यो आनुभ्यः पतिनिष्कुषवर्जितेभ्यो निष्ठायां नेङ् भवति ।
उड्डीनः, उड्डीनवान् । शूनः, शूनवान् । दीपी—दीप्तः, दीप्त-
वान् । ओजस्र्जी—जस्रः, जस्रवान् । लस्र्जेरोदनुबन्धबलादि-
हमावे क्तत्वं स्याच्चेद् ईदनुबन्धः किम् ? सविकल्पकं वा बापकं स्या-
दिति । तथाडीश्वी च कर्तव्यौ । विकल्पेटां च गूढ—गूढः, गूढवान्
शमु—शांतः, शांतवान् । अपतिनिष्कुषोरिति किम् ? पतितः,
पतितवान् । निष्कुषितः, निष्कुषितवान् । कथं दरिद्रितः, दरिद्रित-
वान् ? एकस्वरोऽत्र स्ततंभ्यः—अपतिनिष्कुषोरिति पर्युदासाद्वा ॥

५२१ । आदनुबन्धाच्च ॥

आदनुबन्धाच्च धातोर्निष्ठायां नेङ् भवति । अमिदा—मिषः,
मिषावान् । अदिषदा—दिषयणः, दिषयणवान् । अकारोऽनुकलमुष्-
यार्थः, तेन अपिषमिभ्यां वा—जस्रः, जपितः । बाप्तः, वमितः ।

भ्याङ्भ्यां भवसः—विश्वस्तः, विश्वसितः । आभ्वस्तः, आभ्वसितः ।
कर्त्तरि कर्मणि चायं प्रतिषेधः । भावादिकर्मणोर्वेति वक्ष्यति ॥

५२२ । भावादिकर्मणोर्वा ॥

आदनुबन्धाद्धातोर्भाव आदिक्रियायां च निष्ठायामिङ् भवति वा ।
भिन्नं, मेदितमनेन, प्रमिन्नः, प्रमेदितो भवान् । वेट्त्वात् सिद्धे योगवि-
भागो ज्ञापयति—यदर्थस्य विभाषा, तदर्थस्यैव प्रतिषेध इति । तेन—
“गमहनविद्विशदृशां वा” इति साहचर्याल्लाभार्थस्य विदेशद्वये ज्ञाना-
र्थस्य प्रतिषेधो न स्यात्—विदितः, विदितवान् ॥

५२३ । क्षुभिवाहिस्वनिध्वनिफणिकषिघुषां क्ते नेङ् मन्थभृशमनस्तमोऽनायासकृच्छ्रावि- शब्दनेषु ॥

एभ्यो मन्थादिष्वर्थेषु क्ते नेङ् भवति यथासंख्यम् । क्षुब्धो मन्थः,—
खलितो मन्थ इत्यर्थः मन्थ इति द्रवद्रव्याजोडिताः सक्तव उच्यन्ते । बाह
प्रत्यये—बाहं भृशम्—अत्रावृत्त्यातिशयोऽभ्युपगमश्च गृह्यते, न तु
शीघ्रार्थः । स्वास्तं मनः—बाहोऽपविक्षितमित्यर्थः । ध्वान्तं तमः ।
फण्य गतौ—फण्यम्—अनायासनिर्घातत्वात् सद्यो मिषजोद्धृतौषधं
द्रवद्रव्यमेवेत्यते कष शिष—कृष्टोऽग्निः, कष्टः पर्वतः—कृच्छ्रहेतुत्वात्
कृच्छ्रं गहनमप्युच्यते, कृच्छ्रं दुःखम्, सति मुखे गौणेऽप्यभिधानम् ।
घुषिरशब्द इति श्वादाँ—घुष्टा रज्जुः । घुष्टं शरीरम् । घुषिरविशब्दन
इति क्षुगादौ विशब्दने तु स्यदिट् अवघुषितं वाक्यमाह, विशब्दन
इति प्रतिषेधाच्चुराशविन् स्याद् विभाषयेति, तेनेदं सिद्धम्—“मही-
पालवचः श्रुत्वा क्षुषुषुः पुष्पमानवा” । अनेकार्थत्वाद् भौवादिक एव वा
विशब्दनेऽपि—स्वामिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः । मन्थादिष्विति
किम् ? क्षुमितः, बाहितः, स्वनितः, ध्वमितः, फणितः, कषितः,
घुषितः । तथा भिन्नाधिकरणेऽपि—क्षुमितं मन्थेन, बाहितं श्वेतेन,

स्वनितं मनसा, ध्वनितं तमसा, कण्ठितमनायासेन, कषितं कृच्छ्रेण,
धुषितं शरीरेण । कथम् उद्घुष्टं कोकिलयेति ? प्रकृत्यर्थविशेषणात् ।
कथं लुब्धः समुद्र इत्युपमानाद्भवति ॥

५२४ । लभम्लिष्टविरिब्धाः सक्ताविस्पष्टस्वरेषु ॥

लभ्नादयः कान्ताः सक्तादिस्वर्गेषु यथासंख्यं निपात्यन्ते । लगे—
लङ्गं सक्तम् । लङितमन्यत् । म्लेक्ष—म्लिष्टम् अविस्पष्टम्, म्लेच्छित-
मन्यत् । रेभृ—विरिब्धः स्वरः । स्वारो ध्वनिरत्र । विरेमितमन्यत् ।
अन्ये तु विरिभितमिति प्रत्युदाहरति रिभिं सौत्रं धातुं मत्विति ।
धृष्टो विशस्तः इति धृष्टेरादनुबन्धात् शसोश्चोदनुबन्धाद् वेडिति प्रति-
षेधः प्रागल्भ्य एव ऋडः, अन्यत्र धर्षितः, विशतित इत्यभिधानाञ्चञो-
ऽनित्यत्वाद् वा ॥

५२५ । परिवृद्धद्वौ प्रभुबलवतोः ॥

एतौ प्रभुबलवतोरर्थयोर्व्ययासंख्यं निपात्येते । परिपूर्वस्य वृद्धे-
रिड्भावो ललोपश्च, तथा वृद्धेश्च, वृद्धद्वौ प्रकृत्यन्तरे तयोरपीत्येके
परिवृद्धः प्रभुः, द्वौ बलवान्, स्थूलोऽपि द्वौ बलवानेवामिधीयते ।
कथं परिवृद्धव्यं गतः । परिवृद्धादिन् समासाभावाद् यद् न स्यात् ?
सख्यम् तत्करोतीति सिद्धे संप्रामयुद्ध इति गणपाठो ज्ञापयति ।
नाममात्रादिति । अपचायितः । अपचित इति चायिना चिञा
च पृञावृत्तिना सिद्धम् कथं वृत्तं पारायणं विप्रेण, वृत्तो गुणवृद्धात्रे-
येति ? अन्तर्भूतेऽनर्थवृत्तेर्भविष्यति, इतन्तस्यापि वर्तितो गुणेऽनेनेति
भवतिव्यमिति मतम् । अन्ये त्विनोऽध्ययने वृत्तमिति निपातयन्ति ॥

५२६ । संनिविभ्योऽर्देः ॥

संनिविभ्यः परस्यार्दतेः के नेड् भवति । समर्पणः, श्रवणः,
इत्यर्थः । निष्ठाया अनिरातेः कत्वम्ये ॥

५२७ । सामीप्येऽभेः ॥

अभेः परव्यावर्तेः क्ते नेङ् भवति सामीप्येऽर्थे । अभ्यगणादेना ।
सामीप्य इत्यर्थः । अनतिदूर इत्येकेऽभिधानात् ॥

५२८ । वा रूप्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥

एभ्यः क्ते नेङ् भवति वा रुहः । रुषितः—वेषुसहस्रमरुषेत्यादिना
वेष्टत्वात् प्रतिषेधः प्राप्तः । अम गतौ न त्वम् रोग इति इनन्तत्वात्—
अभ्यास्तः, अभ्यमितः । तूर्यः, त्वरितः—आदनुबन्धाच्चेति प्रतिषेधः
प्राप्तः । सङ्गुष्टं, सङ्गुचितं वाक्यमाह । सङ्गुष्टौ, सङ्गुचितौ द्वयौ—
सम्पूर्वौ घुषिरविशब्देऽपि परत्वादयमेव । आङ्पूर्वस्य स्वन—
आस्वन्तः, आस्वनिता मृदङ्गः । आस्वान्तं, आस्वनिता मनः । परश-
मनोऽभिधानेऽप्ययमेव ॥

५२९ । हर्षेलोमसु ॥

लोमसु वर्त्तमानाहु हर्षेः क्ते नेङ् भवति वा । हृष्टानि, हृष्टितानि,
लोमानि । हृष्टम्, हृषितं लोमभिः । हृष्टाः, हृष्टिताः, केशाः । हृष्टु
आलीक्य इत्यस्य उदनुबन्धत्वाद् निष्ठायामनिट् । हृष्ट तुष्टावित्ययं तु सेट् ।
उभयोरपि विभाषेयम् । लोमान्यङ्गानि मूर्धजानि च गृह्यन्ते, यथा—
“लोम नखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्त्तव्यमिति” हर्षिलोमसु वर्त्तमानो लोमकर्त्त
क एव । लोमस्त्विति किम् ? हृष्टशब्दात् इत्यलीकार्थस्य, हृषितशब्दात्
इति तुष्टार्थस्य । लोमस्त्वित्युपलक्षणं, तेनविस्मयप्रतिपातयोर्वा स्यात्—
हृष्टो हृषितशब्दात् विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा हृष्टिताः दन्ताः । प्रतिहंता
इत्यर्थः ॥

५३० । दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञाश्रेनन्ताः ।

एत इनन्ता वा निपात्यन्ते । दान्तः, दमितः । शान्तः, शमितः ।
पूरी वैषादिकमौरादिकम्—पूर्यः, पूरितः । दस्तु—दस्तः, दाक्षितः ।
स्पष्टाः, स्पाशितः । छद छद् सम्बरयो—छन्नः, छादितः । मारजः

तोषणनिशामनेषु वा मानुषध्वञ्च—कृप्तः, कृपितः । इट् प्रतिषेधे इनो
लुग्नपात्यते, कपेर्वेट्त्वाद् नित्यं मिट् प्रतिषेधे प्राप्ते ॥

५३१ । रात्रिष्ठातो नोऽपृमूर्धिमदिरूयाध्याभ्यः ॥

रेफात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । न तु पृमूर्धिमदि-
रूयाध्याभ्यः । शीर्षोः, क्षीर्षोवान् । गुरी—अवगूर्योः, अवगूर्णवान् । यदि
रभ्रुतिरपि स्यात्कृतमिति न णत्वम् न स्यात् ऋकारावयवेन व्यग्रधा-
नात् । स्वरितमित्यत्र निष्ठातयवेनेटा व्यवधानात् । कृतस्यापत्यं कार्त्ति-
रित्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । प्रतिषेधः किम् ? पृ—पूर्तः, मूर्द्धा—
मृतः । मदिरूयाध्याभ्यः पराभ्यां प्राप्ते—मत्तः, ख्यातः, ध्यातः ॥

५३२ । दादु दस्य च ॥

दकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति दकारस्य च नो ।
मिन्नः, मिन्नवान् ॥

५३३ । आतोऽन्तःस्थासंयुक्तात् ॥

अन्तःस्थासंयुक्तादकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । ग्लानः,
ग्लानवान् । विघ्नायः, विघ्नाणवान् । ग्लानः, ग्लानवान् ॥ आत्व-
धिकत्वात्—निर्व्यातः, निर्व्यातवान् ॥

५३४ । स्वाद्योदनुबन्धाच्च ॥

लृजादिभ्य ओदनुबन्धेभ्यश्च परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति ।
लृम्—लूनः, लूनवान् । ज्या—जीनः, जीनवान् । हजो—हम्नः, हम्न-
वान् । भुजो—भुम्नः, भुम्नवान् । स्वाद्य ओदनुबन्धाः—बुड् प्राणि-
प्रसवे—सूनः, सूनवान् । बूङ्—दूनः, दूनवान् । गणकृतस्यानित्यत्वात्
पूजो नाशे—पुना यवाः विनष्टा इत्यर्थः । नाश इति किम् ? पूर्तं
धान्यम्, कम्पितमित्यर्थः । दुग्धोर्ध्विभ्य—विदूनः, विदूनवान् । विगूनः,
विगूनवान् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, ऋत्वादिभ्यश्च क्तेः—कीर्षिः,
गीर्षिः, लूनिः, पूनिः, धूनिः । ल्यो चेति यावद्ब्रूवादिस्ततो बृहत्तराणां
हाउवाग्लानाभ्यश्च—हानिः, उयानिः, ग्लानिः ॥

५३५ । व्रश्चेः क च ॥

व्रश्चेः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति कादेशान्ते । व्रश्चेरेव
भुतत्वाच्छोषधस्य व्रश्चेर्भुत्यन्तलोपे सति कश्चाद्यकं कत्वं स्यात्—
वृक्चः वृक्चवान् ॥

५३६ । क्षेर्दीर्घात् ॥

दीर्घान्तात् परस्य क्षेर्निष्ठातकारस्य नकारो भवति । क्षीबः, क्षीब-
वान् । दीर्घादिति किम् ? क्षितायुर्जन्मः, क्षितकस्तपस्वी ॥

५३७ । श्योऽस्पर्शे ॥

अस्पर्शे वर्त्तमानाच्छ्रयायतेर्निष्ठातकारस्य नकारो भवति । शीनं
घृत्तम्, शीनवधृतम् । अस्पर्श इति प्रसज्योऽयं नञ् । शीतं वर्त्तते, शीतं
जलम् । गुणभूतोऽपि स्पर्शो नत्वप्रतिषेधस्य सम्प्रसारणस्य च विनि-
सृप्तम्, न तु रोगे, तेन प्रतिशीनमिति नत्वं भवत्येव ॥

५३८ । अनपादानेऽनृचेः ॥

अनपादाने वर्त्तमानादञ्चतेः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति ।
समक्तः, समक्तवान्—संसक्त इत्यर्थः । अनपादान इति किम् ? उदकं
मुदकम्, कृपावुद्धृतमित्यर्थः । व्यक्तमि नृजे रूपम् । अञ्जितः, अञ्जित-
वानिति इटा व्यवहितत्वात् । पूजायामञ्चतेरिङ्भावो नलोपश्च नेष्यते ॥

५३९ । अविजिगीषायां दिवः ॥

अविजिगीषायां वर्त्तमानाद् दिवः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो
भवति । आद्यूनः, आद्यूनवान् । अविजिगीषायामिति किम् ? घृतं
वर्त्तते । विजिगीषया ह्यक्षपातः क्रियते । सिनोतेः कर्मकर्त्तरि प्राप्ते
बकथम्—सिनो प्रासः स्वयमेव, वञ्च इत्यर्थः ॥

५४० । हीघ्रावोन्दनुदविन्दां वा ॥

एभ्यः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति वा । हीबः, हीबवान् ।

हीतः, हीतवान् । घ्राणः, घ्राणवान् । घ्रातः, घ्रातवान् । घ्राणः, घ्राण-
वान् । घ्रातः घ्रातवान् । इन्दी—समुन्नः, समुन्नवान् । समुन्नः, समु-
न्नवान् । उद्—नुन्नः, नुन्नवान् । नुत्तः, नुत्तवान् । विद् विचारे—विन्नः,
विन्नवान् । वित्तः, वित्तवान् । व्यवस्थितविभाषया नित्यं संज्ञायाम्
देवघ्रातः ॥ तथा

“विचाराधोद्धिभावैव ज्ञानार्थान्नित्यमिह यतः ।

भोगादप्यत्र लामार्थास्तत्तार्थाश्च विदेः सदा”

५४१ । क्षैशुषिपचां मकवाः ॥

पञ्चस्त्रिभ्यो यथासंख्यं निष्ठातकारस्य मकवा भवन्ति । क्षामः,
क्षामवान् । शुष्कः, शुष्कवान् । पक्कः, पक्कवान् । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये यो
विधिः स नित्य एव ॥

५४२ । वा प्रस्त्यो मः ॥

प्रपूर्वस्य स्त्यायतेर्वा निष्ठातकारस्य मकारो भवति । प्रस्तीमः,
प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः, प्रस्तीतवान् । मत्वाभित्य सम्प्रसारणम् ॥

५४३ । निर्वाणोऽवाते ॥

निर्वाण इति निपात्यते वातविषयस्येवात्वार्यो न भवति । निर्वाणो-
ऽग्निः । क्षीप्सु परमे वर्तते, निर्वाणो मिश्रुः । रागादिप्रशमनेऽत्र ।
अवात इति किम् ? निर्वातोवातः । विरोधेऽत्र । कथं निर्वाणो क्षीपो
वातेन ? अत्र वातः करणं न त्वाधारः, निर्वातं वातेनेति भावेऽपि वात
एव कर्ता ॥

५४४ । भित्तिर्णवित्ताः शकलाधमर्णभोगेषु ॥

भित्तादयः कान्ता दकलादिध्वरेषु यथासंख्य निपात्यन्ते । भित्तं
शकलमित्तिपर्यायः । ऋ गतौ—ऋणं शोध्यम्, । ऋणेऽधमोऽधमर्णः ।
तद्विषये निपातनम् । अधमर्णप्रहणं काष्ठाप्तरादिविनियमोपलक्षणम्,

तेनोत्तमर्णविवक्षेऽपि स्यात्, विदुल्ल—विभं प्रथमम् । भुज्यत इति भोग
उच्यते । विस्तमिव विस्तमित्युपचारात् प्रतीतेऽप्यभिधीयते ॥

५४५ । अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकशोलाघाः ॥

एते कान्ता निपात्यन्ते न चेदुपसर्गात्परे भवन्ति । दत्त त्रिकज्ञा
विशरणो, निष्ठातकारस्य लत्वम्—फुल्लः । कवन्तोरपि लत्वमिच्छ-
न्त्यन्ये—फुल्लवान् । क्षीबकशिभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः परस्यैव निष्ठात-
कारस्यैव लोप इड् भावश्च—क्षीबः, कशः, उदजाघः । अनुपसर्गा-
दिति किम् ? प्रफुल्लतः, प्रक्षोबितः, प्रकशितः, प्रोल्लाघितः । कथं
सम्प्रफुल्लः, वत्प्रफुल्लः ? फुल्ल विकसनेऽवा सिद्धम् । परिकश इति
केन सिद्धम्, वचनं तु रूपान्तरं स्यादिति ॥

५४६ । अवर्णादूटो वृद्धिः ॥

धातोर्धातोर्वाऽवर्णात्परस्योटे वृद्धिर्भवति । शव—शौः, शावो,
शावः । धावु—धौतः, धौतवान् । अवनम्, ऊतिः, पटोतिः । जनानवति
जनौः, जनावौ । ऊट- इति किम् ? अयोडा । कदोडा प्रौरिति सिद्धे
वृद्धिग्रहणं मङ्गलार्थम् ॥

॥ इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ कृतसु षष्ठः पादः समाप्तः ॥

॥ इति कातन्त्रं समाप्तम् ॥

9